

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**Folk
og
Kultur
1977**

Folk og Kultur

*Årbog for Dansk
Etnologi og Folkemindevidenskab
1977*

Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder
København 1977

Folk og Kultur

udgives med støtte fra Arthur Christensens og hustrus folkemindesfond

Redaktion:

Bengt Holbek, George Nellemann, Iørn Piø og Bjarne Stoklund

Redaktionssekretær: Jytte Gravesen

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til:

Folk og Kultur, c/o Nationalmuseets 3. Afd., Brede, DK-2800 Lyngby

Abonnement tegnes hos:

Foreningen Danmarks Folkeminder, c/o Dansk Folkemindesamling,
Birketorget 6, DK-2300 København S

Trykt hos: Gullanders Bogtrykkeri A/S, Skjern

ISSN 0105-1024

Foreningen Danmarks Folkeminders styrelse:

Arkivar Carsten Bregenhøj, Dansk Folkemindesamling (formand for skriftserieudvalget), premierløjtnant Knud Bødker, Feldballe, socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, skovrider Kristian Elmquist, Fussingø, universitetslektor Christian Lisse, Institut for dialektforskning, museumskonsulent Morten Lundbæk, Statens museumsnavn, borgmester Johs. Lyshjelm, Skælskør, museumsinspektør George Nellemann, Nationalmuseets 3. Afd. (formand for redaktionsudvalget), museumsdirektør Niels Oxenvad, Odense Bys Museer, arkivar Iørn Piø, Dansk Folkemindesamling (formand), universitetslektor Knud Prange, Lokalhistorisk afdeling, museumsinspektør Alan Hjorth Rasmussen, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, overinspektør Holger Rasmussen, Nationalmuseets 3. Afd., universitetsadjunkt Birgitte Rørbye, Institut for Folkemindevidenskab (kasserer og sekretær), overlærer Ole Warthoe-Hansen, Randers.

Forfattere i denne årgang:

Margaretha Balle-Petersen (født 1943), fil. kand. i etnologi 1967 (Stockholms universitet), ekstern lektor ved Institut for europæisk folkelivsforskning i Brede, arbejder bl. a. med en undersøgelse af forsamlingshusenes baggrund og funktion i landsbysamfundet, Sølvgade 30, 1307 København K.

Charlotte Bøgh (født 1948), stud. mag. i europæisk etnologi. (Arbejder på specialeopgave om ferieliv ved århundredskiftet). Artikel: Ferieliv i Nordjylland, Vendsyssel NU og DA (1977), Gl. Kongevej 93 2. tv., 1850 København V.

Peter Dragsbo (født 1948), museumsinspektør, Esbjerg Museum. Mag. art. i europæisk etnologi 1976. (Specialeopgave: Mennesker og huse i Aabenraa. Studier i kvarterudviklingen i en nordslesvigsk købstad 1840–1914), Englandsgade 15, 6700 Esbjerg.

Arne Nørrevang (født 1933), magister i zoologi 1960, dr. phil. 1965. Foruden videnskabelige afhandlinger om zoologiske emner redaktør af »Jeg ser på Fugle« og værket »Danmarks Natur«. Bogen Fuglefangsten på Færøerne udkommer efteråret 1977, Fuglesangsvej 26, 3460 Birkerød.

Birgitte Rørbye (født 1945), universitetsadjunkt, Institut for Folkemindevidenskab, magister i folkemindevidenskab 1970, Parkvænget 8, 2670 Greve Strand. Udgivelser især vedrørende kloge folk.

Indhold

Peter Dragsbo: Fra »Chinatown« til »Villa Frida«	5
Charlotte Bøgh: Mit ferieparadis	24
Arne Nørrevang: Fangst af skråpens unger på Færøerne	41
Birgitte Rørbye: En jurist blandt almuesfolk omkring 1875	62
Margaretha Balle-Petersen: Guds folk i Danmark	78

Dansk folkekultur 1976–77

En selektiv bibliografi. Af Else Marie Pedersen i samarbejde med Iørn Piø og Holger Rasmussen. Redaktionen afsluttet 1. maj 1977	127
--	-----

Anmeldelser og oversigter

Danske Studier. Iver Kjær	134
Torben Witt: Hvad med museerne? Inger Sorgenfrei	137
Henrik M. Jansen & Otto Jonassen: Fattiggården. Else-Marie Boyhus	139
Jørgen Haagen: Kolonihaven. Inger Tolstrup	139
Janne Heigaard: Familien. Marianne Therkildsen	140
Kristian Hvidt: Danske veje vestpå. Flemming Lundahl (Red.): Drømmen om Amerika (1–11). George Nellemann	141
»Det var dengang . . . Danske hjem i tyverne og trediverne«. Redigeret af Margrethe Spies. Poul Balle-Petersen	143

Irene Engelstad: Fortellingens mønstre. En strukturell analyse av norske folkeeventyr. Bengt Holbæk	143
Nils-Arvid Bringéus: Årets feststeder. Carsten Bregenhøj	144
Harold A. Hansen: Heksens urtegård. Gustav Henningsen	146
Birgitte Rørbye: Kløge folk og skidtfolk. Ejnar Hovesen	147
Barn og barn imellem. Børns sange og rim samlet af Kristen Bjørnkjær. Bengt Holbæk	148
Margit Brandt: Vintergæk og sommernar. Carsten Bregenhøj	149
Lars Friis: Gemmemøbler. Lars Holst	149
H. Nørgaard Pedersen: Limfjordssjægten. Knud Tophøj: Fra Peder Rimmens Tid. Ellen Damgaard	151
Morten Lundbæk (red.): Dansk fiskeri før industrialiseringen. George Nellemann: Ålejern og andre lystre. Ellen Damgaard	153
Hanne Poulsen: Galionsfigurer og ornamentter på danske skibe og i danske samlinger. Hans Jeppesen	154
Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed. Eske K. Mathiesen	154
Dansk folkeliv skildret af kendte danske forfattere. Bjarne Stoklund	156
Per-Olof Johansson: Bonde-Practica eller Veyr-Bog. Bjarne Stoklund	156
Inger Sorgenfrei: Byer er ikke ens. Dorthe Haahr Carlsen	157
Peter Skautrup: Dansk sprog og kultur. Christian Lisse	158
Indsendt litteratur	159

Fra »Chinatown« til »Villa Frida«

Villakvarterer i Aabenraa 1874–1914

Af Peter Dragsbo

Villaen – et nyt element i bymiljøet

Villaen havde som nyt element i vore byers miljø efter 1850 flere forudsætninger:

I tiden efter 1850 opstod der for det første nye befolkningsgrupper i byerne: en middelstand af embedsmænd og intellektuelle, der enten kunne adskille boligen og arbejdet eller kombinere begge dele i en afstand fra de ældre bydele, – og som samtidig havde råd til at lade sig bygge huse.

Netop lavere embedsmænd og kunstnere spillede en stor rolle ved dannelsen af de første skandinaviske villakvarterer. Om »Villastaden« (1875) i Stockholm siges således, at »bygherrerne var blandt den intellektuelle elite«, mens der var en »fuldstændig mangel på aristokrati og finansborgerskab« (1). Ligeledes befolkedes »Homansbyen« (1850'erne) i Oslo ikke mindst af universitetsfolk og embedsmænd i den nye norske stat. Også i de første villakvarterer i København: Rosenvænget (1858–62 ff.) og Frederiksberg (1852 ff.) var malere, forfattere sammen med embedsmænd blandt de første, der byggede (2).

For det andet skete der – parallelt med kapitalismens gennembrud efter 1850 – en begyndende opløsning af storhusholdene hos det erhvervsdrivende borgerskab, samtidig med, at det højere borgerskab gav slip på elementet af selvhusholdning til fordel for ren konsumtionshusholdning. Herved blev det muligt at adskille bolig og arbejde, og derved »kom boligfunktionen til at virke som en selvstændig miljøskabende faktor« (3).

Det var denne udvikling, der bevirkede købmandsgårdenes opløsning i lejligheder og butikker, udviklingen af rene arbejdsbygninger i det industrielle miljø samt udviklingen af rene boligkvarterer med udlejningsejendomme og -villaer.

Allerede omkring 1860 var der blandt de Frederiksberg'ske villaejere en del grosserere og forretningsfolk, – og denne gruppe blev stadig mere dominerende i de danske villakvarterer henimod 1914 (4).

Landsted og villa

Villaen defineret som en ramme om en ren konsumtionshusholdning (5) er vigtig at holde sig for øje, når forskellen mellem landsted og villa skal behandles.

Landstedet, der var de større byborgeres kombination af landbrug til egen forsyning og sommerbeboelse, var især blevet udbredt med den voksende naturfølelse og interesse for landlivet, der var fulgt med romantikken i kunst og havekultur efter 1800.

I landstedernes fysiske miljø indgik såvel elementer fra de mindre herregårdsanlæg: en ofte formel plan med barokke aner, som elementer fra den romantiske haves småhuse og pavilloner: kontakten med naturen, stråtage, søjler og andre understregninger af det landligt idylliske (6).

I denne tradition indtrådte villaerne. Selve ordet »villa« var jo taget fra det italienske ord for »landsted«. Men også ved selve lokaliseringen af villaerne var der som regel en lige linje fra landstedsområde til villakvarter. Årsagerne til dette kunne ligge såvel i en lokal tradition for fritidsliv med udflugter og promenader som i begge husformers tilknytning til specielt naturskønne områder (7).

Hvor landstederne var *anlæg* med flere funktioner, var villaen først og fremmest en *bolig*. Dette viste sig f. eks. i de første Frederiksberg'ske villaer ved, at villaernes planløsninger fik et præg af uformel funktionalisme: Beboelserne blev en slags lejligheder med køkkenerne placeret i samme etage som de øvrige rum. Samtidig blev rummenes indbyrdes orden mere fri: Man kunne begynde at tage hensyn til begreber som for- og baghave, solvendthed og evt. udsigt, – omend det varede længe, inden villaernes planer blev helt uafhængige af »facade« og »gårdspads« (8).

Kaptajnsgård i Stollig, Løjt S. Ca. 1850–60.

Villaens symbolværdi

I villaernes udformninger kom flere forskellige vurderinger og kulturstrømninger til at mødes.

Den romantiske tradition levede i høj grad videre i villaen. Drømmen om et enkelt og landligt liv udtryktes efter 1850 især i schweizerstilen, som kom til at præge såvel Tyskland som hele Norden. Med deres verandaer og udskårne træværk skulle schweizervillaerne ligge idyllisk tilbagetrukket i det grønne.

Men også inspirationen fra den egentlige italienske »villa«, som gennem arkitekten J. D. Herholdt kom til at præge Frederiksbergs ældste villaer, skulle udtrykke glæden ved et landligt liv langt fra byen (9).

I København blev Rosenvængets villakvarter således udstykket med det formål »at gavne dem, der sætte Priis paa en landlig Bopæl med Have i Nærheden af Staden og Stranden« og at skaffe sådanne »et fredeligt, hyggeligt og frit beliggende Opholdssted« (10). Og villaforstaden Djursholm i Stockholm anlagdes med mottoet: »Sommarnöje året runt!« (11).

Villaen som symbol på det landligt enkle liv blev i høj grad brugt af kunstnere og arkitekter. De knyttede til villaerne et præg af fremskridtsvenlighed, opgør med traditioner og reaktion mod storbylivet. Denne »selvfølelse« omkring villaen bevirkede efterhånden, at villaen som miljøelement i højere og højere grad fik et selvstændigt liv med egne former og traditioner (12).

Men med det voksende antal erhvervsaktive borgere med selskabelige forpligtelser i villakvarterer kom også et stigende krav til villaerne om monumentalitet og repræsentativitet. Til at tilfredsstille dette var en udformning hentet fra de store, engelske, nygotiske landhuse velegnet, men også renaissancepalæer og danske herregårde kunne bruges som forbilleder. Sådanne villaer blev allerede omkring 1860 bygget ved København, Göteborg og andre store byer.

De tre elementer: landlig idyl, originalitet og repræsentativitet kom i stadig vekselvirkning til at præge vore villakvarterer efter 1850.

Hvor hovedvægten lagdes, kom til at afhænge af, hvem der lokalt skabte villakvarterer og hvornår – afhængig af de enkelte byers sociale og økonomiske udvikling.

Dette skal i det følgende vises ved eksempler fra Aabenraas villakvarterer 1870–1914 (13).

»Chinatown«

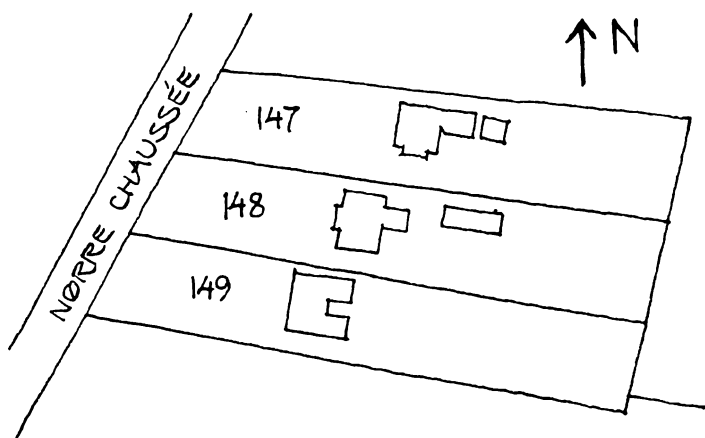
I Aabenraa fandtes der ikke en egentlig landstedstradition. Derimod var det fra gammel tid sædvane, at kaptajnerne, når de havde tjent en formue i byens store skibsfart, i en tidlig alder vendte tilbage til egnen og satte den opsparede

kapital i jord, – først og fremmest i gårde på Løjt Land, hvorfra mange af kaptajnerne stammede.

Omkring 1860–70 var landsbyen Stollig nordøst for Aabenraa således centrum for et byggeri af kaptajnsgårde. En af disse fik det rammende navn »Ankergrund« (14). Men i 1874–75 byggede tre kaptajner, der alle havde sejlet på Kinakysten, hver deres hus ved Nørre Chaussée, den nordlige indkørsel til Aabenraa. Stedet kom i folkemunde til at hedde »Chinatown«, og det hedder det endnu.

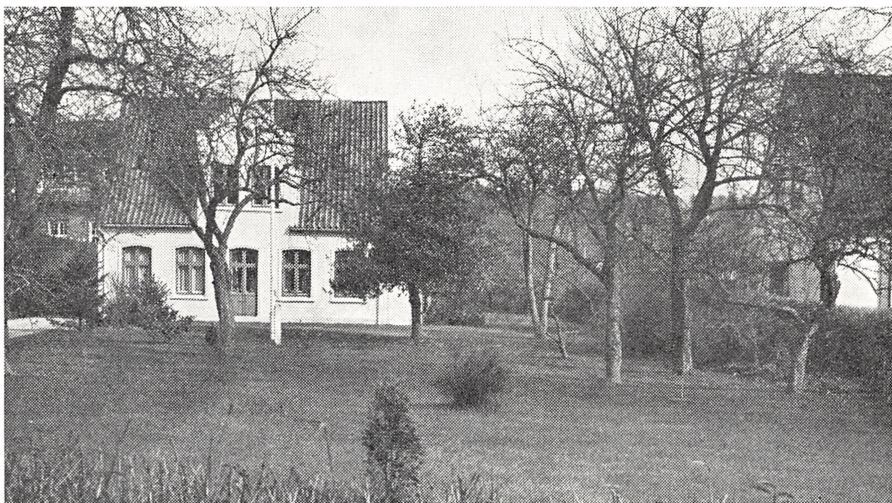
Indflytningen til Aabenraa betød ikke nogen forandring i kaptajnernes kulturelle profil. Også på Løjt Land havde de udgjort en gruppe med vurderinger og livsstil tilfælles med Aabenraas borgerskab – udtrykt ved kaptajnsgårdenes urbane boligkultur. Det nye var, at selvhusholdningen blev opgivet, og at husstandene kom til at bestå af blot kernefamilie og personlige tjenestefolk.

Funktionelt kan man altså betegne »Chinatown« som et villakvarter. Men husenes udformning var endnu ikke forskellig fra kaptajnsgårdene: Det var rene gårdstuehuse, liggende tilbagetrukket med indkørsel og gårdspads. Dog var der af bygninger udover stuehuset kun en beskeden sidelænge med brændehus og kørestald.

Også i husenes placering ses en afstand til bylivet. – »Chinatown« kan på en gang betragtes som en udløber af en lokal landgårdstradition og starten på villakvartererne i byen. Efter husenes navne at dømme har beboerne måske heller ikke selv opfattet dem som »villaer«: »Haus Ahrenkiel«, »Haus Calender« osv.

At kaptajnerne ophørte med at trække sig tilbage til landgårde, kan måske forklares ved den stigende ansættelse som funktionærer med pension, der fulgte med søfartens langsomme overgang til kapitalistisk storrederivirksomhed – for Aabenraa-kaptajnernes vedkommende i Hamburg og Bremen.

Haderslevvej 50, matr. nr. 147, set fra gaden. Den nordligste ejendom i »Chinatown«, opført 1874–75.

Schweizervillaerne 1880–1900

Som landstedernes placering ofte bestemte, hvor villaerne senere blev bygget, blev også »Chinatown« kernen i Aabenraas fremvoksende villakvarter i årene 1880–1895.

I denne periode var det næsten udelukkende folk ude af erhverv, der byggede langs Nørre Chaussée. Endnu i 1900 boede der ifølge folketællingen kun én, der drev virksomhed inde i byen, de øvrige var rentier'er, fhv. kaptajner samt lærere og embedsmænd.

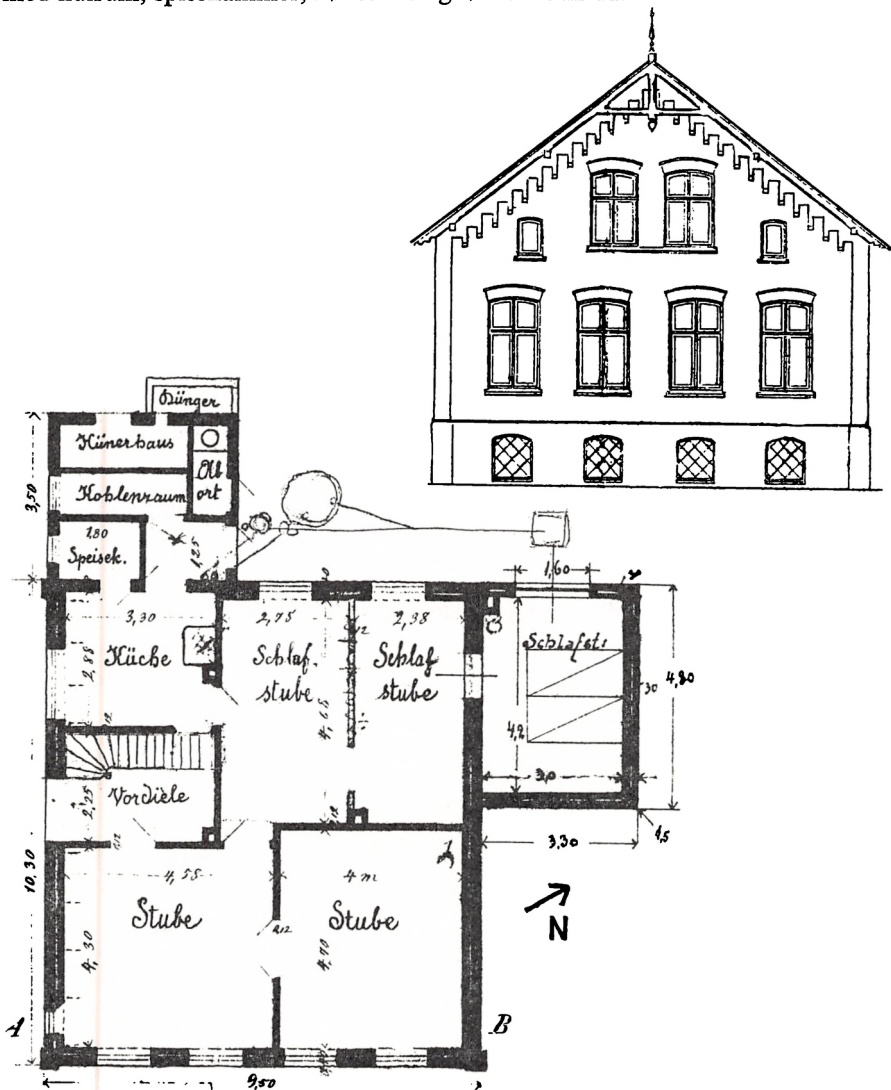
Da »Chinatown«s gårdstuehuse efter 1880 blev forladt til fordel for mere selvstændige villaformer, valgte man en villastil, der passede til det borgerlige otium: Schweizerstilen.

Villaerne fik nu en kompakt, rektangulær form med en gavlside som hovedfacade mod vejen og forhaven. Tagene blev lave og udhængende, støttet af kunstfærdigt udskårne vindskeder og tremmeværk i gavltrekanten.

Gavlfacaderne, der oftest fulgte et fast skema, var omkring 1880 pudsede og forsynede med en spinkel senklassicistisk dekoration. Men omkring 1885 gik bygmestrene over til at benytte blank gulstensmur med mønstermuring i røde sten og gesimser i formsten. Denne udformning var en følge af en stigende interesse for nordtysk gotik, men helhedspræget var stadig schweizerstilens.

Grundene var – ligesom i »Chinatown« – meget dybe – et træk, som også kan genfindes i de tidlige Frederiksberg'ske villagrunde (15) – og var derfor tydeligt delt i en pryd-forhave og en nytte-baghave.

Selve planløsningen i villaerne var yderst enkel: Mod vejen og forhaven to stuer og mod gården/baghaven soveværelser og køkken. Derudover var der i 2. etage pigekammer og ofte kamre for børnene, thi også mange rentier'er og kaptajner trak sig så tidligt tilbage fra aktivt arbejde, at de endnu havde hjemmeboende børn, jfr. kortet p. 19. Endelig var der ofte et lille sidehus med kulrum, spisekammer, hønsehus og tørvehus m. m.

Haderslevvej 17. Facade og stueplan 1890. Eksempel på en af de tidlige schweizervillaer, bygget for kaptajn Ullerup. Rammen om hans otium skulle være enkel og upretentiøs. (Bygningstegning, Aabenraa rådhus).

Årsagen til, at schweizerstilen blev så udbredt i Aabenraa efter 1864, må søges i flere faktorer:

Jeg har allerede nævnt, at netop denne stil symboliserede den landlige idyl og den fredfyldte tilbagetrukkenhed – og derfor passede til en befolkningsgruppe ude af erhverv.

Endvidere var schweizerstilen allerede før 1880 kendt på stedet, idet forlystelsesstedet »Schweiz« omkring 1860 var blevet bygget i en kløft ved Nørre Chaussée. I denne bygning med sit udskårne træværk, træbalkon og nygotiske vinduer kan villaerne udmærket have søgt deres forbillede (15). Ydermere gik schweizerhustypens fremhævelse af gavlen som facade udmærket i spand med de ældre byggetraditioner i Nordslesvig.

Endnu en grund til schweizerhusenes hyppighed kunne man søge i påvirkninger sydfra efter 1864, formidlet af bygningshåndværkere, der havde rejst eller var uddannede i Tyskland. I hvert fald kom der en række andre specielt nordtyske træk i byggeriet efter ca. 1880: de høje trempeler, det mønstrede murværk og de T-postede vinduesformer.

Det var også i schweizervillaernes tid, at den romantiske hus-navngivnings-tradition, der siden ca. 1800 havde været brugt på landgårde og udflugtssteder omkring Aabenraa, nåede ind i bykvartererne. Der kom villaer som »Skønhøj«, »Sans-souci« m. fl., og en lille vej fik navnet »Freudenthal«.

Haderslevvej 23, opført 1896 af bygmester C. Iversen. Schweizervilla med asymmetrisk placeret kvist. Som den ligger på billedet omgivet af grønt og halvt skjult bag et blomstrende kastanietræ, viser den på storartet vis schweizervillaens miljø.

Den repræsentative villa 1900–1914

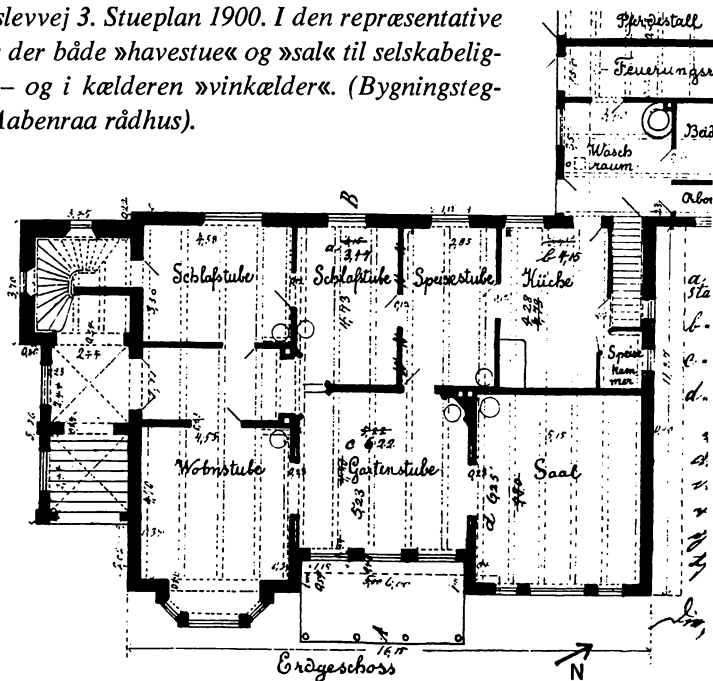
I årene efter 1890 fik en del af villaerne i nygotik og Schweizerstil en udformning, der lå lidt nærmere byhusene: Villaerne fik langsiden til gaden og en asymmetrisk placeret kvist, samtidig med at de rykkede nærmere gaderne.

Det var dog først i årene efter 1899, der skete en virkelig ændring i Aabenraas villa-miljø. Ved denne tid begyndte større grupper af borgere i den aktive alder at bosætte sig i villaer: I første omgang var det især statsembedsmænd, men snart kom også handlende og virksomhedsejere ud fra bykernen. Disse gruppers krav på repræsentative omgivelser havde indtil 1890'erne kunnet imødekommes af den gamle bydels borgerhuse. Nu blev kravet flyttet over på villaerne, og disses arkitektoniske formsprog måtte skrives med større bogstaver.

Et afgørende skridt henimod en mere repræsentativ villaform blev taget, da bygmester Peter Callesen i 1899 opførte villaen Haderslevvej 3 (nødrevet ca. 1970 af en uforstandig eftertid) for den hovedrige kaptajn Schütt.

Schütts villa fik mange træk fra schweizerstilen: Udskåret træværk og udhængende tage, men helt ny var den frie komposition med indgang i en loggia foran et barokt tårn, samt både veranda og karnap mod forhaven.

Haderslevvej 3. Stueplan 1900. I den repræsentative villa er der både »havestue« og »sal« til selskabeligheden – og i kælderen »vinkælder«. (Bygningstegning, Aabenraa rådhus).

Kaptajn Schütts villa, »Haus Ahrensberg«, Haderslevvej 3, opført 1899–1900 af bygmester Peter Callesen. Det mest udprægede »slot« blandt de tidlige repræsentative villaer i Aabenraa.

Denne villatype, »det lille slot«, kender man bl. a. fra Hvidøre ved København. Den har, ifølge Gregor Paulsson, især engelske aner (16), formentlig formidlet til Aabenraa via Hamburg.

Få år efter skiftede villaernes inspiration. Dels opførtes der i årene 1895–1910 en lang række store administrationsbygninger i Aabenraa af den preussiske stat, og dels beskæftigede de ledende tyske arkitekter sig ikke mindst med at finde nye og originale former for »die grosse Villa«.

Fra administrationsbygningerne fik borgervillaerne statsarkitekt Jablonowskis nationalromantiske borg-stil, mens arkitektpåvirkningen bevirkede, at man prøvede at behandle villaerne som en fri blok med en »organisk« form.

Resultatet blev en meget udbredt og letgenkendelig nordslesvigsk villatype med mange karnapper og kviste, store og små tagflader med stejl rejsning og små valme. Murfladerne blev igen pudsede eller udført i bindingsværk i sydtysk stil, mens tagbeklædningen – der siden ca. 1875 havde haft skifer eller tjærepap som fremherskende materiale – nu skiftede til falstagsten af tegl.

Villaen Haderslevvej 13 A, opført ca. 1903 af bygmester Ottomar Langschwager. Villaen viser tydeligt, hvorledes villaerne nu havde fået en helt fri form, her som en romantisk borg.

Disse meget repræsentative villaer kom for eftertiden til at stå som udpræget »tyske«, og mange af dem var da også opført af bygmesteren Ottomar Langschwager, der var kendt for at være tysksindet, og som stod som entreprenør for de offentlige bygninger, som villaerne kom til at ligne. For de mange villa-byggende embedsmænd betød det i virkeligheden, at bolig og arbejdssted fik en udformning med samme stilkarakter – og samme ideologiske indhold.

Mange af de store repræsentative villaer blev nu opført spredt i det natur-skønne landskab omkring Aabenraa. Til disse villaer valgtes navne i landsteds-traditionen, romantiske som: »Fernsicht«, »Waldeck« og »Villa Frida«, andre med et lokalt stednavn: »Nørre Blegen«, »Villa Sandet«, »Lindberg«, »Haus Ahrensberg« eller et eksotisk: »Laimún«.

Men samtidig skete på andre strøg en miljømæssig tilnærmelse mellem villa og byejeendom. Ved Forstalle f. eks. blev de repræsentative villaer bygget nær gadelinien, og hermed fik haverne en meget underordnet betydning i miljøet: De blev til en lille privat plet foran haveverandaen på husets bagside omgivet af nøgterne frugttræer o.l. Samtidig spores en usikkerhed med hensyn til, hvilken vej villaerne skulle »vende«: I en villa fra 1909 blev de fine rum lagt mod gaden – som i de tidlige Schweizervillaer – mens der mod haven blev lagt køkken og soveværelse. Men fra soveværelset blev der udgang til en syd-vendt veranda, hvortil man mest gik op fra haven. Sådanne villaer havde altså

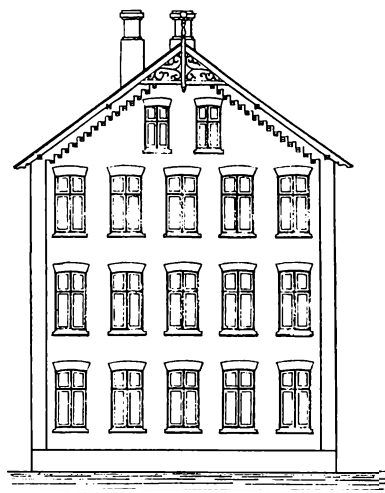

endnu ikke fået den rendyrkede villas helt frie forhold til omgivelserne og grunden.

Denne blanding af villa- og gadehustræk i de borgerlige villakvarterer understregedes af, at der efter 1895 begyndte at optræde udlejningsejendomme for de stadigt voksende lavborgerlige grupper i disse kvarterer. Nogle af byens første nye udlejningsejendomme byggedes således 1896–98 i det nordlige villakvarter – ved Nørre Chaussée. Disse huse blev tydeligvis tilpasset de omkringliggende schweizervillaer: Det blev fritliggende gavlvendte huse i 2–3 etager med lavt udhængende tag, udskåret træværk og gul-rødt mønstermurværk. En af dem fik også det typiske villanavn »Friedensheim«, men samtiden så mere på formen og kaldte husene for »Kommoderne«.

Forstalle 19–23. Repræsentative villaer og etagehuse opført 1906–09. Stilen stærkt påvirket af det tysk-nationalromantiske officielle byggeri. Husene er gode eksempler på den kombination af villa og byhus, der skete i disse år, – den forreste ejendom er et etagehus med 3 lejemål, de to bageste huse var enfamiliehuse.

Haderslevvej 20. Facadetegning 1898. Borgerlig udlejningsejendom med 4 lejemål, – men camoufleret som en schweizervilla. (Bygningstegning, Aabenraa rådhus).

Det første »Kommodehus«, »Friedensheim«, Haderslevvej 11 (nu nedrevet). Opført 1894 af bygmester Peter Callesen. Alle de typiske træk ved schweizervillaerne genkendes også her.

At det var udlejningsejendomme kunne bl. a. ses på, at etagerne ikke var differentierede, lejlighederne var ens med 3 værelser, køkken og pigekammer.

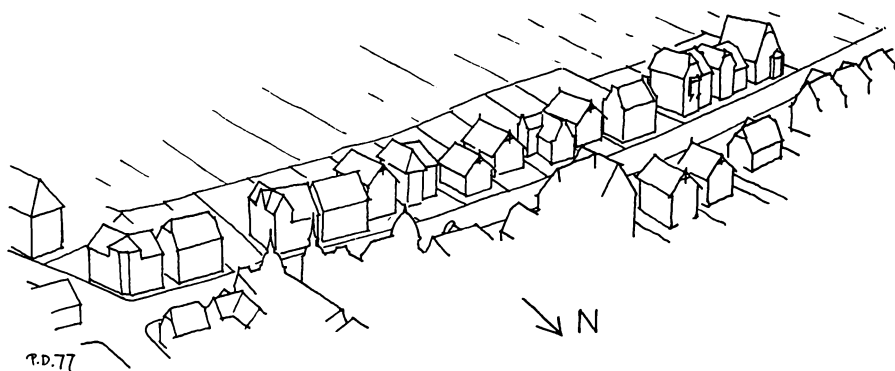
»Kommodehusene« var de første eksempler i Aabenraa på, at villaformen virkede tilbage på etagebyggeriet. Dette skete i stigende omfang i de følgende år. Selv store udlejningsejendomme blev »camoufleret« som villaer: Fritliggende, med valmgavle, karnapper, kviste og forhaver. Der var opstået et haveboligkvarter med sammensmeltning af elementer fra villa og etagehus.

Villabyen Aabenraa

På denne tid blev man yderligere i bystyret bevidst om Aabenraas smukke omgivelser og præg af villaby. Dette skete i de samme år, hvor fritidslivet i langt højere grad end tidligere blev vendt mod skov og strand. Aabenraa blev til »Ostseebad Apenrade« (17), og naturfredningstanken og idrætsbevægelserne kom til egnen. Den nye naturfølelse gik hånd i hånd med en arkitektonisk reaktion mod stilefterligningerne og nationalromantikken til fordel for en søgen mod det enkle, mod en byggestil, der havde rod i det traditionelle lokale byggeri før 1850.

Denne bevægelse spores i villabyggeriet henimod 1914, hvor villaerne bliver mere landlige og upretentiøse, samtidig med at de igen trækker sig tilbage på grunden og gemmer sig i det grønne.

Det er på denne baggrund, man skal se de byplanbestemmelser, der kom 1911 mod »vild« bebyggelse for at sikre først og fremmest den nordlige bydels karakter af villakvarter.

Skitse af Forstalle-kvarteret ca. 1914. Som det ses, er det svært uden videre at skelne mellem udlejningsejendomme og villaer. Derimod kan man se forskellen mellem de ældre gavlvendte schweizerhuse og de yngre mere frit udformede huse. I den forreste husrække ses to tårnprydede etagehuse samt den 1906 opførte »Ober- und Realschule«.

På dette tidspunkt kunne bystyret skrive: »Die gesamte Bauart hat sich in der Stadt durchweg zu ihrem Vorteil geändert und ist bemüht, den Anforderungen der heimatischen Baukunst nach Möglichkeit gerecht zu werden, manche Ausnahmen bestätigen auch hier die Regel« (18).

Det, der imidlertid i højeste grad sikrede bystyrets ønske om »Villabyen Aabenraa«, var selve byens sociale struktur, der bevirkede, at markedet for udlejningslejligheder var ret lille lige til 1920, og som helt hindrede medlemmer af arbejderklassen i at købe – endsize bygge – egne huse.

Linde Alle i Haderslev, bebygget ca. 1904–10. Til venstre ses tre flerfamiliehuse, udformet som villaer i disse års blanding af jugendstil og nationalromantik.

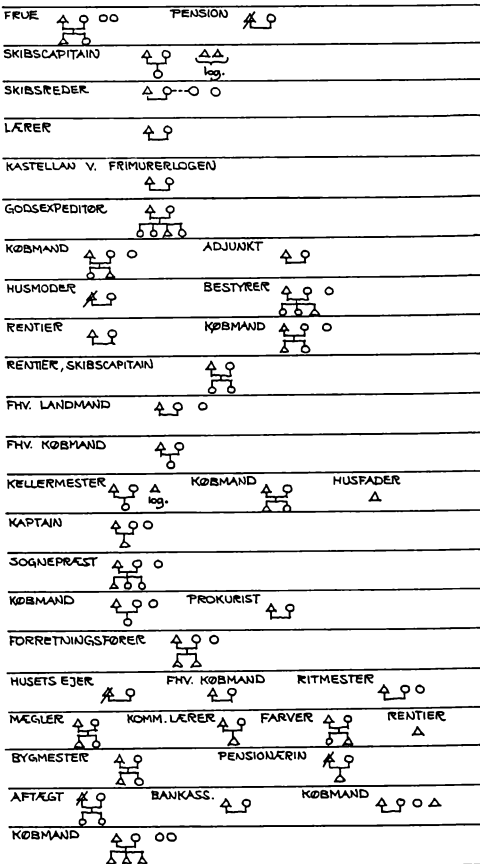
Villaerne som led i den sociale kvarterdannelse

Indtil 1910 havde villakvarterernes opbygning ikke fulgt nogen privat eller offentlig planlægning. Arealerne langs Nørre Chaussée var fra gammel tid opdelt i en stor mængde »løkker« (jordstykker heget med levende hegn), hvor bebyggelsen fandt sted ved et successivt frasalg af enkeltgrunde fra ældre landejendomme i området. Også villakvarteret ved Forstalle opstod ved enkelt salg af grunde over ca. 10 år.

En egentlig privat planlægning fandt kun sted i et begrænset kvarter ved Forstalle med udlejningsejendomme. Her skete der til gengæld en meget bevidst social differentiering i husrækker for højborgerskab, lavborgerskab og arbejderklasse (19).

Imidlertid blev villakvartererne alligevel et tydeligt afgrænset element i byens kvarterdannelse. Det stadige byggeri af villaer i byens nordlige udkant modsvarede af en samtidig dannelse af et stadig mere homogent arbejderkvarter i byens sydvestlige dele. Denne radiære kvarterudvikling gjorde, at Nord og Syd i byen blev to forskellige verdener, og det bevirkede formentlig også, at de industrier, der i årene 1880-90 byggedes ved Nørre Chaussée, ikke blev omgivet af nogen form for arbejderkvarter.

KILDE: FOLKETÆLLING 1921

KILDE: FOLKETÆLLING 1910.

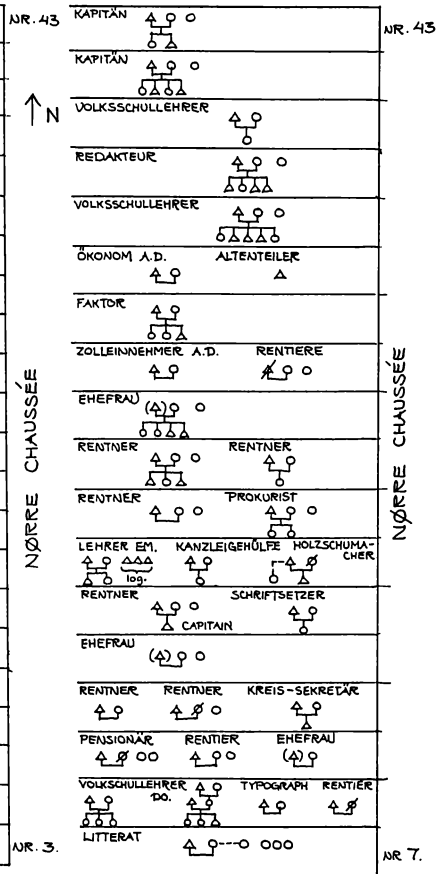

Diagram over husstandenes sammensætning 1910 og 1921. Trekkanter angiver mænd, cirkler kvinder.

Udviklingen i det nordlige villakvarter fra et kvarter for kaptajner og rentier'er til et kvarter for hele det administrerende, handlende og virksomhedsdrivende borgerskab kan ses i folketællingen 1910, men viser sig især i folke-

tællingen 1921. Markant er her først og fremmest de mange købmænd, der nu har forladt deres købmandsgårde. Specielt for Aabenraa i forhold til mange andre købstæder er nemlig, at opløsningen af købmændenes storhusholdning – og dermed af købmandsgårdene ved adskillelsen mellem bolig og arbejde – først kom i gang efter 1910.

Villakvarteret ved Forstalle blev mere præget af embedsmænd, måske bl. a. fordi borgmester Rickmers havde bygget sin villa her i 1899. De øvrige villaenklaver blev mere spredte: Der blev inden 1914 bygget villaer ved næsten alle indfartsveje til byen samt ved fjorden. Her satte skibsreder Jebsen sig dog på det meste af det bebyggelige område.

Villakvartererne i Aabenraa – og andre danske byer

Udviklingen i Aabenraas villakvarterer kan genkendes fra den udvikling, som var beskrevet hos Paulsson, Lebech m. fl.: En begyndelse med stærke rødder i landstedstraditionen, derefter en periode med landligt-romantiske villaer gående over i en periode med repræsentative villaer og flerfamilieshuse og sluttede med tyvernes og tredivernes villakvarterer, hvor villaformen dels var blevet udviklet til en helt selvstændig boligform, dels udbredtes til en stadig større del af befolkningen.

I Aabenraa omtales fra 20'erne »de små røde huse, der var begyndt at vise sig i byens udkanter« (20), og i 30'erne begyndte arbejdere at bygge små »bungalows« og havehuse.

I perioden inden 1914 kunne man samtidig iagttage den stadige vekselvirkning mellem enkelhed og monumentalitet tilligemed modsætningen mellem den traditionelle »stive« plan i gårdstuehuse og byhuse og den frie planløsning i den rigtige villa.

Specielt for Aabenraa var især en tidsforskydning i udviklingen i forhold til f. eks. København og de større danske og svenske byer. Flere af »miljøbegivenhederne« (som f. eks. de første nye etagehus-kvarterer, de handlendes udflytning fra bykernen etc.) skete næsten 50 år efter ikke blot København, men også en naboby som Haderslev (21). Årsagerne til dette skal søges dels i Aabenraas økonomiske stagnation efter 1870, dels i den deraf følgende langsommere integration i den industrielt-kapitalistiske økonomi, der bevirkede en bevarelse af gamle organisationsformer i husholdning og arbejde meget længe.

Specielt for Aabenraa var også det store præg af villaby, der bl. a. hang sammen med de mange pensionister indtil 1900, hvor byen nærmest kan sammenlignes med f. eks. Fredensborg.

Generelt synes villabebyggelsen i de danske og nordslesvigske købstæder at have været begrænset til en meget lille gruppe af borgere før 1890. Byer som Århus, Randers, Vejle, Viborg m. fl. fik ikke rigtige villakvarterer før i slut-

ningen af 1890'erne, og det samme gælder nordslesvigske byer som Haderslev og Sønderborg. Alle disse byer fik derimod i modsætning til Aabenraa store privat planlagte villakvarterer med repræsentative villaer i årene efter 1900. Nogle af de bedst anlagte helheder kan f. eks. ses i Haderslev såvel i den sydlige bydel (Linde Alle) som i den nordlige bydel (Aastrupvej m. m.)

Fælles for Aabenraa og mange andre købstæder synes dog at være, at villakvarterne dannedes, hvor landsteder og udflugtssteder havde været placeret siden begyndelsen af 1800-årene (eksempelvis Risskov i Aarhus, Strandhuse og Marielund i Kolding, Sundvej i Horsens m. fl. st.). Ligeledes kan overgangen fra landsteder til villaer i flere større danske byer sættes til tiden 1850–80 (22).

Th. Aastrupvej, Haderslev – en typisk nordslesvigske villavej med repræsentative villaer fra ca. 1900–10.

Kildehenvisninger:

1 Gregor Paulsson (red.): »Svensk Stad« I, Stckh. 1950, p. 93. 2 Knud Millech: »Rosenvænget«, i »Hvem byggede Hvad?« 1, 1968, p. 238–240. Mogens Lebech: »Frederiksbjergs ældste Villakvarterer« i »Frederiksbjerg gennem Tiderne« VI, 1956, p. 5–74. 3 Paulsson 1950, p. 339. 4 Lebech 1956, p. 65. 5 Paulsson 1950, p. 336. 6 Vilh. Lorenzen: »Landgaarde og Lyststeder i Barok, Rococco og Empire« II, 1920. 7 Paulsson 1950, p. 345. 8 Lebech 1956, p. 59–61. 9 Lebech 1956, p. 21 og 60–61, se også Knud Millech: »Danske Arkitekturstrømninger 1850–1950«, 1951, p. 11–121. 10 Millech 1968,

p. 238. 11 Paulsson 1950, p. 95. 12 Se bl. a. Paulsson 1950, p. 102 ff. 13 Om Aabenraa bygningskultur i perioden generelt, se: J. P. laCour Dragsbo: »Byggeri og Bygmestre i Aabenraa 1840–1914« i »Sønderjyske Årbøger« 1974, p. 91–119. 14 v. Uslar: »Apenradek« i H. Oldekop: »Topographie des Herzogthumes Schleswig«, Kiel 1906. 15 Hvidtfeldt m. fl.: »Aabenraa Bys Historie« III, 1974, p. 31. 16 Paulsson 1950, p. 340–44. 17 Hvidtfeldt 1974, p. 100. 18 »Bericht über die Verwaltung u. den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Apenradek, 1906–1914, i Aabenraa byarkiv, Tryksager (LA Sdj.). 19 Se »Huse og Mennesker i Aabenraa. Studier over kvarterudviklingen i en nordslesvigsk Købstad ca. 1840–1914«, P. Dragsbo, speciale I E F (publiceres 1977/78). 20 Cit. Marcus Lauesen: »Og nu venter vi paa Skib«, 1931. 21 H. Fangel: »Haderslev Bys Historie 1800–1945« I, 1975. 22 Bl. a. byhistoriske værker om Århus (Erhvervshistorisk Arkiv).

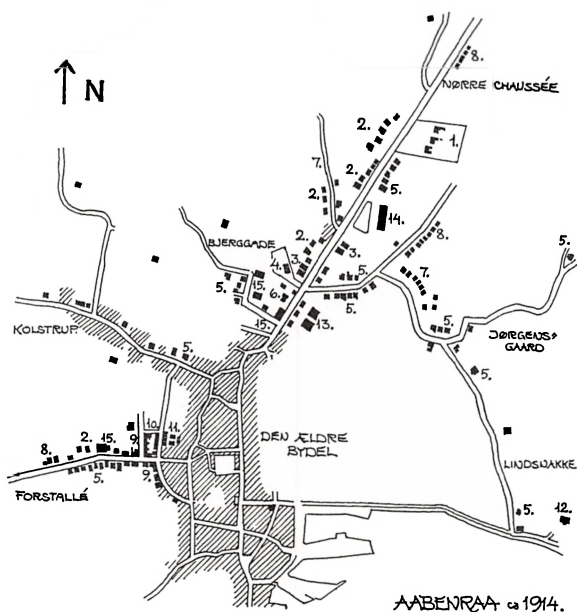
Generelle arkivalske kilder:

Folketællinger Aabenraa 1885–1910 (LA Sdj.).

Folketælling 1921 (RA).

Byggesager ca. 1885 ff., Aabenraa rådhus.

Aabenraa Amtslandinspektorat, tidl. Katasteramt (LA Sdj.).

1. »Chinatown« 1874–75	8. Små villaer, ca. 1905–14
2. Schweizervillaer 1880–1900	9. Borgerlige udlejningsejendomme, 1898–1910
3. »Kommodehusene« 1894–99	10. Privat byggede arbejderboliger
4. Restaurant »Schweiz«, sen. »Folkehjem«	11. Kommunale arbejderboliger
5. Repræsentative villaer, en- og flerfamiliehuse	12. »Laimun«
6. »Haus Ahrensberg«, 1899–1900	13. Fabrikker, 1880–90
7. Mere enkle villaer, ca. 1908–14	14. Bryggeri 1881
	15. Offentlige bygninger

Summary

The Residential Neighbourhood in Aabenraa 1874-1914

The »villa« which became common in Denmark after 1850 differed from the older country houses by being at the same time a permanent habitation and the framework of a pure domestic consumption.

The villa also indicated the start of a separation of the place of residence and the working place – at first among officials and intellectuals, later on among tradesmen, artisans, and manufacturers.

In Aabenraa – a small town in North Slesvig in which about 1850 navigation and shipbuilding were the main trades – retired captains built the first villas – »Chinatown« – which looked like the farms, earlier built by the captains.

During the years from 1880 to 1900 the so-called »Swiss style« gradually influenced the appearance of the villas. This style reflected rural peace and idyl – and thus suited the inhabitants who were mostly elderly people of independent means, such as captains and civil servants. The »Swiss style« had its roots in the Romanticism – but also the style of the local resorts, as well as a certain influence from Germany was noticeable.

After the turn of the century, the merchants started to build villas which resulted in a demand for increased representative outfit and appearance as well as originality. The style developed could be characterized as Monumental German National Romanticism. At the same time the villas often came to look like town houses with their small front gardens while the tenement houses at that time were designed like villas.

Also the lay-out changed: The general plan of the rooms was at first rather rigid and traditional. Later on it became more free, but it was not until after 1900 that an independent lay-out of the villa of a certain size was introduced – with bay windows and verandahs facing the beautiful surroundings. At the same time, however, many villas got a ground-plan like the town houses: the parlours facing the street and the other rooms facing the garden.

Mit ferieparadis

En beretning om ferielivet på landstedet »Børgehus« i Hellebæk

Af Charlotte Bøgh

De første landsteder dukkede op i omegnen af København allerede i 1700-tallet. Det var velhavende embedsmænd og adelige, der i tidens romantiske ånd søgte ud til landlige uberørte idyller. Det var de naturskønne egne nord for København med skove, søer, bølgende kornmarker og små landsbyer, der især virkede tiltrækkende. Karakteristisk for landstederne fra denne periode er, at de er bygget inde i landet ved søer og ikke længere fra København end nogle timers kørsel i char-a-banc.

I slutningen af 1800-tallet voksede Københavns indbyggertal, og brokvartererne blev udbygget med tætliggende, høje boligkarreer og fabrikker. I denne periode opstod et nyt borgerskab hovedsagelig bestående af folk fra liberale erhverv, som i kraft af deres penge havde økonomisk basis for at adoptere højborgerskabets livsstil også hvad angik idealet om en speciel sommerbolig. Af sundhedsmæssige årsager anså man det for bedst at være væk fra byen med dens fabriksos og snavs i de varme sommermåneder. Man fik også øjnene op for havets og strandenes lidt barskere skønhed.

I de følgende årtier blev den nordlige Øresundskyst udbygget med villaer og landsteder, hvor størrelsen og beliggenheden afhang af ejerens sociale position. I »Vort Hjem« red. af Emma Gad fra 1903 er et landsted defineret således: »Landstedet ligger alene, for sig selv. Landstedets Beboere staa i Skattebogen med flere Cifre end Villaboerne, de »holde Landsted« som det hedder, hvor de kun bo om Sommeren. Landstedet har et mere udpræget Ydre, saa at sige finere Dress end Villaen. Det har en stor Have, Ejeren kan ikke selv passe den, han er ogsaa for fin til selv at gaa i Enkelthederne, om det end morer ham en Times Tid om Dagen. En Gartner maa ellers besørge Arbejdet. En stor Del af Haven er viet Blomsterdyrkelsen, der er Drivhuse med store, sjældne Planter, med Kaktus og Palmer og med Vindruer til Desserten. Haven fortsætter i en Park og er omsluttet af en imponerende Stensætning. Der er Herskabsstald og Vognremise og en særegen Bygning for Folkene.« Det var dog kun en ganske lille gruppe velhavere, der boede så herskabeligt om sommeren.

I 1975 skrev jeg 4 spørgelister om forskellige typer på ferie til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Det var min hensigt at undersøge, hvordan folk udnyttede den øgede fritid i vort århundrede specielt med hensyn til ferienes anvendelse. Da jeg især koncentrerede mig om tiden omkring århundredskiftet, blev det hovedsagelig børn af forretningsfolk, grosserere og akademikere, som beskrev deres barndoms ferier med forældrene i sommerhuse, på landsteder, hoteller og pensionater. Der er til dato indkommet cirka 3.000 tæt beskrevne sider og 400 fotografier, hvoraf de fleste beretninger omhandler landliggerlivet i Nordsjælland.

Beretningen om ferielivet i Hellebæk af fru Gunhild Helwigh er udvalgt af det omfattende materiale som en typisk besvarelse på spørgelisten om »Ferie i sommerhus og sommervilla«.

Landliggerliv

Når københavnere ville anskaffe en sommerbolig, valgte man at bygge et sted, man havde godt kendskab til i forvejen enten ved at have slægtninge dér eller ved at have boet til leje hos lokale beboere eller på hoteller. Erhvervelsen af en sommerbolig var ikke blot afhængig af økonomi, men også af hvor i livscyklens man befandt sig. Det var fortrinsvis familier med mindre børn, der ønskede at bo i eget hus. Det, der gav det endelige udslag til erhvervelsen, var ofte, at et af børnene var svageligt og af lægen var ordineret lys og luft.

Man købte grund, hvor andre fra samme sociale lag i forvejen havde slået sig ned, og byggede i samme stil og størrelse som husene på nabogrundene. Grundene, der blev solgt til københavnere, var ofte ufrugtbare jordstykker, der lå tæt ved stranden. De færreste ønskede en »naturgrund«. Idealet af en have var for landliggerne en frodig prydhave med blomsterbede, frugttræer og mindst et lysthus, hvor man kunne drikke te om eftermiddagen. I havens fjerneste ende kunne man have køkkenhave og jordbærbede. Derfor forestod der et stort og møjsommeligt arbejde med at få opdyrket jorden, og ofte var skuffelsen stor, når man det følgende år så, at planterne var gået ud på grund af frost og blæst.

Med indretningen af en sommerbolig ønskede den yngre generation ved århundredskiftet et hjem holdt i lyse farver med lette kurvemøbler eller malede fyrretræsmøbler i almestil som en kontrast til vinterboligens mørke plyds-møbler. Hvis forældre eller svigerforældre skulle have medbestemmelse, blev der gerne valgt mahogni- eller egetræsmøbler, men iøvrigt blev sommerboligen møbleret mere enkelt og uden så mange nipsgenstande og malerier. Man ville hellere pynte med sommerblomster, markbuketter eller tørrede græsser.

Man lå gerne på landet fra 1. maj til midt i september. Hele familien med tjenestefolk og barnepige flyttede ud efterfulgt af et flyttelæs med linned, tøj

og husgeråd. Husfaderen skulle passe sit arbejde i byen. Derfor tog han enten frem og tilbage daglig eller nøjedes med at besøge familien i weekenderne. Livet på landet formede sig ret ensomt og monotont for kvinderne. De kunne gå ture, bade og brodere og senere på sommeren sylte og henkoge bær og frugter. Børnene havde derimod langt bedre udfoldelsesmuligheder end om vinteren. De kunne lege frit i haven med andre landliggerbørn eller være heldige at få lov til at hjælpe på en bondegård eller komme på sejltur med fiskerne. Det var sjældent, at landliggerbørn og de lokale børn legede sammen; de kulturelle forskelle var for store, og mødtes man endelig, var det som regel for at slå.

Man ændrede ikke livsstil, når man lå på landet, dog var der ikke de samme repræsentative pligter over for forretningsforbindelser som i vinterhalvåret. Husfaderen var primært på landet for at hvile ud og dyrke familielivet under afslappede former. Derfor begrænsede sommerens selskabelighed sig til et par middagsselskaber, hvor anledningen kunne være en fødselsdag. Desuden var det almindeligt, at man mindst en gang i sommerens løb tog på skovtur i en lejet char-a-banc. Familien var dog ikke alene hele sommeren, idet det hørte med til god tone at invitere slægtninge på ferie, hvis de ikke selv havde råd eller mulighed for at tage uden for byen. Men det kunne være anstrengende at underholde gamle tanter og holde opsyn med ferieborn.

Landliggerne holdt sig mest for sig selv inden for deres egne enemærker. De voksne indledte ikke nye bekendtskaber, men man kendte de omkringboende og hilste på dem uden dog at have yderligere samkvem. Når børnene voksede op, var det ikke ualmindeligt, at der blev indgået ægteskabsforbindelser mellem de unge landliggerne. Under sommerens friere forhold var der gode muligheder for ungdommen til at mødes, enten når man spillede tennis og croquet eller på cykelture i omegnen.

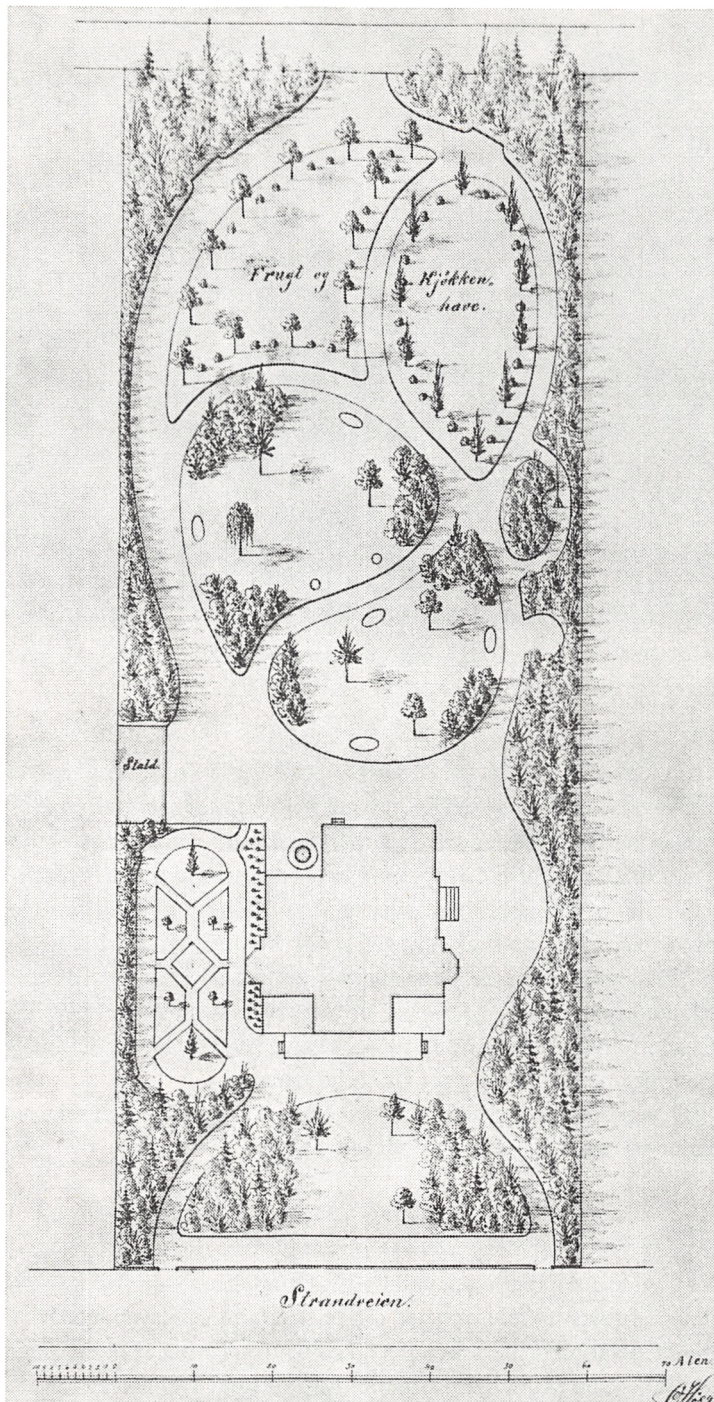
Landliggerne havde ikke megen kontakt med lokalbefolkningen. Man købte dagligvarer hos de lokale handlende og fiskerne, derudover havde man de lokale beboere til at udføre serviceydelser for sig så som havearbejde, reparationer på huset og vask og strygning. Det var som regel også en lokal mand, der kiggede efter huset i vinterhalvåret.

Landstedet »Børgehus«

Hattefabrikant Skjold Børgesen ejede i 1880'erne en stor villa ved navn »Skjoldborg« på Østerbro ud for søerne. Om sommeren boede familien på kroen i Hellebæk, og da villaen på Østerbro blev eksproprieret, var de blevet så begejstrede for Hellebæk, at man ønskede at bygge et landsted dér.

Grunden, som Skjold Børgesen erhvervede, bestod af sandet jord med lidt lyng og småkrat samt et lille vandhul, som senere blev gravet ud til dam. Arkitekt Ingemann tegnede huset; han havde iøvrigt også tegnet husene på nabo-

Grundplan af Skjold Børgesens hus og have i Hellebæk. Haven var på 4 tdr. land; på syd-siden af huset var der »fransk« rosenhave med springvand, i den fjerneste del af haven lå drivhusene.

»Børgehus« opført 1891. Facade med hovedindgangen. På plænen foran huset leger Frederik Børgesens børn.

grundene. De lokale håndværkere stod for opførelsen af ejendommen. I 1891 var huset færdigt, og det fik navnet »Børgehus«. I årene fremover holdt Børgesens sommerferie dér, ofte sammen med børn, svigerbørn og børnebørn.

I 1905 døde Skjold Børgesen, og sønnen Frederik Børgesen arvede huset.

Frederik Børgesen boede da med sin familie i en ældre villa i Rosenvænget på Østerbro i vinterhalvåret. Han var botaniker og arbejdede som bibliotekar på Botanisk Museum. Husstanden bestod af Frederik Børgesen og hustruen Magdalene Sophie f. Øllgård og døtrene Gunhild f. 1899, Elisabeth f. 1901, Gerda f. 1907 og Birthe f. 1914. Af tjenestefolk havde de husjomfru, stuepige, engelsk nurse samt gartner og to havemænd.

Den ældste datter Gunhild har skrevet følgende beretning om barndommens ferier på landstedet »Børgehus«:

Afrejsen fra København

Vi flyttede ud lige i begyndelsen af maj. Det står for mig som noget af det rædselsfuldeste. Selv om det meste forefandt sig begge steder, var der alligevel meget personligt, der skulle pakkes til 9 personer. Potteplanterne kom næsten altid med, de skulle på hospitalet i drivhuset i Hellebæk.

Der blev rullet ned i det forladte hus og sat papir for vinduerne samt skodder i underetagen, det sidste hjalp gartneren med. Møblerne blev dækket, tæpper og gardiner pakket ind og drysset med mølmidler. Sølvstøjet kom i banken på nær spisegrejterne. Far havde en stor kasse til bøger blandt andet leksika, ellers var det nærmest beklædning og lidt køkkensager, der kom med og selvfølgelig nem middagsmad til den første dag. Cyklerne forblev på landet.

Godset skulle med vogn fra huset i Rosenvænget til Østerbro station, så med tog til Helsingør og så atter i vogn til Hellebæk. Vi selv kørte med toget til Helsingør og videre med Hornbækbanen til Hellebæk. Da jeg skulle i skole i 1906, inden Hornbækbanen eksisterede, kørte jeg med dagvogn til Helsingør, hvor far ventede på mig og tog mig med i toget til København. Så længe min bedstefar levede, sejlede han og far hver weekend til Helsingør. Undervejs nød de altid en stegt rødspætte.

Ved ankomsten holdt bedstefars kusk Johannes parat til at køre dem til Hellebæk. Hest og vogn blev afskaffet ved bedstefars død i 1905, men Johannes, højt elsket af os børn, arbejdede i mange år i haven. Hans svigermor var vores vaskekone, madam Jensen, og hans kone Juliane hjalp til ved selskaber.

Sommerboligens indretning

Til at begynde med var der kakkelovne overalt. I spisestuen og dagligstuen nogle meget store med fajancekakler. Den i dagligstuen blev senere lavet om til kamin og beklædt med tufsten fra Trondhjem. Vi fik centralvarme cirka 1908 og telefon i cirka 1906. Elektriciteten kom først under 1. Verdenskrig, indtil da var det petroleumslamper og sterarinlys, der sørgede for belysningen. I køkkenet var der et meget stort komfur plus en primus, og under krigen anskaffedes en elektrisk kogeplade med to blus. Der var vand i huset fra brønd med tilhørende vindmølle. Letfordærlige varer kom i kælderen. Der var et stort spisekammer, men ingen isskab. Iøvrigt fandtes en kæmpestor hokasse, der kunne rumme flere gryder på en gang. Der var opvaskerum med en meget stor sort vask, god til at skylle de mange grøntsager i og til at sætte de sorte gryder i, når de kom fra komfuret.

W. C. fandtes ikke, men et gammeldags »das« ovenpå, hvis indhold far meget nødtigt ville give afkald på, det skulle bruges til gødning, det påhvilede gartneren at tømme det plus to andre i en lille gård ved stalden. De sidste skulle børn og tjenestefolk benytte. Mor var fortvivlet, når vi havde udenlandske gæster, og hun måtte vise dem op på det lille appartement, men endelig i slutningen af tyverne lykkedes det hende at få gennemtrumfet, at vi fik træk og slip.

I alle soveværelserne var der servante med fajancekande plus fad, spand og potte og endvidere karaffel og glas. Jeg kan se stuepigen for mig om morgenen gå rundt med en spand sæbevand og gøre alle sagerne i stand. Ligeledes blev alle gulvene vasket hver dag.

Fru Magdalene Sophie Børgesen i dagligstuen i »Børgehus« 1911. Borde og stole i stuen var barokmøbler fra Holland. Gennem buen til venstre ser man den søndre veranda.

Sommerboligens have

Haven var anlagt med blomsterbede, grusbelagte gange og plæner. På sydsiden af huset var der en »fransk« rosenhave med springvand, et stort ønske fra min farmor. Iøvrigt var der mange frugttræer og frugtbuske. Der var et stort drivhus til alt muligt og et mindre til orkideer. Haven blev lagt helt om i årene efter 1907. Drivhusene blev revet ned, og kun bagmuren af det store blev stående for at gøre læ for nordenvinden til clematis og andre sjældne planter.

På det tidspunkt blev der også foran huset ud mod Strandvejen lavet en meget smuk mur af tilhuggede granitsten uden bindemiddel. Jeg kan huske, at en gammel stenhugger arbejdede på den cirka et halvt år. Helt nede ved Strandvejen var der jerngitter, som havde stået om springvandet på Gammel Torv. En anden morsom ting erhvervet af min bedstefar var et hjørnetårn fra udstillingen i Tivoli 1888. Der var mange andre gode ting i haven. Oven på stencmuren stod nogle meget smukke krukker med planter i for eksempel agapanthus, foran husets hovedindgang stod der to stembænke, hvis fødder var hjembragt fra Firenze 1912 samt to krukker sammesteds fra. Cirka 1908 fik

I 1888 blev der afholdt en stor nordisk industri-, landbrugs- og kunstudstilling i Tivoli. Fra denne udstilling erhvervede Skjold Børgesen dette hjørnetårn, som blev opstillet i haven i Hellebæk.

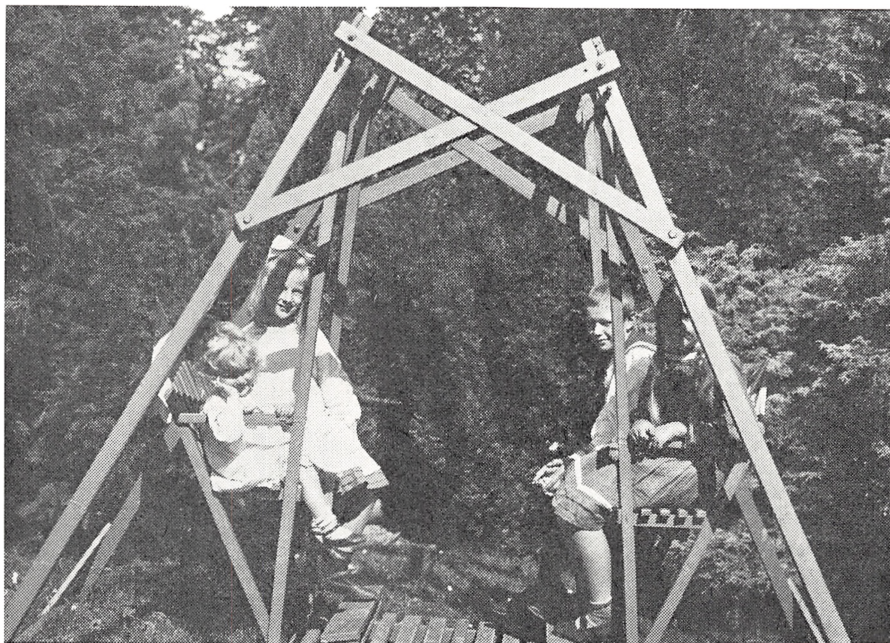
Gerda står ved et par af de hvidlakerede havebænke, som der fandtes mange af i haven. I baggrunden skimtes pavillonen »Hellere op«. Der var i alt fire lysthuse, hvor kvinderne om eftermiddagen drak te eller broderede, godt beskyttet mod blæst og solens stråler.

far en jernbanevogn gamle figurer fra Børsen og Christiansborg, og af figurerne lavede han og gartneren en morsom søjle med plade ovenpå og øverst en halvkugle. En vedbend fik lov til at sno sig op ad den. Desuden lavede de en meget stor kumme. Der var også et meget smukt solur på fod af faxemarmor og endelig et gammelt stentrug.

Der var køkkenhave og masser af frugttræer og bærbuske, så der blev syltet og henkogt kolossalt i løbet af sommeren. Hel katastrofe var det under 1. Verdenskrig, da sukkeret blev rationeret. Jeg kan huske, at mor engang af en apoteker fik en masse pebermyntepastiller uden pebermynte forærende, altså rent sukker. Jeg mindes også vores rædsel, når gæsterne brugte meget sukker på jordbærrene, når vi til daglig intet måtte få.

Der var flagstang i haven, og der blev flaget på fødselsdage og til minde om særlige nationale begivenheder.

Havemøblerne var hvidlakerede træmøbler, som blev malet om vinteren. Der blev spist ude i varme somre, til at begynde med i lysthuset, senere i det

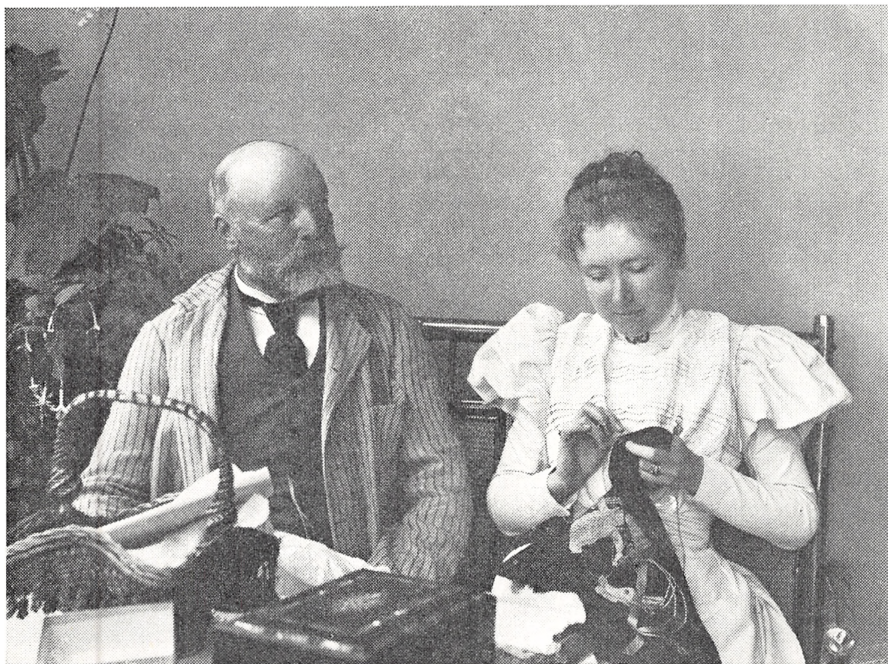
I 1909 fotograferede Frederik Børgesen sine børn Gerda, Elisabeth og Gunhild i havegyngen sammen med fætteren Torkild Finsen.

fri. Der var tennis- og crocketbane. Fjerbold og boccia har vi også spillet, og der var en dejlig stor gyng, hvor man kunne sidde to personer overfor hinanden .

En typisk feriedag 1904–1922

Hele familien samledes til morgenmad kl. 8,30, undtagen mor, som fik en bakke op. Vi fik havregrød eller øllebrød samt te, mælk og franskbrød med smør. Var der det mindste rygte om anginaepidemi, forlangte far, at al mælk skulle koges, det kunne vi ikke fordrage, der blev altid skind tilbage, og det smagte modbydeligt.

Frokost spiste vi kl. 12, når det var varmt i haven ellers indendørs. Vi startede næsten altid med kogte grøntsager fra haven, og ellers var der alle mulige hjemmelavede delikatesser. Jeg kan huske, da tomaterne blev indført, og hvordan man skulle vænne sig til dem. En moster turde slet ikke prøve og blev forfærdelig drillet af far. Eftermiddagste fik vi kl. 15 med hjemmebagte kager og tit et stykke franskbrød også hjemmebagt til børnene, margarine og marmelade dukkede først senere op, da smørret blev dyrt.

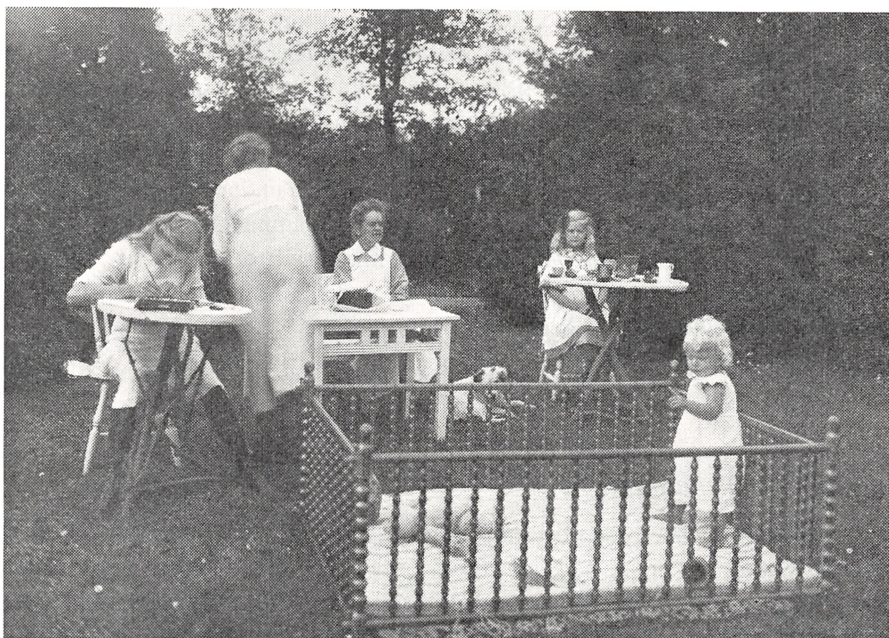
I 1902 fotograferede Frederik Børgesen sin fader og søsteren Agnes på villaens nordre veranda. Om eftermiddagen var kvinderne beskæftiget med at brodere, medens herrerne læste aviser eller studerede tidsskrifter og bøger.

Middag indtoges kl. 17,30, om søndagen tre retter mad ellers to retter. To gange om ugen fik vi fisk i reglen rødspætter, fars livret, som den stedlige fisker Riff kom med. Sommetider havde han en hummer med, som blev honoreret med en cigar og en sludder med far.

Mine forældre fik altid smørrebrød, te og øl kl. 20,30, men vi børn blev sendt meget tidligt i seng især i tiden uden for ferien, hvor vi skulle op kl. 6 for at komme i skole i København. Jeg havde glædet mig til at blive gammel nok til at få det lækre smørrebrød, men nåede det aldrig. Ved 1. Verdenskrigs udbrud kom der andre tider med meget mindre hjælp i huset, og så blev det kun til et enkelt stykke mad og en småkage til teen.

Vi børn badede i reglen efter frokost fra stranden. Iøvrigt var der badehus ude på en bro, det benyttedes af de voksne. Til at begynde med gik herrer og damer hver for sig. Herrerne badede tit fra vores robåd, som hang ude på broen. Solbad begyndte vi først på i tyverne, og da var hele familien af begge køn på stranden efter frokost.

Min far arbejdede i haven hele dagen. Mor tog sig af huset, satte blomster

Frederik Børgesens fire døtre i haven 1915. De ældste laver lektier, medens de yngste leger nøje overvåget af den hollandske barnefrøken, Miss S. Elink Schuurman, som børnene talte engelsk med. Forældrene lagde stor vægt på, at deres børn tidligt lærte sprog. Derfor havde man engelske eller engelsktalende barnefrøkenes fra 1907, da den ældste datter blev 8 år.

i vand og tog sig af de talløse potteplanter, som stadig blev fornyet fra drivhuset. Hver tredje uge blev der gjort ekstra rent i stuerne, og alle planterne kom ud og blev douchet. Desuden drøftede mor madplaner med jomfruen og ordnede sit regnskab, som *skulle* stemme, ellers gik det ud over humøret. Hun tog sig selv af alle petroleumslamperne efter en skrækkelig oplevelse ved et stort selskab, da det lige inden gæsterne skulle gå til bords opdagedes, at hængelampen i spisestuen havde oset, så der var tilsodet. Hele bordet måtte dækkes om med ren dug etc. og stolene vaskes, inden der kunne spises.

Senere på dagen sad mor tit i haven og broderede eller kniplede sammen med eventuelle gæster. De første år sad de næsten altid i et af lysthusene, der var fire, og havde tit hatte på, senere blev de mindre bange for solen.

Vi børn legede i haven i den del, hvor der ikke var sjældne planter, og vi havde ikke mange pligter, før vi blev en 12–16 år, så skulle vi hjælpe med frugtplukning og ærtebælgning til henkogning. Dette sidste var en stor proces. Alle husets gæster, børn og tjenestefolk deltog. Vi begyndte lige efter morgenmaden,

når gartneren havde bragt de store torvekurve fulde af ærter, og blev ved til kl. 14, og så skulle ærterne koges, det var et heldags foretagende.

Tøjsammenlægning, rulning og strygning hjalp vi også med. Vi havde en stor gammeldags rulle, som en person trak, mens en anden rullede tøjet på stokkene. På en kulfyret ovn var der plads til syv strygejern, så en 4–5 personer kunne stryge på een gang. Det tog tid at stryge alt det fine undertøj med festons og små læg. Vi vaskede hver tredje uge. Vi havde en gammel vaskekone, madam Jensen, som kom hver gang. Alt blev så vidt muligt lufttørret.

Om aftenen gik vi tur for at se solen gå ned fra Langebro i Ålsgårde og træffe bekendte. Man gik i seng ved 10–11 tiden.

På regnvejrsdage læste og syede vi, og far sled i drivhuset og var efter gartneren, når det ikke var holdt ordentligt.

Indkøb til husholdningen

Helsingør var den nærmeste by, kun 5 km fra Hellebæk. Vi cyklede derind med cykelkurve og tasker på bagagebæreren og gjorde store indkøb, sommetider tog vi en afstikker til Helsingborg og købte deres søde brød. Der var handlende, som kørte rundt blandt andet med fisk to gange om ugen. Der var en god købmand og slagter og naturligvis bager i Hellebæk, dem kunne vi telefonere til. Der var altid flere varer i ferietiden, hvor priserne steg. Grøntsager, frugt, æg og fjerkræ var vi selvforsynende med.

Feriepåkledning

Far gik altid i hvidt bomuldstøj, der stammede fra tre forskellige ophold i Vestindien, det sidste i 1906. Til middag skiftede han til specielle sommerjakkesæt. Det hvide havetøj holdt lige til han 90 år gammel døde i 1956, dog stammede noget af det fra en rejse til Indien i 1926–27. Mor gik i bluse og nederdel om formiddagen. Alle skiftede til middag.

Vi børn gik med kulørte bomuldskjoler med ditto forklæder om formiddagen og skiftede til hvide eller lyse kjoler med ditto forklæder til middag. Alt undertøj var hvidt med festons, og stuepigens blev antaget til at kunne sy den slags til børnene. Jeg mindes noget om, at vi børn til middag havde hvide støvler og sorte lange gennembrudte strømper. I øvrigt gik jeg med støvler, til jeg var 15–16 år, og endelig lykkedes det mig at overtale mor til at lade mig få et par håndsuede snøresko.

Herrebadedragter mindes jeg ikke meget om. Vi andre havde nogle ækle lange af bomuld, modbydelige når de var våde. Badehæterne var af oliestof i reglen gule med tilhørende bånd til at snøre om hovedet, men vådt blev håret altid.

Gerda leger i haven med sin bamse i 1912 iført eftermiddagstøj. Børnene blev klædt om til middag i hvide stivede kjoler med dertil hørende hvide sko og strømper. Ved siden af Gerda på legebænken står et lille syskrin, en æske og en lille kagerulle med malede blomster og teksten »Hilsen fra Hornbæk«. Dette er tidlige souvenirs sikkert indkøbt på en udflugt til Hornbæk.

Tjenestefolkene var i blå kjoler og hvidt forklæde om formiddagen. Stuepigen skiftede til sort kjole med hvidt forklæde og ditto kappe med festons til middag.

Mor og min faster sad tit i haven og broderede med hatte på, og faster havde altid sin parasol i nærheden, hun fik fregner og var bange for solen.

Sommerforlystelser

Når vejret og specielt vindretningen tillod det, havde vi selv Sankt Hans bål nede på stranden. Vi havde i reglen hjulpet med at få grene og kvas ned fra haven. Far tændte selv bålet, men vi fik lov til efterhånden at smide mere brænde på. Vi sang Sankt Hans sangen sammen med naboer, og hvem vi kendte i nærheden.

Da vi blev gamle nok til det, cyklede vi med naboens sønner ind og dansede vals, foxtrot, lancier på Marienlyst, eller også tog vi på kroen i Hornbæk. Hvis nogle af de ældre var med, kunne der vanke souper, ellers nøjedes vi med smørrebrød og te for at få et bord som tilholdssted. I meget varme somre har vi taget os et forfriskende bad i Øresund i måneskin, når vi vendte tilbage fra udflugten.

En dejlig forlystelse var et par årlige char-a-banc ture til for eksempel Hillerød, Fredensborg eller Gilleleje, sommetider med medbragt mad, dog mindes jeg nogle herlige bøffer på Esrom kro. Gamle og unge deltog i disse ture. Engang sad min søster og jeg på hver sin side af en gammel lærerinde og dekorerede hendes ryg med burrer, vi havde fået fat på undervejs. Situationen var ikke gunstig, da hun opdagede det.

I løbet af sommeren kom vi til Jylland en uges tid, hvor far, farbror og faster havde en hedeplantage på 1.000 tdr. land i forening. Det var en stor oplevelse at komme på bondelandet, og jeg kan huske, at mor gav os lov til at deltage i en kalvs fødsel.

Sommerens selskabelighed

Vi havde mange selskaber. Det vigtigste var nok mors fødselsdag den 23. august, hvor hele familien samledes. Vi var cirka 22, og gæsterne mødtes kl. 15 til chokolade hos min faster, der boede to huse fra os. Så kom de senere til middag hos os. Menuen var en fiskeret og hjemmeopdrættede kyllinger med kartofler, grøntsager, salat og kompot. Til dessert melon eller æblekage med mandeldejsslåg. Beklædningen var sommertøj til herrerne og fine sommerkjoler til damerne. Hvis det var varmt i vejret, blev kaffen drukket i haven, som alle helst skulle en tur i for at beundre, alle gangene var nyrevne og plænerne slået.

Det var altid forbundet med noget besvær at få gæsterne fra København afsted om aftenen gennem den mørke skov til stationen. Vi børn har mange gange styrtet frem og tilbage for at hente og bringe glemte sager. Det hørte i øvrigt til en af vore pligter at hente liggende gæster på stationen og køre deres bagage hjem på en legevogn; da vi blev større, brød vi os ikke meget om det og ville hellere trække kufferterne på en cykel, men det kunne tanterne ikke lide. Vi fik også lov til at have kammerater boende, men syntes i virkeligheden, at det var meget anstrengende og trak et lettelsens suk, når de rejste igen.

En stor fest holdt vi, da min ældste søster blev gift med naboens søn. Ih, hvor havde jeg travlt. Dagen i forvejen havde jeg pyntet bord og sat blomster i vand hjemme. Selve bryllupsmorgenen var jeg inde i Sankt Mariæ kirke i Helsingør med masser af blomster og grene og havde blandt andet lavet nogle meget smukke dekorationer til altret. Til middag kom familien fra begge sider, cirka 30. Da vejret var vidunderligt, blev det en meget vellykket fest.

Hjemrejsen til København

Vi flyttede først ind i slutningen af oktober, og alle undtagen far var glade over at skulle til byen. Turene ud og ind med toget og eventuelt noget af vejen med cykler var ikke morsomme, når man stod op i mørke og kom hjem i mørke.

Foruden hvad vi havde haft med ved udflytningen, kom der nu masser af kasser med æbler og syltetøj samt henkogte sager. Det sidste slæbte far og vi børn en del af, to glas ad gangen, og afleverede dem på Botanisk Museum lige ved Zahles skole, og herfra tog far dem med, når han gik hjem til frokost.

Der blev gjort rent, inden vi rejste, og sat skodder for underetagens vinduer. I vinterperioden var far i Hellebæk for at se til haven, så fyrede gartneren i hans rodestue ovenpå, så han havde et varmt opholdssted.

Summary

My Holiday Paradise

In Denmark the first country houses were built at the beginning of the eighteenth century by well-to-do officials and members of the aristocracy. During the summer period these well-to-do people moved into beautiful places, preferably in the country near lakes and woods a few hours' ride by wagonette from Copenhagen.

At the end of the 19th century, Copenhagen was growing very fast. So was the number of inhabitants, and the areas outside the ramparts became densely crowded with tall tenement houses and factories. The industrialization created a prosperous middle-class having the economic possibilities of adopting the way-of-life of the upper middle-classes, including the wish for a special summer residence.

In 1975, I worked out four questionnaires on behalf of the National Museum, The Ethnological Investigation Department, concerning different ways of spending vacations, because I wanted to find out how people spent the increased spare time in our century. Until now 400 photographs and about 3.000 pages, densely filled in, have been received. The reports are mostly written by children of academists, business men and wholesale dealers, telling about the holidays of their childhood, spent in summer houses, country houses, and hotels in North Zealand.

About the turn of the century, villas and country houses were built along the attractive coast north of Copenhagen. Most Copenhagen people preferred to settle down in places where people of their own social level had already settled, constructing their own houses in the same size and style as those of their neighbours'. Very often people were already intimately acquainted with the surroundings, maybe because they had relatives living there, or had lodged with local residents, or lived at hotels. The acquirement of a summer residence was not only dependent on the economy, but also on the state of the cycle of life of each family. So families with small children often preferred their own summer quarters.

The areas offered for sale to the summer residents were often barren areas at the sea-side covered with heather and grass. But the ideal garden to the summer residents was a rich ornamental garden with flower beds, fruit trees, and at least one teahouse. Therefore a hard and difficult work was ahead cultivating the soil, and very seldom the result came up to expectations.

Concerning the interior of the summer house, the younger generation at the turn of the century preferred a home in bright colours, with light wicker furniture or painted pine-wood furniture in a rustic style contrasting with the model winter residence in dark colours, with plush-covered furniture and many knick-knacks.

People usually spent their holidays in the country from May 1st till the middle of September. The whole family including servants and nanny moved into the country followed by a vanful of furniture, household linen, clothes and kitchen utensils. The master of the house had to attend to his work in the city and therefore had the choice either of travelling to and fro every day or of visiting his family during week-ends.

Life in the country was rather lonely and monotonous for the women. They could go for a walk, bathe and embroider, and later in summer they could preserve the berries and fruits from the garden. The children, however, had far better conditions of getting exercise than during the winter months. They were able to play more freely in the garden, make themselves useful at a farm, or go sailing with the fishermen.

The summer residents did not change their way-of-life. However, they did not have to live up to the representative duties towards business acquaintances as they had to during winter. When the master of the family arrived he primarily wanted to rest and live a family life in a relaxed atmosphere.

The social life during summer time was reduced to a few dinner parties and a family picnic. It was considered good manners, however, to invite lonely relatives and children who had no other possibility of a holiday to stay in the country during a limited period.

The adults of such families usually stuck together, avoiding too close relations with their neighbours, but as the children grew up it was not uncommon for marriages to be contracted between young country residents. The contact with the local people was limited to the purchase of essential every day articles and services such as gardening, repairs and washing. Usually one of the local men looked after the house during the winter period.

This article ends with a description of the typical holiday life in a country house at the turn of the century, written by Gunhild, the eldest daughter of Frederik Børgesen, the botanist, who tells about her summer holidays in the country house named »Børgeshus« in Hellebæk.

Fangst af skråpens unger på Færøerne

Af Arne Nørrevang

Skråpen er en havfugl på størrelse med en due. Den har lange, lige vinger og er mørk på oversiden, lys på undersiden. Skråpen er en oceanisk fugl. Den tilbringer hele sit liv på havet, og kun i yngletiden kommer den til land. Redepladserne finder man kun på øer langt ude i havet eller på kyster, der vender ud mod det åbne hav.

Reden er i huller i jorden – dels under sten og dels i grønsvær. Kun om natten kommer skråperne til land. Over redestederne kredser de med hæse skrig, som besvares af magerne, der ligger i redekamrene.

En tid – nogle timer – tilbringer begge fuglene på reden, før den afløste fugl drager ud på havet for først at vende tilbage efter 3–4 dages forløb.

Skråpen lægger kun eet æg, som udruges på 52 dage. Ungen bliver i reden i op til 72 dage. Den fodres regelmæssigt, dog ikke tilsidst, hvor den er blevet enormt fed. Når ungen bliver stadig mere sulten – som regel i begyndelsen af september – kravler den om natten ud foran hulens indgang og sidder der i nogle timer, inden den ved dagens frembrud igen søger ind i redekammeret.

Ungen er ikke i stand til at flyve, så længe den er så fed. Men når den ikke længere fodres regelmæssigt, bliver den hurtigt magrere. Tilsidst flagrer den til søs og begiver sig straks ud på det åbne hav.

Stormfuglenes unger har mange steder i verden været skattede lækkerbidskner, som man gjorde et stort arbejde for at få fat i. Isle of Man, Vestindien, Tasmanien og New Zealand er steder, hvor man i ældre tid drev fangst på skråpers unger.

Selve reden er altid underjordisk og består af et redekammer, hvortil der fører en redegang, der kan være fra en halv til 2–3 meter lang, og som kan være lige eller kroget. Indgangshullet kan enten være under en sten eller i græsset.

Lunden har en tilsvarende rede, men fangerne kan se forskel. Skråpens redehul er omgivet af græs, medens indgangen er slidt foran lundens rede. Under sten er en skelnen vanskeligere.

Fangerne mener at kunne konstatere en skråpes alder på graden af slid på dens kløer (Müller 1862, Nørrevang 1951).

Såfremt der i fangsttiden er to skråper i reden uden æg eller unge, er det skik at dræbe den (tilsyneladende) ældste, idet man anser, at parret er for gammelt til at sætte afkom i verden. Der fortælles mange historier, der bekræfter den positive virkning af denne handle måde.

Skal man tegne et billede af skråpens forekomst på Færøerne i nutiden, vil det se omtrent således ud: Forekommer overalt på øerne – muligvis med undtagelse af enkelte områder omkring Sundalagið, d. v. s. sundet mellem Eysturoy og Streymoy. Koloniernes størrelse er stærkt varierende fra sted til sted. Store kolonier findes på Skúvoy og Trøllhøvdi ved Sandoy samt omkring Fuglafjørð. Formodentlig adskillige ikke-registrerede kolonier.

De tidlige kilder

Peder Claussøn Friis har skrevet om Færøerne på grundlag af oplysninger, der stammer fra slutningen af 1500-tallet: »Blant mange slags Fugle ere der to slags besynderligen / den ene kaldis Lyrer eller Lye / oc er ofuermaade feed / det andet slags kaldis Skrab / oc hafuer hord oc tørt Kiød / huilcket de tørcke oc bruge for Brød / fordi den menige Mand der i Landet / æder icke Brød / men Skierping (det er tørt Kiød oc tør Fisk) for Brød / oc blifuer det alt tørcket i Vinden.«

På baggrund af denne beretning kan vi konkludere, at man allerede i det 16. århundrede fangede og spiste skråpe og dens unger.

Præsten Lucas Jacobsøn Debes var præst og provst på Færøerne 1651–1675. Hele tiden havde han embede i Tórshavn. Med hensyn til fugle og fuglefangst har han altså væsentligst bygget på oplysninger fra andre, for i Tórshavn var der yderst lidt eller ingen fuglefangst. Hans bog »Færoæ et Færoa Reserata« udkom i 1673, men forordet er skrevet 1670, således at vi må henlægge alle oplysninger til før dette år.

Han skriver om skråpen – og dette må formodes at repræsentere almueviden omkring 1660:

»Skraben kommer udi *Februario* om *Matthiæ* Tider, og farer bort om *Bartholomæi* Tider.

Skraben bygger sin Rede paa Land-Jorden, og skraber ind under Jorden med Kløerne og Næbbet, liggende paa Ryggen, hvoraf den kaldes Skrab. Den skraber sig ind under Jorden, somme Steder en halv Alen, somme Steder 4 à 5 Alen, udi adskillige Afkroge, besynderligen søger den efter at grave sig ind bag en Sten, hvor den eragter sig at ligge tryggest. Den avler, som tilforn er sagt, ikkun en Unge; og er dette mærkeligt, at denne Fugl er den ganske Dag ude fra sin Unge, og kommer ikkun til den om Natten for at spise hende; og

Skråpe – en voksen fugl – der kryber ud af indgangshullet til sin rede, som ligger under en sten i en ur.

dersom den ikke flyer fra Ungen om Dagingen, bliver den da liggende hos Ungen udi Stilhed Dagen over, indtil Natten kommer, og da flyver den ud paa Søen, indtil anden Nat igen; og uanset Ungen spises ikkun engang udi en Døgn, saa er den dog saa fed, at ingen Gaas, som haver været fedet paa Stien udi tre Uger, kan være federe; hvilken Unge de kalde Liere. Disse Unger formedelst deres Fedhed fortære de ikke straks, men nedsalte dennem og bruge dennem om Vinteren; Isteren smelte de og bruge i Lamper.«

Jens Christian Svabo blev af rentekammeret sendt til Færøerne for at lave en økonomisk beskrivelse. Hans »Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782« er et vigtigt kildeskrift – også om fuglefangsten. Om skråpen skriver han:

Skraapur (*procellaria puffinus Br. et Strøm*). Den ankommer den 12te Martii, og reiser 3 til 4 Uger efter Olai (a). Den bygger enten i Bjerge, hvor der er Jord-Pletter, i hvilke den graver sig dybe Huller, eller og paa slette Fjeld-Sider, og i Steen-Hobe, som kan ligge paa samme. Den lægger sidst i April 1 Æg.

|| Ungen, som kaldes Lujri og efter Yngle-Stedet enten Bjarga-Lujri, eller

Fjadla-Lujri, er meget feed, og behagelig, men bliver let harsk, og kan, skiønt saltet, kun gjemmes en kort Tid, uden at tabe meget i Smagen. Det er derfor fornemmelig Ungen, som søges. Den gamle, som er mager og ikke vel-smagende, tages ikke, uden den skulde være beskadiget med Krogen. De Huller, den graver, ere gjerne dybe; Man betjener sig derfor af en smal og kort Træstikke med en Jernkrog paa Enden (Lujra-Kreukur, see *Tab. III, Fig. I*) for at udtrække dem, eller og man graver et Hul ovenfra ned til Redet, || som man plejer at tildække med en flad Steen, at den ej skal forlade sin Hule formedelst Regn. Dens Hule er reen, og man seer intet Skarn ved Indgangen, som hos Lunden. Den fordrives af Lunden, som tager dens Hul til Beboelse.

Denne Fugl har forstum været her i langt større Mængde, end nu. Man finder ikke saa faa Steder, der bære Navn af denne Fugl, uagtet de nu ere gandske øde, f. Ex. Lujrabergh, Lujr-Uurar m. v.; og dertil kan være mange Aarsager. 1) dens stærke Søgning, da Ungen ikke spares. 2) at Lunden bemægtiger sig dens Huller. 3) at man omgaaes skjødesløs med dens Huller, naar man ovenfra || graver sig ned til Redet, og forsømmer at dække dem vel til. 4) kan dens Huller efterhaanden udgraves og blive for store. 5) Man klager over mange Steder, at de store Rotter eller Vand Rotter skal have ødelagt dem. 6) har man mærket hos denne Fugl ligesom hos Skarven en Slags Nyfigenhed og Flyttelyst. Man fortæller derpaa troeværdige Exempler i Færøe; jeg vil kun anføre et. I Skuøe skal den forstum have ynglet i største Mængde, og man fortæller da at have fanget der 6000 Lyrer; men ligesom paa engang skal den have flyttet til Lyrabergh paa den næstved liggende Øe *Sandøen*, og fra || samme Bjerg ligeledes, efter en Deel Aar, til Hødda, en liden Øe tæt ved Sandøen, hvor de endnu ere. Den samme Lyst har man og mærket hos denne Fugl, efter troeværdig Beretning, paa Øen *Man* og i Skotland, hvor man legger denne Flyttelyst til Grund for at beholde Fuglen. Naar den nemlig har i en Række af Aar været paa et Sted, setter man Kaniner i et, nær ved dens Opholds-Steder beliggende, Sted; lader dem grave der Huller 1, 2 til 3 Aar, og tager dem siden derfra. Denne Fugl skal da, om ikke strax, saa dog, naar den forlader sit gamle Opholdssted, indtage disse Huller. 7) Kan de Bjerger, hvori de bygge, være løse og || falde paa sine Steder ned; Saaledes seer man af Lavt. Protocoll. for 1657, at det er skeet i *Sørvaag* paa Vaagøen.

Den skal, efter troeværdig Beretning, kun made sin Unge engang i Døgnet. Dens Føde er Fisk allene og især den smaae Sild.

Man skal og have mærket hos denne Fugl, at den let kan forskrækkes; thi naar man paa Søen er kommen til en Flok, og uformodentlig affyret en Flint, har hele Flokken ligesom daanet ved Knaldet; men det har da heller ikke varet længe, førend de have *recolligeret* sig.

Nogle paastaae, at Skraapen formerer sig, naar man lader den i Roe et Aar, men ikke længer.

|| De fornemste Steder, hvor den nu findes, ere Høddi ved *Sandøen*; Kalbak paa *Strømøen*, *Sørvaag* paa *Vaagøen*; paa *Viderøen* og *Øre* paa *Bordøen*, med n. f., hvor man kan fange aarlig fra 50 indtil 3 til 400.

Jørgen Landt udgav år 1800 sin »Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne«. Han synes i udpræget grad at bygge på Svabo's beretning. Af interesse er kun: »Disse Fugles Unger har tilforn været fanget i større Overflødighed end i nærværende Tider; Thi de slemme Rotter have bidraget meget til deres Formindskelse.«

Fangst med hund – især på Nolsø

Det ældste dokument, hvoraf man kan udlede noget om fangsten af skråper på Færøerne, er det såkaldte Hundebrev. Brevet er et påbud om hundehold på Færøerne. De enkelte bygder opremses omhyggeligt, antallet af hunde angives nøje, og i mange tilfælde opgives også navnet på den, som skulle holde hundene, der iøvrigt var fælleseje. Navnene er dog for de flestes vedkommende ulæselige, og man strides om brevets alder. Man går dog ikke meget galt, om man tidsfæster det til omkring 1350. Der skal her gives et par uddrag:

«. . . I Nordsøy hia Benedict ein Saudhvndur ok ij fvglahvndar . . . huer sin fvglahvnd. I Stravmøy, j Saxhofn æin saudhvnd ok æin lirahvnd . . .« og det fortsætter nogle linier senere: ». . . I Skvføy eingi saudhvndur, æn hafva skulu þeir j . . . ok ij lirahunda . . . abyrgist hver sin . . .« (Helgason 1951).

Vi får således to vigtige oplysninger: 1) Man anvender hunde til fuglefangsten i det 13.–14. århundrede, og disse hunde er forskellige fra fårehundene (saudhvndar). 2) Man har to typer hunde til fuglefangst, idet der tydeligt skelnes mellem fvglahvnd og lirahvnd. Man kan tillade sig at formode, at der på Skuø, hvor der ikke måtte være nogen fårehund, kunne være en eller flere fuglehunde (det ulæselige) og 2 lírihunde.

Fuglehundene har været til hjælp under dragningen af lunde, eller søpapegøje, som den kaldes på dansk, *Fratercula arctica*, idet de markerede de huller, hvori der sad en fugl. På Lofoten har man op til vor tid fanget lunder ved hjælp af særlige fuglehunde. Disse har flere ejendommelige anatomiske træk, og de er i øjeblikket genstand for renavling og diverse studier.

Lundedragningen fandt sted om dagen, medens lírifangsten med hund mest er henlagt til natten. Det er derfor ret naturligt, at der på grund af fangstmådernes forskellighed i det såkaldte Hundebrev er tale om to forskellige hunde.

Næste gang vi i skriftlige kilder støder på lírihunde er i Svabo's indberetninger fra 1781–82:

»Naatta-Lujri fanges nogle Steder. De komme om Natten ud af de store Huller imellem Stene i Uerne, som man ellers ikke kan komme til; Man tager

Skråpens unge – líren – er helt klædt i fine gråhvide dun. Inden den flyver til havs, er dog fjerdragten dannet under dunene. De afkastede dun i indgangshullet kan fortælle, om der er unge i redekammeret.

dem da enten med Hænderne, eller og undertiden, men nu saare sjelden, med Hunde.«

Dette sker efter at Svabo omhyggeligt har gjort rede for den fangst, der foregik ved »dragning« og om dagen (se side 50 ff).

Brugen af hunde til fuglefangst i det hele taget synes at være aftaget i tiden frem til første halvdel af 1800-tallet.

På Nolsø har man længe anvendt hunde ved fangsten af líri om natten. I 1814 var der en trætte om fangsten med hund af líri på Nolsø.

Den resulterede i indgåelse af en »Contract«:

Vi underskrevne, samtlige Beboere og Jordbrugere paa Nolsøe, tilstaar herved, i Overensstemmelse med Forordning af 2^{den} April 1698, dens 8de §, samt i Forventning af Amtets Approbation, at have indgaaet følgende Contract og Foreening, nemlig:

1. Skal det nu sagt og bestemt Regel, at der saavel af Syderhelts som Norder-

helts Beboere ikkun holdes 7 store Hunde til Fjældgang, samt 2de smaae Fuglehunde, hvoraf Syderhelts Beboere holder 4 store og 1 liden Hund og Norderhelts Beboere 3 store og en liden Hund – iøvrigt maae ingen fleere Hunde holdes paa Nolsøe.

2. Disse bestemte Hunde skal være til fælles Brug og Nytte for samtlige Brugere af hver Markspart, saaledes som i 1st Pagt er anført, og i Henseende til Deres Underholdning, bliver det nu hver Brugers Pligt at tage Deel, efter Sin brugende Jords Quantitet.
3. Ingen Fjældgang eller Fuglefangst maae foretages paa egen haand, men samtlige Markens Brugere skal derom have Kundskab, og hvad som fanges, deeles lige imellem dem alle af Fuglefangst.
4. Fuglefangsten maae ikke begyndes førend først i Iunii Maaned hvert Aar. At denne Contract og Forening i alle Deelee, af os samtlige skal blive holdt og efterlevet, det bekræftes med vores Hænders Underskrift.

Nolsøe, den 25de October 1814.

I 1843 havde man på Nolsø brudt kontrakten, således at en klage blev taget op til undersøgelse og dom. Det er karakteristisk, at ihvorvel man taler om store og små hunde, så taler man ikke om fuglehunde, men det må nok tages som en forglemmelse eller misforståelse.

Man er nemlig fortsat med fangsten af lírer, for i 1855 ved grandestævne: »Hans Pedersen bad tilført, at han ikke tillod for sit Vedkommende Nattegang med Hund efter Lyrer paa Uren, hvilket blev de Mødende tilkendegivet.«

I 1856 gav forholdene omkring lírifangsten anledning til retssag. Samme klager, kongsbonde Hans Pedersen, indklagede Daniel Jacob Danielsen ». . . betreffende ulovlig Nattegang i Haugen paa Lyrefangst« for den såkaldte Forligelses-kommission – en institution oprettet i 1795 til at stifte forlig mellem stridende parter i mindre sager. »Forlig blev forsøgt, men da Samme ikke var at opnaa, blev Sagen henvist til Afgørelse ved Rettergang.«

Da sagen så kom for retten, skete det ved en indstævning fra Hans Pedersen, hvori denne hævder: »Paa Grund af en indgivet Anke, blev for nogle Aar siden ved en Grandestævne i Nolsøe i Sysselmandens Nærværelse indgaaet den Overenskomst af Vedkommende, at ingen for Eftertiden maatte om Nattetiden gaae igjennem Haugen med Hund paa Lyrefangst . . .«.

Det har ikke været muligt at spore denne overenskomst, medmindre det drejer sig om grandestævnevedtægten af 1855, citeret ovenfor, og derfor noget fortolket.

Daniel Jacob forsvarer sig med, at han har udført sin husfrues ordre – og fremlægger hendes attest herpå – og at »det i lang Tid har været Skik og Brug, at Beboerne paa Nolsøe have drevet Lyrefangst med Hund, uden at Nogen af Medeierne have havt Noget derimod«.

Ikke desto mindre bliver han dømt efter forordningen af 2. april 1698 § 8 om gang i haugen med hund og skal bøde 2 lod sølv til Kongens kasse og betale sagens omkostninger med 2 rigsdaler.

Denne retssag blev efterfulgt af en – som vi kan forestille os af den nøgterne forhandlingsprotokol, meget hed – diskussion ved grandestævne i 1857:

»Thomas P. Djonesen bad tilført at han opfordrede de Mødende til at erklære om de ikke vilde at Lyrefangst skulde drives som hidtil, dog i Fællig. – Hans Pedersen og Poul Johannesen svarede hertil at de ikke kunde samtykke Nattegang med Hund i Nordrehelvt saalænge Øen ikke er i Fællig, men at drage Lyrer om Dagen i Fællig havde de Intet imod. – Thomas P. Djonesen bad endvidere tilført at den meste nyttige Maade at fange Lyrer paa er om Natten med Hund, og paa Grund af dens Vigtighed antog han denne Maade at fange dem paa at burde bibeholdes. – Poul Johannesen begjærede tilført at den Skade Faarene lide ved Nattegang er meget betydeligere end den Nytte som Lyrefangsten bringer. – Thomas P. Djonesen m. Fl. modsagde at Nattegang var til Skade for Søiden. – Da ingen Overenskomst kunde opnaas afsluttedes Forhandlingerne.«

Som man kunne vente, fortsatte man med at gå efter lírer om natten med hund, og allerede i 1858 var den gal igen. I proceduren henvises til en attest underskrevet af 16 lodsejere:

»At Fangsten efter Lyrer i en lang Aarrække (!) har været dreven paa Nolsø af samtlige Beboere, og at der til denne Fangst er gaaet med Hund, saavel om Natten, som om Dagen, samt at der ikke er truffen nogen Overenskomst om, at denne Fangst skulde ophøre, det bevidnes af os underskrevne.«

Under det mundtlige forhør blev det af flere nævnt, at der blev sendt eller skulle sendes bud for at gå på lírifangst til samtlige lodsejere. Fællesgang bliver også nævnt, men eet vidne hævder, at han: ». . . mente at Fangsten er bleven foretaget saavel som Fællesgang som af Enkelte uden forudgaaende Bud til de Andre«.

Desuden diskuteredes, om der blev erlagt landpart. Udsagnene er modstridende, men det er i hvert fald klart, at i ældre tid er der blevet erlagt landpart, d. v. s. at ejerne har fået en vis andel af fangsten – som regel en tredjedel eller halvdelen – medens fangerne har beholdt resten.

Denne retssag viser:

- 1) at man tidligere er gået i fællesgang på lírifangst.
- 2) at man tidligere har erlagt landpart af fangsten – størrelsen har det ikke været muligt at opspore.
- 3) at man har anvendt hunde til lírifangst, og at fuglehundene er småhunde. Man har ikke kendt til særlig lírihund på dette tidspunkt.

- 4) at man er gået både om dagen og om natten. Detaljer i forhøret synes at antyde, at fangsten om dagen ikke har været udøvet i nogen tid, og at nattefangst på tidspunktet for retssagen var eneherkende. Sagen endte med frifindelse.

Tilsyneladende har der været ro omkring lírifangsten i nogle år; men ved Grandestævne i 1885 henstillede P. Fr. Petersen »om man ikke kunne blive enige om at undlade at tage til Uren med Hund om Natten til Lyrefangst for en Tid, indtil Skraapen kunne formere sig. Tidsrummet anslog han til 5 Aar. Ingen modsagde Forslaget.«

Åbenbart er fangsten gået tilbage, og man har derfor villet frede.

Forbudet mod »nattegang med hund« blev gentaget i 1919 for en 10 års periode, og ved udløbet af denne periode – i 1928 – blev det helt forbudt.

Denne nattegang med hund har tilsyneladende kun holdt sig på Nolsø, hvor líri-traditionerne også har været holdt i hævd. Som der skal nævnes nedenfor, har man f. eks. på Skuø overtaget traditioner fra Nolsø i nyere tid, d. v. s. for omkring 50 år siden, dog ikke fangsten med hund.

Selve fangsten med hund foregik lige efter mørkets frembrud, og fangstmændene begav sig afsted med hundene forholdsvis tidligt, idet man først skulle jage fårene bort fra líri-pladserne. Det fremføres udtrykkeligt på Grandestævne i Nolsø 16.2. 1857, at fårene lider skade ved nattegang med hund efter líri. Dette har man altså søgt imødegået ved at jage dem bort inden fangsten. Derefter har man sat sig ned og ventet på mørket, hvor lírerne kommer frem af hullerne. Hundene slippes løs og fanger lírerne og bringer dem til deres herre, som dræber dem.

Hundene kunne ikke opdrages til at skelne mellem líri og skråpe, og man måtte derfor holde op med fangsten, når de gamle fugle kom flyvende ind fra havet. Dette var imidlertid let nok på grund af de karakteristiske skrig, som fuglene udstøder over kolonien, inden de lander. Yderligere kommer en meget stor del af koloniernes fugle ned på samme tid, og man brød da op og gik hjem.

Fangst med lygte

Ved fangsten med hund benytter man sig af det forhold, at lírerne, efter at de er blevet meget fede og næsten voksne, sidder uden for redehullet om natten. Men eftersom nætterne i begyndelsen af september, hvor denne fangst foregår, allerede er mørke, har man i hvert fald i nyere tid brugt lygter.

Det er ikke muligt nøjagtigt at tidsfæste, når man begyndte at anvende lygte til at gå efter líri om natten samtidig med eller i stedet for hund.

Det har imidlertid været en forudsætning, at man havde nogenlunde stabile

lygter. Tranlamper ville ikke være anvendelige, al den stund den flydende tran let kunne skvulpe ved nattegang i det ujævne terræn. Stearinlyset har i denne henseende medført en forbedring. Det har ikke været muligt at opspore en liri-lygte, men den beskrives som meget lig de lygter, man anvendte, når man gik på det udendørs nathus. Dog kunne de tre sider blændes, således at líren kunne se lyset, men ikke manden bag. Lyset har selvfølgelig været svagt og ringe egnet til at orientere sig ved. I det store og hele har nok batteri-lygterne betydet den store fremgang, således at man i nutiden praktisk talt udelukkende går efter lírer om natten.

Jeg har hørt to versioner af historien om, hvordan man fandt på at bruge lygte efter lírer. Fælles for dem begge er, at de skriver sig fra Nolsø. De oplysninger, jeg forøvrigt har kunnet fremskaffe, synes at indicere, at metoden virkelig er anvendt først dér, idet hjemmelsmændene i andre bygder nævner, at skikken til dem er kommet fra Nolsø.

1) Engang i »gamle dage« var man gået »suður i urð« efter lírer med hund. Da man lige skulle til at begynde med fangsten, stak hunden af hjem. Det var dejligt månelys, og man besluttede da at prøve uden hund. Man fik 24, og det var en pæn fangst. Dette gav stødet til, at man diskuterede sig frem til, at man måtte kunne bruge lygte ved nattegangen.

2) Engang var to mænd efter lírer, og da de var kommet sent afsted, havde de medbragt en lygte, således at de kunne se at komme hjem. De opdagede da, at lírerne blev siddende foran hullet, når de blev ramt af lyset. Fra den dag skriver det sig, at man går med lygte efter lírer.

Dragning

Hermed bliver det nødvendigt at vende sig til den anden form for fangst af lírer, den såkaldte »dragning«. Denne fangstform beskrives af Lucas Debes i 1673:

»Naar de tage dennem (lírerne), da have de adskillige Kroge, een eller to Alen lange, hvormed de stikke dennem og drage dennem ud. Skraben selv tage de ikke gerne, med mindre de den undertiden beskadige med Krogen, at den ikke kan leve. Men dersom de ikke med Krogen eller Armens indrækkelse, formedelst de mange Afkroge, kunne bekomme Ungen, da grave et Hul neder udi Fuglens Hule, hvor de kunne gisse, at hun ligger, og stikke så omkring med Krogen, indtil de den bekomme; hvilket Hul de mue stoppe saa tæt til igen, at ikke en Draabe Vand kan komme derigennem; thi eller forlader hun sin Hule og kommer der aldrig mer, hvilken ellers aarligen kommer paa sit sædvanlige Sted, saa Folket vide paa hvad Sted de aarligen under Jorden kunne søge denne Fugl.«

Denne skildring af fangsten kunne gælde fangsten, som den i dag drives visse steder, forsåvidt som man kan tale om fangst med det ringe antal fugle, der fanges på denne måde.

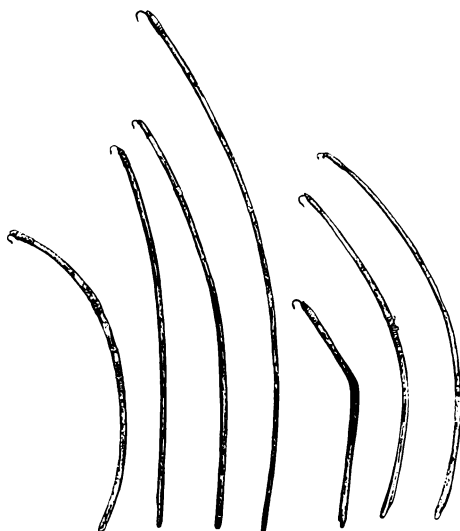
Hverken Svabo eller Landt kan tilføje noget væsentligt om fangstmåden.

Der er ingen tvivl om, at fangsten oprindeligt er foregået om dagen, og at man er gået i fællig og efter budsending. Dette betyder, at fangsten har haft næsten alt tilfælles med lundedragningen. Den foregår da også på næsten de samme steder eller i hvert fald på lokaliteter af samme karakter.

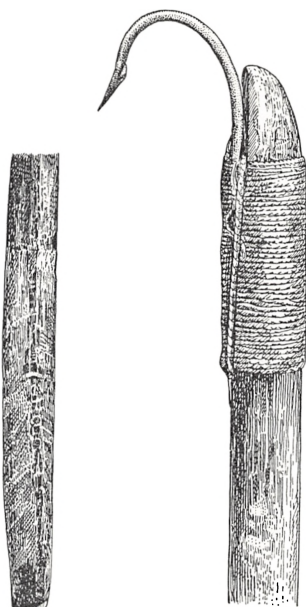
De redskaber, der anvendes, er da også meget lig hinanden. Men medens man kun havde en enkelt lundekrog, så havde man et helt sæt lirirkroe. I Fugle-fjord har jeg fundet frem til et sådant sæt, som stadig anvendes, og hvis alder af ejermanden anslås til omkring 200 år.

Fra Nordredal fortælles, at man anvendte tøndebånd, hvorpå man vikledde en fiskekrog. Båndene var tilstrækkeligt smækre og samtidig så krogede, at de kunne nå ind i krogene (som kaldtes »ótöki«) (Reinert, 1973).

I nutiden anvendes ofte stiv ståltråd som bøjes i den ene ende og slibes til

En bonde i Fugleffjord besidder et sæt redskaber af træ. Det er nogle grene og stokke, der har forskellig form og længde og i enden er forsynet med jernkroe; de korteste er ca. 50 cm og de længste ca. 1,5 m. De har forskellige bøjninger og knæk, så man ved deres hjælp kan nå ind i alle gange. Disse redskaber er gået i arv i bondens slægt gennem så mange år, at ingen mere ved, hvem der har lavet dem. Man kan regne med, at de er mindst 200 år gamle.

Krogen er sat fast med en sirlig bevikling i en udskåret fure. Her er anvendt en fiskekrog. Håndtagsenden er snittet flad, så den kan anvendes som gravestok, hvis fangeren nødsages til at grave ned til gangen eller redekammeret.

en slags krog, eller man binder en fiskekrog på. Ståltråden kan bøjes, så den følger sig efter redegangens bøjninger.

Som det skildres af Debes, søger man at grave ned gennem grønsværen til redekammeret i de reder, hvor man ikke kan nå med sit krogsæt. Eftersom skråperne år efter år vender tilbage til samme redehul, men har en tilbøjelighed til at grave lidt længere hvert år, er man naturligt begyndt at lægge sten som vægge i redehullet for at forhindre dette.

På denne måde fikseredes antallet af huller, som man søgte, og det har ikke været ofte, man har været i stand til at opspore nye redehuller. Dette fremgår med stor tydelighed af de bøger, sysselmand J. M. Matras i tiden 1840–1870 førte over de forskellige gøremål i gården på Viðareiði. Hvert år fik mandskabet omkring 30 lírer, et enkelt år anføres, at de kun fik 15. Ydermere er fordelingen på tre forskellige fangststeder: »under Rogen«, »Høgne Kjädla« og »der Øster« næsten ens fra det ene år til det næste.

Det ser ud til efter disse dagbøger, at man ikke har taget det så højtideligt med datoen, der varierer fra 24. august til 1. september. Det er sandsynligt, at den skarpe fiksering af datoen er kommet i forbindelse med opløsningen af resten af traditionerne omkring lírifangsten.

Skuø – en tradition nydannes og genindføres

Historien om Skuøs lirifangst er instruktiv med hensyn til en traditions skæbne, når grundlaget først forsvinder og derefter ubemærket kommer igen.

I 1782 skriver Svabo: »I Skuøe skal den forðum have ynglet i største mængde, og man fortæller da at have fanget der 6000 Lyrer; men ligesom paa engang skal den have flyttet til Lyraberg på den næstved liggende Øe Sandøen, og fra samme Bjerg ligeledes, efter en Deel Aar, til Hødda, en liden Øe tæt ved Sandøen, hvor de endnu ere.«

Som mulig årsag til denne flytning angiver Svabo selv: »1) dens stærke Søgning, da Ungen ikke spares. 2) at Lunden bemægtiger sig dens Huller. 3) at man omgaaes skjødesløs med dens Huller, naar man ovenfra graver sig ned til Redet, og forsømmer at dække dem vel til . . .«

Der kan ikke være tvivl om, at den nedgang, som Svabo beskriver, er reel. Skuø-boerne ville ikke opgive fangsten af lirer, så længe der var nogle at få (medmindre der pludselig er opstået en slags tabu, hvilket måske ikke er helt usandsynligt). Under alle omstændigheder er fangsten blevet opgivet, og der kan ikke spores tegn på den udover de nedenfor anførte mundtlige beretninger, så den har ikke været af de store dimensioner, som Svabo omtaler.

Mine hjemmelmænd siger samstemmende, at man i »gamle dage«, d. v. s. for 75–100 år siden, nok vidste, at der var skråper på øen, men at kun ganske få mænd gjorde sig den ulejlighed at »grava byrging« og derved komme ned til skråpens redekammer. Muligvis hænger dette sammen med, at man på Skuø har så rigeligt af de egentlige fuglefjeldsfugle.

Enkelte gange har man forsøgt at gå i fællig efter budsending til alle jordejere. Denne ene dag, den 26. august eller lige deromkring, gravede mændene med deres »sneis« så mange reder ud, at »det hele lignede en nylagt kartoffelmark«, og selvom man fik op til 300 lirer, var der 20–30 mand i arbejde. Fangsten var således besværlig, og man indså, at man gjorde megen skade ved opgravningen; derfor holdt man op igen.

En af mine hjemmelmænd fortæller, at han havde læst, at lirerne sætter sig uden for hullet om natten. Han forsøgte sig derfor med sin broder, men det år uden held. Næste år forsøgte han sig igen sammen med en kammerat, og denne gang fik de mange lirer. Fangsten foregik ved nattetid, og de to mænd gjorde sig stor umage for, at ikke resten af øens beboere skulle få nys om fangsten. I mange år gik denne fangst uopdaget for sig, fuglene blev plukket og saltet af familiens kvinder – også i hemmelighed – og de blev solgt til Tørs-havn camoufleret i tønder som andre slags varer.

På denne måde blev en tradition – nattegang efter lirer – nydannet af en initiativrig enkeltperson, men senere – mellem 1933 og 1942 – blev den gen-

indført. En skibsbesætning blev sammensat af folk fra Skuø og Nolsø. Som omtalt side 45 ff havde man på Nolsø en tradition omkring lirifangst, og samtalerne på skibet er da faldet på skråper. Nolsingerne hævdede, at der måtte være skråper på Skuø, mens Skuingerne ikke kendte noget dertil. Nolsingerne berettede da om deres fangstmetoder – specielt nattegang med lygte.

Hjemkommet til Skuø forsøgte mændene den følgende høst i september, om de kunne fange lírer, og da det gik godt, var snart hele bygdens befolkning engageret i denne fangst.

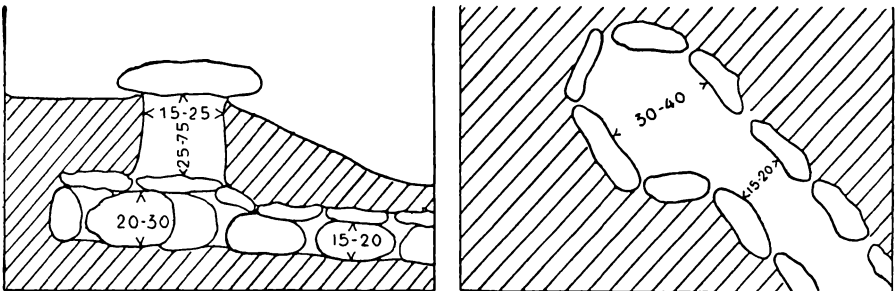
Kunstige redepladser

Det fremhæves allerede af Debes (1673), at såfremt man har gravet hul til reden »hvilket Hul de mue stoppe saa tæt til igen at ikke en Draabe Vand kan komme derigennem; Thi eller forlader hun sin Hule og kommer der aldrig mer, hvilken ellers aarligen kommer paa sit sædvanlige Sted, saa Folket vide paa hvad Sted de aarligen under Jorden kunne søge denne Fugl«.

Fra Viderø har jeg fået fortalt, at man lagde småsten under redepladsen, som skulle virke som dræn. Hullet over reden proppede man omhyggeligt til med tørt græs og mos, og øverst lagde man en flad sten.

Dette har sikkert hurtigt ført med sig, at bestemte mænd altid tog lírer fra bestemte huller, som kun de kendte.

Herfra har der ikke været langt igen til at forsøge direkte at bygge huller til skråperne til at yngle i.

Færingerne har udnyttet deres viden om skråpernes ynglevaner til at lave kunstige redekamre. Der her viste er bygget af sten. Gangen har ofte et knæk, så dagslys ikke kan trænge ind. Redekammeret er dækket af en flad sten, og skakten er stoppet til med tørt mos og græs. Hver familie har sine kunstige redeshuller og vogter omhyggeligt på hemmeligheden om deres beliggenhed. De angivne mål er i cm.

En líri er netop udtaget af en kunstig redeplads. Dækstenen ses i forgrunden sammen med mos, der er udtaget af skakten over redekammeret.

Det er klart, at ejendomsretten til sådanne huller er blevet hævdet af den enkelte mand. I Fuglelfjord gik man i fællig for at drage lírer, men samtidig havde forskellige mænd kunstige huller, som de selv havde anlagt. Lírer fra disse huller var ikke med i fangstdelingen.

Anvendelsen

Debes skriver, at man ikke spiser lírerne ferske, men nedsalter dem – angiveligt fordi de er så fede. De spises da om vinteren.

I nutiden regnes líren for at være en af de bedste fugle at spise. Fuglene plukkes omhyggeligt inden kogningen. I senere tid har man også svedet dunene i en flamme. Man koger dem altid, og da suppen bliver meget fed, anvender man i visse tilfælde også den. Som det gælder for suppe af isstormfuglen, har man dypet drýl – d. v. s. askebagt bygbrød – i suppen til morgenmad.

Når lírerne i nyere tid skulle forsendes – f. eks. til salg i Tórshavn – blev de lagt i tønder og forsendt i saltet tilstand. Fuglene kan enten flækkes i ryggen,

hvorefter indvoldene tages ud, brystbenet skæres og fuglen bredes ud, så den fylder mindst muligt (fær.: kryvjas), eller indvoldene kan tages ud gennem et snit i bugen, uden at fuglen flækkes.

Det har ikke været muligt at få et blot nogenlunde skøn over det antal lirer, der i nutiden sælges fra fangststederne. Ingen har ønsket at oplyse om hverken salg eller køb. Hemmelighedskræmmeriet fortsætter stadig, i dag med den ekstra pointe, at skattevæsenet heller ingen oplysninger får.

Debes fortæller også, at isteren, d. v. s. tarmfedtet, blev smeltet og brugt i lamper. Af andre kilder til lampe-olie havde man: tran, smeltet spæk fra hvaler – næsten udelukkende grindehvaler, men også storhvaler – og man havde meget faste regler for fangsten og dens fordeling og også for hvaler, der drev ind på kysten; men dette kan muligvis behandles andetsteds. Desuden tran smeltet af spæk fra sæler. Også for sælfangsten var der meget faste regler, men det var kun relativt få bygder, der havde adgang til regelmæssig sælfangst. Og hvad angår fangsten af grindehvaler, så var den svingende og kunne i visse år helt svigte. Desuden brugte man tran smeltet af fiskelever og – på Mykines – isteren af sule.

På den anden side Jordan

Skråper – og tildels også deres nærmeste slægtninge indenfor fuglene – udnyttes eller blev udnyttet til føde mange forskellige steder på Jordan: det Karibiske Hav, Tristan da Cunha i Sydatlanten, Tasmanien og New Zealand, foruden nærmere steder som Hebriderne og Isle of Man.

En sammenligning med maoriernes fangst af korthalet skråpe (*Puffinus tenuirostris*), som den er beskrevet af Richdale (u. å.), er særlig interessant, fordi der findes ligheder med fangstmetoderne på Færøerne.

De korthalede skråper har en ynglebiologi, der minder meget om den almindelige skråpes. De yngler på en række øer omkring og syd for New Zealand, d. v. s. næsten nøjagtigt på den anden side globen. Det ene æg lægges i slutningen af november i en hule, der graves ind i grønsværen, der dog ser noget anderedes ud end på Færøerne, idet vældige tuer er fremherskende. Æggene klækkes i slutningen af januar, og ungen vokser op, således at den omkring 1. maj sidder uden for redehullet en del af natten.

Den 1. april indledes fangsten. Det har tidligere været tradition; nu er det lovgivning, der fastsætter denne dato. Ungerne tages ud af redehullerne med hænderne; kan man ikke nå, graves der et hul ned over selve reden, og dette hul stoppes omhyggeligt til med tørt græs og græstørven, som man har skåret op. Man er meget omhyggelig med ikke at ødelægge reden. Ungen dræbtes i gamle dage med et bid i hovedet, nu dræber man den med et slag eller ved at presse tommelen ind i nakken på den.

Hen mod den 1. maj begynder fangsten ved lys. I gamle dage lavedes fakler, hvori brugtes fedt og olie fra de fugle, man fangede tidligere på sæsonen. I nutiden anvender man naturligvis stavlygter, hvormed man blænder fuglene.

Fuglene plukkes samme dag, de er fanget; dunene fjerner man ved at gnide dem af efter at have dyppet hele fuglen i 10 sekunder i næsten kogende vand.

Der fanges meget store mængder, og der findes flere forskellige måder at konservere fuglene på. Fugle, der skal saltes, flækkes i brystet, og indvoldene tages ud. Derefter bredes fuglene ud og presses flade med hånden. Hoved, vinger, ben og hale er fjernet, og fuglene indgnides nu i rigeligt salt og pakkes meget tæt i tønder. Efter en uges forløb eller så tages de op igen, renses og pakkes derefter i særlige beholdere, som er lavet af kæmpetang. Konserveret på denne måde kan fuglene holde sig i årevis. Når de anvendes, koges de to gange for at fjerne saltet og steges eventuelt derefter.

Andre fugle bliver »fileteret«, idet der skæres på begge sider af brystbenet, ned langs ribbenene og omkring rygbenet, således at hele »skroget« fjernes under eet. Fuglene kan derved pakkes meget tæt, og de overhældes med olie efter at være blevet kogt i olie i 40–60 minutter.

Som tidligere nævnt blev en del olie og fedt fra fuglene smeltet af og anvendt til fakler. Olie sælges også som selvstændig vare. Ejerforholdene er ret udviklede og har været endnu mere komplicerede i tidligere tid. Dette vil evt. kunne behandles nærmere ved en anden lejlighed.

Ved Tasmanien haves en meget lignende tradition. Allerede i september, når de første fugle kommer til ynglepladserne, fangede man tidligere de gamle fugle både for kødets, oliens og fjerens skyld. Man lavede gærder, så fuglene om morgenen, når de ville forlade hullerne, blev fanget i faldgruber (Elwes 1859).

Den egentlige fangst startede 20. marts, og omkring 1910 blev omkring 500.000 unger fanget (Murphy 1936). Olien raffineres, og kroppene flækkes og saltes.

På øerne Guadeloupe og Dominique i de Små Antiller blev en skråpeart fanget i stort tal. Fangerne anvendte hunde til at finde redegullerne, hvorefter de halede dem ud med en krog på en tynd stang (Labat 1724). I saltet eller tørret tilstand blev fuglene, både unger og gamle, budt til salg på markederne (Murphy 1936). Sandsynligvis drejer det sig om *Puffinus lherminieri*.

På øerne Salvages mellem Madeira og de Kanariske Øer har man tidligere fanget store mængder af den store skråpeart *Puffinus kuhli*. Endnu ved jeg meget lidt om fangsten, men det fortælles, at fangerne af sten opførte små huler, hvori skråperne yngede, og hvorfra man kunne tage dem i tusindvis (Baring and Ogilvie Grant 1895).

The Calf of Man er en lille ø SV for øen Man i det Irske Hav. I middelalderen var der her en meget stor koloni, som blev udnyttet af beboerne og

skattet af ejerne, som forlangte, at disse »Manx Puffins« skulle indgå i jordrenten. Ca. 5.000 blev fanget pr. år, enkelte år op til 10.000, og de blev saltet i tønder. Tiende synes at være blevet betalt til den lokale kirke. Desuden anvendtes olien, og fjerene havde også stor værdi (Williamson 1940).

Hermed ses, at fangsten af arter af skråper, som alle har ret ens levevis, har mange fællestræk i så vidt adskilte områder, som tænkes kan. Det er min overbevisning, at et nærmere studium af disse fangstmetoder med udvidelse af undersøgelsen til at omfatte flere forskellige folks udnyttelse af skråper, vil kunne vise, at fangstmetoderne udviser vidtstrakt tilpasning til dyrenes biologi, og at disse konvergensfænomener og de eksisterende uoverensstemmelser vil kunne give vigtige oplysninger om fangstmetoders udvikling og forfining i generelle træk.

Folklore, overtro etc.

En del folklore knytter sig til skråpe og skråpefangst.

Når Debes (1673) anfører, at skråpen ankommer ved St. Matthiæ tide i februar, medens Svabo (1782) tidsfæster ankomsten til Grækarismessu d. 12. marts, som også anføres i nutiden, så beror dette ikke på forskelligt skøn, men på, at man i 1700 rykkede kalenderen frem fra 18. februar til 1. marts. Derved passer datoerne omtrent sammen.

Den tidsfæstning af en fugls ankomst til en bestemt dag gælder for andre end skråpen. F. eks. kommer Lomvie, Riden og Sulen ved Pállmessu den 25. januar, hvid Vipstjert ved Krossmessu, Hjejle den 18.–20. marts, Lunden den 14. april. Det er klart, at så fikserede datoer ikke har baggrund i den biologiske virkelighed.

26. august kaldes líridagur, og på denne dag begynder fangsten. Det har ikke været mig muligt at fastslå, hvornår denne dato er blevet fikseret, men det må bemærkes, at Landt i år 1800 nævner 8. september som den dag, fangsten foregår. Hverken Debes eller Svabo angiver nogen bestemt dato for lírifangst.

H. C. Müller (1862) skriver: »Den 15de August, eller, hvor de bygge høit tilfjelds, den 24de August, opsøger man Ungerne« (l. c. p. 61). Fikseringen til dato synes derfor at være sket sent. Líridagur beskrives nærmere af Weihe: Selvom vejret var gunstigt for høslæt, lagde man alt til side, og man fik mælkegrød til aften. For at man skulle få mange lírer, læste man følgende vers, inden man begav sig afsted.

Inde ligger, varme og fede, I grå dunede
ofte monne vi snakke om Jer derhjemme i gården
vi er kommet for at tage, men ikke at købe,
Ikke må I krybe i afkrog for os. (Egen overs.).

Fra Hestur fortæller J. Chr. Poulsen (1947) en historie om en dreng, »Klæmints-drongur«, som havde fundet en skråperede lige ved bøen. I den tog han ungen hvert eneste år, men sørgede for, at ingen anden fandt reden. Det nævnes udtrykkeligt, at for ca. 80 år siden hørte nogle mænd skråpen skrige, og for 25 år siden blev den hørt en nat fra husene.

I denne lille skildring ligger nok noget af nøglen til forståelsen af det skifte, der er sket til fangstmåden af i dag, hvor det simpelthen gælder om at komme først og få flest lirer, og hvor ejendomsretten ikke mere respekteres.

En anden del må søges i nattegangen med hund, som den er skildret ovenfor. Situationen indbød til, at man forsøgte sig i dølgsmål for at få flere lirer end andre.

Hvor meget man værdsatte liri, ses af følgende historie: To koner var uvenner. Engang havde man været efter lirer. Sandsynligvis er lirerne på det tidspunkt blevet delt efter ejendom, og da de blev delt, skulle hver af disse to koner have en halv liri udover de hele. Elspa skulle plukke og lade Hansine få halvdelen. Men da hun kom med den, sagde Hansine: Så skal jeg være ilde stedt, før jeg modtager noget af din hånd. Elspa tog den halve med sig og saltede den og gemte den. Så kom sysselmanden til grandestævne, og hun bragte den halve liri til sysselmanden og fortalte om tvisten. Sysselmanden dømte, at hun kunne tage den og spise den.

Skråperne skriger ofte og højt, både når de samles på havet for at flyve ind til land, når de flyver over hjemstedet, og når de ligger på reden med magen under afløsningen.

Det lydige billede for det meget varierende og vanskeligt gengivelige skrig er »Takkar Jákup« (Lockwood 1961) eller »Tak mær Jákup«. Denne sidste version, der kan oversættes: »Tag Jakob til mig«, er i flere bygder knyttet til en bestemt person ved navn Jakob. Med flere variationer går historien ud på, at Jakob under en nattevandring er blevet vidskræmt af de natlige skrig.

Historien fortælles altid med overbærende smil: For han vidste jo ikke bedre, end at det var overnaturlige, der var på spil.

Williamson (i Williamson og Boyd 1963) går så vidt som til at foreslå, at stednavne, hvori »trøll« eller »trok« indgår, f. eks. Trøllanes og Trøllhøvdið på Færøerne og Trollalav på øen Rhum ved Skotlands vestkyst, har direkte sammenhæng med, at der er skråpekolonier på disse steder. Menneskets frygt for de overnaturlige troldre skulle vækkes af skråpernes uhyggelige skrig.

Trykte kilder:

Baring, C. and W. R. Ogilvie Grant, 1895: An Expedition to the Salvage Islands. The Zoologist, 3rd ser. vol. 19: 409.

Debes, L., 1673: Færøæ et Færoa Reserata. – København.

- Elwes, R., 1859: Notes on the Breeding and Mode of Capture of the Short-tailed Petrel, or Mutton Bird (*Puffinus obscurus*). *Ibis* 1: 397–399.
- Helgason, J., 1951: Kongsbókin úr Føroyum. Útiseti 1951: 1–22.
- Labat, Pére, 1724: Voyages aux isles de l'Amérique. I og II. – La Haye.
- Lagtingstidende, diverse årgange.
- Landt, J., 1800: Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne. – København.
- Lockwood, W. B., 1961: The Faroese Birdnames. – *Færoensia*, vol. 5.
- Müller, H. C., 1862: Færøernes Fuglefauna med Bemærkninger om Fuglefangsten. Vid. Medd. Nat. hist. Foren.: 1862: 2–78.
- Murphy, R. C., 1936: The Oceanic Birds of South America. – New York.
- Nørrevang, A., 1951: Skråpe (*Puffinus puffinus* (Brünn)) og Skråpefangst på Færøerne. Dansk Ornith. Foren. Tidsskr. 45: 96–101.
- Poulsen, J. Chr., 1947: Hestsöga. – Tórshavn.
- Reinert, O.: 1973: Úr Norðradali. *Varðin* 41: 14–32.
- Richdale, L. E., u. å.: Maori and Mutton-Bird. »Wild Life« series no. 7. – Dunedin, New Zealand.
- Svabo, J. Chr., udg. 1959: Indberetninger fra en Reise i Færøe, 1781 og 1782. – København.
- Weihe, A., 1938: Tjóðminni. – Tórshavn.
- Williamson, K., 1940: The Puffins of the Calf Isle. The History of the Manx Shearwater. *Journ. Manx Museum* 4: 178–180, 203–205.
- Williamson, K. and J. M. Boyd, 1963: A Mosaic of Islands. – Edinburgh.

Utrykte kilder:

- Matras, J. M.: Dagbogsoptegnelser.
 Justitsprotokol for Færøerne.
 Færøe Amts Skrivelser.
 Strømø Syssels Politirets Kendelser.
 Protokol for Forligelseskommissionen for Syd-Strømø.
 Grandestævneprotokol for Nólsoy.
 Rejsepolitiprotokol for Strømø Syssel.
 Alle findes i Landsskjalasavnið, Tórshavn.

Summary

Catching of Young Shearwaters in the Faroe Islands

The Manx Shearwaters breed in burrows and crevices on the sloping sides of mountains. A single young one is born, and the nest is visited by the parent birds during night, only. In late August, when the young one is very fat, it is abandoned by the adults. At last, when it has lost considerably in weight it makes its way to the sea.

Since times immemorial the fat *líri* has been appreciated as a very delicious food item by the Faroese. In late August the young ones are pulled out of the burrows by means of a hook attached to an often bent stick. Later, in September, dogs were used to bring the young ones, which by night were sitting in front of the burrow, to the catchers. The owners of the *hagi* – the outfield – used to go in common, sometimes digging into the holes. The hole had to be sealed very carefully, otherwise the burrow would be abandoned.

In the island of Nólsoy there are reports of quarrels about the catching of *líri*, dating far back in the archives, and apparently dogs were used all the time in that island.

Nowadays torches are used to paralyze the birds at night. A candle lamp was used earlier, thereafter carbide lamps. There are two stories of the introducing of lamps: 1) The catchers were late, and had brought candles, and thus they discovered that the *líri* was out of its burrow at night. 2) The dog ran home, and as there was a bright moon, the catchers discovered, that the *líri* could be taken by hand.

In the island of Skúvoy many *líri* were taken in the 18th century, but the shearwaters were reported to disappear completely. At present several thousand *líri* are caught each year. The catching was reintroduced in a dual way. A man, who had read about the habits of the shearwaters, went with a companion to catch *líri* at night. They succeeded in catching a large number each year, without the other villagers knowing. But then some men from Skúvoy joined men from Nólsoy in a ship's crew and hence they learned about catching *líri* with torches.

Artificial burrows are built in some places, and they belong to the man who built them, irrespective of common ownership.

Comparison is made to other regions in which shearwater's young ones are caught, and great convergence is revealed.

En jurist blandt almuesfolk omkring 1875

Af Birgitte Rørbye

I 1883 udgav Emil Seier Malling Holm (1) en bog med titlen: »Fra en Forhørs-virksomhed«, og i den sidste fjerdedel af dette værk fortæller han om »Løsgjængereri med Kvaksalveri, Hexeri m. m.« (2).

Malling Holm blev cand. jur. i 1854, og det er sager fra hans virke som retsbetjent, byfoged og birkedommer i Præstø Kjøbstad og Vordingborg Nordre Birk, han beretter om i bogen. Stillingen tiltrådte han den 1. maj 1872, og der er derfor tale om hændelser, der ligger ganske tæt på bogens udgivelse – den ældste dom er fra 1877.

Det var retsbetjentens opgave både at udrede sagen og afsige dommen. Malling Holm var derfor hverken anklager eller forsvarer, men han skulle efter bedste evne afdække sandheden. Malling Holm havde i et vist omfang samme sigte som etnografen, han interviewede de implicerede og beskrev forholdene og dannede sig på dette grundlag et overblik i et forsøg på at forstå, hvad der egentlig var sket. Malling Holm var selv klar over denne sin rolle, selv udtrykker han det på denne måde: »Omhyggeligt holdte Forhør give de haandgribeligste Livsbilleder og Kulturskildringer, idet de vise Livet, som det virkelig er, uden overlagt Fernis, og det virkelige Liv er rigere paa Afvexlinger og Kollisioner end alle Romaner tilsammen, naar man har Øie for dem« (3).

Malling Holms bog er for den moderne forsker en rig kilde til forståelse af trosforholdene på en bestemt egn i tiåret omkring 1875. Men bogen fortæller også noget om, hvordan forholdet kunne være mellem bondebefolkningen og en af dens lokale embedsmænd – mellem »folket« og den veluddannede. Retsbetjent Malling Holm var en af de intellektuelle, der ikke bare havde en mening om – men også nødvendigvis kom i kontakt med – almuen, og gennem hans beskrivelser og kommentarer til retssagerne møder vi mennesket og etnografen Malling Holm.

Emil Seier Malling Holm, 1828–1913.

Så blank som en poleret Themaskine

Malling Holm var den lokale repræsentant for samfundet og samfundets normer. Hvordan opfattede han sin egen situation?

Dette taler han om flere steder, også fordi han til tider har følt det som et problem.

Om forhøret siger han: »Et Forhør er ikke nærmest en Kamp imod Forbryderen men en Kamp for Sandheden med Forbryderen i Samfundsordenens Interesse, og er det sandt, hvad jeg ikke tvivler om, at Menneskeslægtens Særpræg ikke saa meget er Slethed som Svaghed, vil man jo ogsaa komme Sandheden nærmest ved at søge den paa dette Felt. Gaende ud fra Svaghed som den almindelige Lod for vort endnu saa ringe Udviklingstrin maa vi føres til at opfatte mildt og undskyldende, og naar vi daglig se den haarde Tilværelseskamp alene for at opnaa de ydre materielle Livsbetingelser for sig og sine, som de Allerfleste maa føre (. . .) under de forskjellige Livsforhold, hvortil en Skjæbne, som Ingen er Herre over, har ført dem ind i Verden, maa vi føle den inderligste Medlidenhed med de Ulykkeligste, og at de stærkeste Kjærlighedsbaand bør sammenbinde Alle i Erkjendelsen af den fælles Skyld og det solidariske Ansvar« (4).

Malling Holm føler, at hans opgave ikke alene er at opklare sagen og dømme de skyldige, men ogsaa at oplyse og hjælpe. Han sammenligner sig selv med en jordemoder, der sidder ved den fødende »for at vente, for at hjælpe, vejlede og klare ud«. Denne interesse for menneskene og deres opdragelse gennemtrænger hele Malling Holms virksomhed og afspejler sig ofte i forhørene. Igen og igen må Malling Holm anføre, at dette eller hint spørgsmål naturligvis ikke har nogen betydning for strafansvaret, men af hensyn til retsbevidstheden og retssikkerheden bør enhver »før han forlader retten for at faa sin Dom, være saa blank som en poleret Themaskine«. Det kan være svært at leve op til dette ideal, og altid lykkes det da heller ikke. Men Malling Holm har en vældig selvtillid og tålmodighed på dette punkt.

»Det er ikke vanskeligt, naar man først har faaet den reserverede Taushed brudt, at se og høre, naar Nogen lyver under Forhøret; (. . .) Vanskeligere er det, og dertil fordres egentlig en medfødt Gave, med fuld Sjæl at følge med ved Kombinationen af alle Smaating, instinktmæssigt at opfatte tilsyneladende Tilfældigheders Betydning og raade de psykologiske Runer.«

Det er ikke små krav, der her stilles til den gode interviewer. Ikke alene skal han kunne afgøre, hvad der er sandt og usandt, men i virkeligheden mener Malling Holm, at det i sidste ende er et spørgsmål om talent at kunne tyde og følge de mange detaljer. Malling Holms tro på en udvikling mod noget bedre gennem oplysning og viden fornægter sig dog ikke. En af bogens formål er netop at vække til eftertanke og forberede de kommende juridiske embedsmænd og den store almenhed til en forståelse for forhørsvirksomhed (5).

Juleaften 1878

Som et eksempel på Malling Holms vedholdenhed vil jeg fremdrage forhøret juleaften 1878. Flere timer går udelukkende med at udrede ordvekslingen mel-

lem den anklagede og en af hendes »kunder«, som ikke selv er tilstede. Det var (...) »væsentlig kun fordi jeg ikke vilde finde mig i, at hun, som jeg den Dag ønskede at lade gaa hjem til sine Børn for at være hos dem Juleaften, skulde gaa bort med den glade Bevidsthed, at jeg dog havde troet paa hendes Løgne, at jeg længe anstrængte mig for at faa hende til at følge Sandheden ogsaa i noget Ubetydeligt, idet der dog tillige var en Mulighed for, at hun kunde fremkomme med Yttringer, som senere kunde faa Betydning, (...) Langt om længe erkjendte hun da ogsaa at have skjældt Jensine ud.«

Retsbetjentens magt er stor. Han er ikke som den sædvanlige etnograf nødt til at standse sine undersøgelser, når den interviewede ikke længere har lyst til at tale. Han kan fortsætte som hin juleaften i timer, indtil han selv giver sig tilfreds. Mallings Holms erfaringer har vist, at »Det er undertiden Tilfældet, at en Inkvisits Sjælstilstand kan være eller blive saa holdningsløs, at Dommeren ikke længere kan erkjende nogen fri selvbevidst Vilie.« Denne situation kender vi bl. a. fra reformationstidens heksesager og nutidens politiske forfølgelser, hvor forhørene netop fortsættes. Men Mallings Holms egen opfattelse er klar nok: »I saadanne negative, vilieløse Momenter er yderligere Forhør hensigtsløst og farligt, thi enten vil Inkvisitten, overladt til sig selv, snakke uden alt paalideligt Sammenhæng, eller, ledet af Dommeren, kunne føres til at gaa ind paa, hvad han vil lægge ham i Munden.«

Spørgsmålet er så, om forhørsdommeren i alle tilfælde har opdaget, hvornår grænsen er overskredet. Netop i juleaftens-forhøret er det givet, at den anklagede på den ene side har ønsket at være imødekommende for at blive sat på fri fod, og på den anden side – trods alle forsikringer fra Mallings Holms side – har været rædselsslagen over at vedkende sig, at hun har udslynget hekseforbandede. Fortrolig som hun er med de lokale forestillinger, frygter hun for sanktioner fra befolkningens side, hvis hun vedgår, at hun har udslynget trusler, som har forvoldt sygdom. Mallings Holm – samfundets repræsentant – er hun ikke nær så bange for. Man kan sige, at forhørsdommeren og den anklagede efter timers pindehuggeri finder et kompromis, som de begge kan acceptere. Den anklagede vedkender sig at have sagt til Jensine »jeg skal aldrig hjælpe dig mere«, og selv om Mallings Holm stadig tror på Jensines udsagn om, at hun i stedet har truet hende, nøjes han med denne indrømmelse.

Forhørsdommer og missionær

De »unødvendige« spørgsmål kunne også være rettet mod vidnerne som i dette tilfælde: »Jeg tog disse Tidsangivelser tildels for senere at forsøge paa at oplyse og overbevise Mdm. X og hendes Mand, som ere gode og brave Folk, om, at hendes Sindstilstand havde en naturlig Forklaring i hendes Frugtsommelighedstilstand, uden at man behøvede at ty til overnaturlige Forklaringer.« Efter

forhøret taler han længe med ægteparret, giver dem en række litteraturhenvisninger, bl. a. til en afhandling i Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben fra 1865 af Dr. Gædeken »Om Sandsebedrag eller Hallucinationer«, som han selv vil låne dem (6). Men han taler forgæves. »Alle mine Forelæsninger vare imidlertid frugtesløse. Det gaar ikke ved en enkelt Samtale at omstyrte et helt Livs indlevede Forestillinger, eller ved Forstandsraesonnementer at overbevise naive og ulogiske Mennesker om, at deres Tro har faaet en feil Adresse.« Den lærde, bedrevidende embedsmand taler forbi skomageren og hans kone, og dette har næppe været en helt uvant situation for Malling Holm. Hans inderlige medfølelse for almuen – for de svage i samfundet – hjælper ham ikke til at forandre deres tro og livsvilkår. Han er missionær – men hans virksomhed er kun sjældent kronet med held. Dr. Gædekens artikel havde nok også kun været en tvivlsom hjælp, selv om det var lykkedes Malling Holm at få skomagerægteparret til at læse den. Dr. Gædeken, der var reservelæge ved Sindssygeanstalten for Nørrejylland og senere blev ansat ved Københavns Universitet (7), skriver: »Som Følge heraf maa Sandsebedrag altsaa betragtes som noget sygeligt, som en alvorlig Tildragelse, der altid har en vis Betydning, og som man øieblikkeligt bør søge Hjælp mod, og bekæmpe med alle de Midler, Lægevidenskaben stiller til vor Raadighed.« Skomagerkonen ville næppe være blevet særlig beroliget ved på denne måde at blive stemplet som unormal og sindssyg.

Hr. Øvrighed

En gruppe svage i samfundet, som efter Malling Holms opfattelse ikke hører til de egentlige forbrydere, selv om de dømmes, er løsgængerne eller vagabonderne. Her føler han håbløsheden særlig stærkt. »Ethvert Forsøg paa at faa dem til at samle en Smule Karakter og Vilie sammen er frugtesløst, Grovheder ere de saa vant til, de bide ikke, og venlige Advarsler og deltagende Samtale om deres forspildte Liv og Opfordringer til endnu at rive sig ud af det Hele ved at fatte en kraftig Beslutning om at høre op med Drikkeriet og tage fat på et Arbeide, for at faa den selvbehagelige Bevidsthed om at kunne staa paa sine egne selvstændige Ben og blæse Verden et Stykke, høre de paa med en altfor hurtig Erkjendelse af Rigtigheden og en mistænkelig Villighed til at fatte en saadan Beslutning: »Ja, De skal se, Hr. Øvrighed! fra i Dag skal det blive anderledes, jeg skal fra nu af aldrig smage en Snaps i min Mund og arbeide – naar jeg bare kan faa Arbeide.«

Men med en egen bitter ironi tilføjer Malling Holm: »Den egentlige Kilde til de Taarer, der saa rigeligt flyde ned over hans slappe Ansigtstræk, er den letvakte Rørelse af et Hjærte, som saa længe har ligget i Spiritus, at det er blevet blødt som Smør.«

Malling Holm mener, at forholdsreglerne mod løsgængerne er hensigtsløse, og at loven bør laves om. Men da han trods alt skal være lovens lokale udøver, bliver konsekvensen ifølge Malling Holm, at en politimesters »(. . .) Hovedbestræbelse maa derfor være, saa vidt det staaer til ham, at rense sin Jurisdiktion nærmest ved med Tilsidesættelse af sine Følelser at være saa personlig ubehagelig og generende, at Vagabonden ikke holder af at komme i Berøring med ham, og Behandlingen i Arresten bør ikke være saa forekommende, at den trækker Søgning som til et godt Hotel.«

Her er da et af de tilfælde, hvor Malling Holm nødtvungent har måttet gå på akkord med sin personlige opfattelse og tro på, at enhver kan bøjes »henimod Lyst eller dog Vane til Arbeide«, når det sker under en »baade kjærlig og streng disciplinærisk Orden (. . .) i rette Tid.«

Løsgængerer er en af de svage, men han adskiller sig fra almuen ved at stå uden for samfundets orden: han arbejder ikke. Malling Holm er en mand, der kan forstå meget – også af det som han står fremmed over for – men han lægger heller ikke skjul på sin indignation: »Men der er en Tid, i Begyndelsen, da der er noget vist Tilløkkende i det omflakkende Drivveri. Drivere findes i alle Klasser. De fornemme drive paa Familiens Bekostning, og det kommer ikke Offentligheden ved, de fattige maa gjøre det paa Kommunens.« Denne sociale – men for Malling Holm navnlig moralske uretfærdighed – omtales ellers ikke meget i bogen, men i sin efterskrift vender han igen tilbage til problemet: »Ligesom derfor Forbrydelserne bør straffes i Forhold til deres samfundsnedbrydende Karakter, saaledes viser den daglige Erfaring, at mange for Moralens Domstol lave og forkastelige Handlinger falde udenfor enhver Straffelov, og at disse Moral-forbrydere gaa uantastet omkring, fordi Loven er for kortarmet, og den private Samfundsvedtægt ikke har Mod til at opfylde den solidariske menneskelige Forpligtelse til at korrigere det Forkastelige ved at ytre den moralske Indignation til gjensidig Opdragelse« (8).

Det souveræne Folk er svært despotisk

Almuen står inden for samfundets orden, og netop på denne tid, hvor bogen er blevet til, har den vundet øget indflydelse. Mange fra overklassen så på denne udvikling med dyb bekymring, men Malling Holms mening om dette vigtige politiske spørgsmål svarer helt til hans daglige bestræbelser: det er gennem oplysning og hjælp, at der skabes et bedre samfund. »Derfor se vi overalt ikke som hidtil Enkelte, men selve Tidsaanden kritisk pille ved de nedarvede Begreber og reformatorisk sparke til den gamle Ordens Plankeværker, idet den nyfødte Selvstændighedstrang vil hævde Personlighedens Rettigheder, før den har tænkt paa at bygge op« (9). Denne manglende ansvarsfølelse er for Malling Holm noget negativt, ja, farligt, men hans samfundsoptimisme fornægter sig

ikke, for han fortsætter: »men som en stadig Understrøm vil der dog hos den store Almenhed bryde frem Bevidstheden om et ordnet Samfunds Nødvendighed, fordi den daglig ser dette som Betingelsen for at høste sit strænge Arbeides Frugter, og denne Bevidsthed vil ved de ansvarshavende Styreres Veiledning skabe nye Former for Orden og Sikkerhed« (10).

Og Malling Holm uddyber, hvordan denne vejledning og fordeling af autoritet og ansvar må finde sted: »Det er (. . .) uomgængelig fornødent, at selve Befolkningen i det Hele taget – de »fornemme« og de »dannede« med og det endog gaaende i Spidsen – ganske anderledes end nu føler det fælles Ordenens Ansvar og en solidarisk Forpligtelse til direkte og *personlig* Medvirken og hjælpende Indgriben i Anliggender, som have fælles Interesse. (. . .) I vor Tid, hvor den folkelige Selvstyrelse med historisk Nødvendighed arbejder sig frem efter Aarhundreders Tilsidesættelse, hvor derfor den Myndighed, som foreløbig blev anbetroet de faa Udnævnte, efterhaanden glider ud af de officielle Hænder og atter gaar tilbage til det oprindelige Udspring, vilde det uden Tvivl være heldigst, om Staten med uhildet Blik for Tidens Krav, som ingen menneskelig Magt kan modstaa, imødekommer disse, og hjælper til en lykkelig, velsignelsesrig og let Fødsel af Tidens Fordringer, ved i rette Tid at arbeide henimod at afløse fra sin Autoritet alle saadanne Beføielser, som Hensynet til det almindelige Tarv ikke gjør det absolut nødvendigt at beholde. Den vil da med saa meget desto større Kraft og Sikkerhed og med mere afvisende Autoritet kunne herske paa de Omraader, som de forbeholder sig; thi Begrebet Autoritet refererer sig ikke til Omfanget og Forretningernes Mængde, men til Myndigheden til at træffe Afgjørelser paa eget Ansvar indenfor de givne Grændser. (. . .) og naar Befolkningen værner sig til at staa paa sine egne Ben og til selv at sørge for sine Bekvemmeligheder og sin Fordel, saa vil der blive administreret med større Strængthed og mulig mere praktisk Blik, for det souveræne Folk er svært despotisk, hvad der ikke er uden Fordel, hvor der skal regjeres.«

Den enfoldige almue – et primitivt folk

Hvad mener Malling Holm ellers om den almue, han føler sig solidarisk med, men som han ikke helt anser for at være i stand til at stå på egne ben endnu? Nu er det næppe tilfældigt, at Malling Holm har anvendt en billedlig omskrivning, der normalt benyttes om børn og umodne mennesker. Det naive er for ham et særkende ved almuen, han betragter dem som mennesker, der aldrig er blevet fuldt udviklede. »Sagen vedkommende og uvedkommende Ting, Væsentligt og Uvæsentligt blandes sammen efter Almuens enfoldige Tankegang, som ofte hager sig fast i og udbreder sig over uvæsentlige Bipunkter, medens Hovedpunktet upaaagtet overspringes eller blot antydes.« Et andet sted siger han, at »Almuen i Almindelighed lider af lige det Modsatte af den an-

klagede . . . nemlig Træghed og Indolens.« Malling Holm anvender ikke selv ordet primitive mennesker, men hans skildringer af folk fra almuen viser, at han betragter deres kultur og tankegang som mærkelig og ofte uforståelig. Han kan udforske og beskrive denne kultur, og han forsøger til forskel fra de fleste etnografer at ændre den, så den bliver mere acceptabel set ud fra hans eget kultursyn.

Når Malling Holm skal udtrykke sig positivt om almuen, bliver det i vendinger, som understreger et faderligt forhold. Om en smed, der behandler sin kone efter den anklagedes anvisning, siger han: »Hans udholdende, forhaabningsfulde Behandling er rørende«, og skomagerægteparret blev omtalt som gode, brave, troskyldige, naive og ulogiske mennesker.

Den faderlige holdning omfatter også løsgængerne. »Naar man ved en virkelig følt Deltagelse faar gjort dem meddelsomme, vil man finde den samme sørgelige Historie gjentaget om Ungdoms Forhaabninger, Livets Skuffelse, Dovenskab og Brændevin; det er kun i Haabets og i Skuffelsernes Art og Maade, at der er Vexlen. Som Baggrund i de oprevne, lasede Sjæle vil man, oftere end man maaske tror, kunne skimte de romantiske Tilsnit, som indebar Faren, eller de skjæbnesvangre Anlæg, som ledede og udviklede i Tide kunde være blevet til Evner, der havde ført til Hæder, medens de nu kun blev til Tilbøieligheder, som førte til Fald.«

Forbryderne – disse overtrædere af samfundets normer – omfatter han, som det allerede er påvist, også med sympati. »Der er i næsten alle Forbryderes Liv, naar man med Deltagelse vil sætte sig ind i Deres Forhold fra den første Oprindelse, en sørgelig Baggrund af Nød og Elendighed, som maa vække den inderligste Medlidenhed, og det er ordentligvis ydre tilfældige Omstændigheder, der føre dem ind paa de skjæbnesvangre, knudrede Veie, hvor de efterhaanden trættes og falde; men det Gode i den menneskelige Natur er saa stærkt, at der næsten altid vil være meget eller dog noget tilbage, som Forhørsdommeren da maa oplede og berøre for at kunne bevæge og lukke op.«

Klassesamfundet

Portrættet af Malling Holm viser os en samvittighedsfuld, ansvarsbevidst embedsmand med stor interesse for de mennesker, han er sat til at bestemme over. Han føler sig som et led i et klassesamfund, hvor de fornemme og dannede udgør det øverste lag – de civiliserede – almuen og vagabonderne det nederste – de primitive. Og uden for samfundet befinder sig forbryderne. De centrale egenskaber for et menneske er efter hans opfattelse fornuft, ansvarsfølelse og arbejdsomhed, og han forsøger at leve op til disse idealer og at lære andre det samme. Det kan virke paradoksalt, at netop den, der *dømmer*, er overbevist om nytten af opdragelse, men der er næppe nogen tvivl om, at de, der har været

under anklage i Præstø, gennem forhørene og samtalerne i arresten virkelig er blevet udsat for både belæring og vejledning.

Malling Holm føler selv, at han tilhører den mest privilegerede gruppe i samfundet: de dannede og velstillede – derfor er hans opgave også at hjælpe åndeligt gennem oplysning og vejledning eller materielt, som da han giver en gammel kone, der er blevet bestjålet, et pengebeløb.

Birkedommeren repræsenterer en kultur, hvor rollemønstret og rolleforventningerne er helt anderledes end inden for almuen. Men hans adfærd forudsætter, at almuen findes. Hans faderlige holdning hører sammen med, at der findes nogen, der har brug for støtte, og Malling Holm er ikke selv i tvivl om, at behovet findes. Spørgsmålet er så, om det primitive folk selv har sat så stor pris på sin opdragelse til den nye civiliserede kultur. Konfliktsituationerne, som Malling Holm fortæller om, tyder på, at der først har skullet ændres grundlæggende værdiopfattelser i almuekulturen, før en tilpasning har kunnet finde sted.

De civiliserede og de primitive

Malling Holm giver os et indtryk af en central del af det primitive folks forestillingsverden og kommer derved – indirekte – også ind på sin egen. Det er værd at lægge mærke til, at Malling Holm næsten ikke giver udtryk for en kristen overbevisning. Derimod nævner han »Skjæbnen, som ingen er Herre over« og »Udviklingens faste evige Love«, og skal han oplyse de overtroiske folk, henviser han til naturvidenskabelige afhandlinger. Vi står over for en rationalist, den videnskabstroende, hos hvem kristendommen ganske vist ikke fornægtes, men indtager en meget tilbagetrukket plads. Derfor opfatter Malling Holm heller ikke almuens overtro som anstødelig, men snarere som dum. Hvorfor benytte sig af overtro, når der findes en »naturlig«, og det vil for Malling Holm sige en naturvidenskabelig forklaring, der bygger på andre veluddannede, accepterede forskeres undersøgelser (11).

Selv om det kun er en del af almuens forestillingsverden, vi lærer at kende gennem Malling Holm, tegner der sig et billede af en folkelig tro – en religion på et andet plan end den officielle, som er blevet overleveret gennem generationer og stadig modificeres og ændres. Den er under vedvarende påvirkning af de dannedes kultur, men der er kun i meget ringe grad tale om en egentlig vekselpåvirkning (12). Denne folkereligion er ikke noget entydigt, den har aldrig haft sine hellige skrifter, sin kirke, sin lovgivning og sine præster, sådan som vi kender det fra de officielle religioner. Den findes tværtimod kun i sine lokale og individuelle former. Men ligesom i de gamle folkesprog, der stadig kun findes i mundtlig form, kan man i denne folkereligion ane et fælles område, fælles bestanddele, trods alle variationer.

Præstøegnens folkereligion omkring 1875

Det grundlæggende i Præstøegnens folkereligion for hundrede år siden er, at der findes forhold i livet, som ikke kan forklares ud fra videnskabelige undersøgelser. Heri adskiller den sig ikke fra nogen af de officielle religioner. Men ifølge folkereligionen skyldes dette uforklarlige, at der findes kræfter – gode og onde – som *almindelige* mennesker ikke kan styre eller forstå. De *ualmindelige* mennesker kan derimod i større eller mindre grad udnytte dem på grund af særlige evner og en særlig viden. Disse ualmindelige mennesker kaldes af Mallings Holm for »Kloge Folk«, hvis de tager sig af at hjælpe mennesker, for »Troldmænd«, hvis det er mænd, og for »Heksek«, hvis det er kvinder, der øver »Trolleri«. »Spåkonerne« eller »Seerne« er de, som fortæller om fremtiden eller om det, der foregår eller er foregået andetsteds. Disse mennesker er folkereligionens professionelle, og der er en glidende overgang af viden om kræfternes udnyttelse til de uprofessionelle. Folkereligionen er ikke en overbevisning, der gennemtrænger hele de troendes tilværelse, men den aktualiseres i bestemte situationer. Sygdom – frem for alt sygdom, der ikke umiddelbart lader sig helbrede – er en af de vigtigste, men det kan være mange andre forhold præget af angst og usikkerhed, der udløser en folkereligøs reaktion. Folkereligionen forklarer det onde og det gode og det mærkelige, der sker, og den forklarer det med ord, som den troende kender og er fortrolig med.

Når en heks udslynger en forbandelse mod en pige, og pigen få dage efter får en bullen finger – ja, så er der en logisk sammenhæng for den, som er fortrolig med folkereligionen – for den udenforstående er der derimod tale om en forkert slutning. Mallings Holm beretter om en sådan situation. I det konkrete tilfælde lader den unge pige sig ikke gå på – hun forsøger ovenikøbet at overbevise birkedommeren, naturligvis ganske forgæves. Der er en uoverstigelig kulturel barriere imellem dem.

»Da jeg søgte at overtale hende om det Modsatte og sagde, at hun nok som saa mange andre kunde faa en bolden Finger uden Birthes Hjælp, strakte hun ophidset og med den mest levende Overbevisning sin røde, hovne Finger hen imod mig og udbrød: »Jamen, hvad siger De da om denne! Det kan da Enhver se, at den nu begynder, for det at B. hun har læst over den og gjort noget for det hjemm«.«

De professionelle får deres viden fra mange forskellige kilder. Det kan være fra andre professionelle eller fra skrevne værker, *men de væsentligste bidrag leverer de troende selv gennem deres forventninger og forestillinger.*

En af folketraditionens mest ladede situationer er skildret af Mallings Holm i hans beretning om en af de landskendte kloge folk i Danmark, den kloge kone i Tjørnehoved, Ane Jeppesdatter, der levede fra 1812 til 1884. Det var med dyb beklagelse, at han i 1876 måtte idømme hende en bøde på 50 kr. for kvak-

salveri, efter at man fra et andet jurisdiktionsområde havde forlangt en undersøgelse.

»Udenfor hendes beskedne Husmandshus, hvortil man kommer ad en lille Gyde fra Landeveien, staar paa en grøn Løkke en eller flere Eenspændervogne med Hesten fraspændt og vendt om i Skaglerne. Foran Døren træffer man Lidelsesfæller, som vente roligt, men med en indre Spænding, som Uvished og Haab om nu at være naaet til Dørtærskelen af Lidelsernes Afslutning fremkalder, og man fortæller hverandre med dæmpede Stemmer, som deres, der staa foran Helligdommen, alle de mærkelige Historier, som ere blevne til utvivlsomme Erfaringer. Den som var inde, træder ud og gaar taus ned ad Gyden, fulgt af de Ventendes spørgende Blikke. Den Næste lukker med bankende Hjærte Døren tilvenstre fra den stenbrolagte Gang op. (. . .) I den uigjennemsigtige Dunkelhed under Bænke og Borde og i enhver Krog af Bohavet, som vender fra Dagslyset, synes der at bo tause Aande-Skygger, som Vidner til og Medhjælpere ved det Vidunderlige, der skal foregaa. – I en Trælænestol sidder den store, svært byggede gamle Kone og modtager sine Patienter og giver sine Orakelsvar som en Pythia.«

Malling Holm har besøgt Tjørnehovedkone flere gange, ikke for at søge råd, men for at få oplysninger. En af gangene lykkes det ham at få hende til at demonstrere en behandling. »Jeg satte mig da ved Siden af hende paa Slagbænken og rakte hende min Haand, som hun tog imellem sine varme, fede Hænder og gned lempeligt, medens hun mumlede en hel Del, hvoraf jeg dog kun forstod enkelte Ord, uagtet jeg bøiede mit Øre hen til hende.«

De professionelle: heksene, troldmændene, spåkonerne, seerne og de kloge folk, er aktive traditionsbærere, som forstår at levendegøre folkereligionens forestillingsverden for de troende. Ud over initiativ og opfindsomhed forudsætter dette en dyb fortrolighed med almuens kultur, om tilladt og farligt, om godt og ondt.

De kloge benytter sig bevidst eller ubevidst og med større eller mindre talent af deres kendskab til folkereligionen til at skabe sig et omdømme, der fremholder dem som særlig dygtige til at udnytte de skjulte kræfter. Malling Holm nævner mange eksempler på dette. Det kan ske ved at forudsige hændelser eller berette om, hvad der sker på steder, hvor de ikke selv er til stede. De kan opføre sig på en underlig og afvigende måde, de kan være i besiddelse af ting, de behandler med overraskende ærefrygt og forsigtighed. Malling Holm fortæller også, hvordan en af de anklagede, der ikke kan skrive, laver recepter, der heller ikke kan læses af nogen, fordi det – som hun selv siger: »var blot nogle Bogstaver og andet Kradseri, og hun indbildte L. H., at der skulde særegne Kundskaber til at skrive og læse dette for at gøre ham godtroende og bibringe ham den Forestilling, at det var Midler, som vare særlig gode.« Netop herved kommer recepterne i overensstemmelse med folkereligionen – det skrevne for-

stås kun af de særligt indviede. En anden anklaget har i forbindelse med en behandling lukket sig inde i et rum, og der tror hans kunder straks – i overensstemmelse med deres folkereligion – at han laver kunster »trolderi« i den hensigt at hæve en forgørelse.

Nu er det ikke så enkelt, at man kan sige, at de professionelle blot kan udnytte folkereligionen til egen gevinst, såfremt de har det rette image og tilstrækkelige hjælpemidler. Overgangen fra at blive anset for klog – som kan betyde økonomiske fordele og en større social tolerance fra omgivelserne – og til at blive frygtet som heks – som medfører alvorlige negative sanktioner – er utrolig lille. Det er i øvrigt ikke usædvanligt, at den som behandler syge på »magisk« vis, og det vil i denne sammenhæng f. eks. sige i overensstemmelse med egnens folkereligion, er en udstødt i sit eget lokale sogn og der betragtes som en heks (13).

Konkurrenceforholdene mellem de kloge gør også tit, at den ene udlægger den anden som heks. Mallings Holm fortæller om en sådan forfølgelse: »Den omforklarede Hexefordrivelse var en velovervejet Sammensværgelse imod den intet anende Birthe, der var sat i Scene af en anden nærmere boende klog Kone, som var mindre heldig i sin Virksomhed og derfor var misundelig og hadefuld paa hende. Hun pønsede paa at faa Birthe fordrevet og helt ryddet af veien. Da hun havde hørt, at de fik for lidt Smør af Køerne paa Nørreskovgaard, som er en større Gaard, gjorde hun sig et Ærinde derhen og fik let Meiersken eller Malkepigerne til at fortælle dette. »Jamen,« sagde hun da med betænkelig Mine, »har ikke den kloge Kone fra Vindinge sin Gang her paa Gaarden?« – Jo, det havde hun da. – »Ja, ser vi det, det tænkte jeg nok, det er hende, der tager Smørret af Mælken.« – Hvad derved var at gjøre? – »Aah, det ka' vi let kurere hende for, naar bare I vil gjøre, hvad jeg siger.« – Ja, det vilde de gjerne. Hvad det var? – »Næste Gang hun kommer, skal I bare lade hende gaa ind; men imidlertid skal I alle stille Jer paa Lur efter hende, og naar hun saa vil gaa ud, skal I alle styrte frem imod hende, svinge Armene og raabe og huje; men I maa ikke lade hende komme til Orde, for saa taber Kraften sig og hun faar Magten igjen. Naar hun saa mærker, at hendes hemmelige Hjælpere (3: Aanderne), der ikke kan taale den Raaben og Hujen, forlader hende, saa vil hun løbe ud af Gaarden, og I skal da forfølge hende og 3 Gange raabe efter hende: »gammel Hex«, saa skal I se, saa kommer hun ikke mer, og saa er hendes Hexeri forbi.« – Det var denne Scene, som virkelig for fuldt Alvor blev opført af de modige og trofaste, »anførte« af Konen – nogle frygtsomme faldt jo fra – og Virkningen var ogsaa saa overvældende for Birthe, at hun ikke mere vovede sig ind i disse Furiers ugjæstfrie Hjem.«

I dette tilfælde går man tilsyneladende ikke så langt, at man øver fysisk vold mod den formodede heks. Det er ellers et almindeligt råd, at heksen skal slå til blods, når man vil bryde hendes magt (14). Nu kan det skyldes Mallings

Holms referat eller vidnernes dårlige samvittighed, men det kan også være, at Birthe er flygtet i tide, da hun jo er lige så fortrolig med denne forestilling som sine forfølgere – ja, måske selv har sat en lignende i scene en anden gang.

Beretninger om bekæmpelser af hekse kendes fra talrige traditionsoptegnelser, som dog kun sjældent er af selvoplevet karakter. Men i dette tilfælde er der tale om en retlig sammenhæng og en begivenhed, der har fundet sted ganske kort før nedskrivningen. Der kan derfor fæstes lid til, at hekseforfølgelsen har fundet sted, nogenlunde som det fortælles. En af deltagerne er Jensine, der jo kort efter fik sin bulne finger: folkereligionens forestillinger om hekse er blevet aktualiseret, og nye mytedannende træk føjes til. Malling Holm får at vide, at gårdmand K. H. »og flere i Vordingborg søndre Birk havde udtalt, at det var tosset af Politimesteren i Præstø at ville gjøre noget imod »den kloge Kone fra Vindinge«, for hun kunde hexe saaledes, at hun kunde unddrage sig alle Efterstræbelser.« Vidnet indkaldes til nyt forhør, godkender sine tidligere forklaringer og bekræfter, at han har lånt den anklagede 10 kr. Og så fortsætter Malling Holm: »Paa Anledning meddeler Kprt. [vidnet], at det er rigtigt, at man om den kloge Kone Birthe Jensen har sagt, at det ikke kunde nytte noget, at Politiet tog fat paa hende eller reiste nogen Sag imod hende, da alt hvad der den ene Dag blev skrevet i Protokollen, Dagen efter var forvandlet til Streger, Prikker og Kryds, saa at Øvrigheden selv ikke kunde læse det, og at Rygtet havde sagt, at dette netop havde været Tilfældet i Sager imod hende i Vordingborg og Stege.«

Malling Holm fortæller for en gangs skyld ikke noget om, hvad han har foretaget sig for at oplyse gårdmanden og få ham på nye tanker. Noget tyder på, at det ikke er lykkedes, for selv om gårdmanden mener, at Birthe har snydt ham for pengene, frafalder han ethvert krav på erstatning.

Et kultursammenstød

Juleaftensforhøret kan nu forklares som en situation, hvor to kulturer støder sammen. På den ene side står Malling Holm, medlemmet af overklassen – den videnskabsstroende. På den anden side den anklagede, folkereligionens repræsentant, der tilhører almuens. Malling Holm fordrer sandhed og ikke løgn, og det ideelle krav kommer i dette tilfælde i konflikt med en betydningsfuld forestilling i almuens kultur. Den anklagede frygter sin egen kulturs sanktioner langt mere end Malling Holms belæringer, der ikke er en integreret del af hendes verden. Mod sin vilje kommer Malling Holm ovenikøbet til at understøtte, at den anklagede fastholder sin omgåelse af sandheden, idet han forsikrer hende om, at det ikke vil få nogen strafferetlige konsekvenser, hvad hun end siger. Tilbage står dog stadig Birthes angst for ikke at blive givet fri efter

forhøret, og det utvivlsomt stærke psykiske pres birkedommeren udsætter hende for.

Men Birthe er kommet ud i en af sit livs alvorligste sociale konflikter på grund af, at hendes trusler *rent faktisk* er blevet fulgt af noget ondt. Malling Holm er en omhyggelig iagttager, og selv om han ikke selv forstår rækkevidden af det, har han dog studset over, at Birthe forsvarer sig og udtaler, at hun ikke har »skaffet hende den boldne Finger, som Jensine tror hun har, for det kan hun ikke.« – Det er jo slet ikke det, Malling Holms anklage går ud på, men det er det, Birthe frygter, at hele egnen skal fortælle næste dag. Birthe kan ikke ændre det skete, Jensines finger *er* blevet dårlig, og derfor nægter den anklagede, at hun overhovedet har ønsket hævn. Birthe kæmper for at fastholde sin position som klog og vedbliver med sin »løgn«, trods alle de ubehageligheder hun kan frygte fra myndighedernes repræsentant. Der er tale om en så grundlæggende opfattelse om godt og dårligt i det primitive folks kultur, at den ikke lader sig ændre under det kortvarige og ret dramatiske kultursammenstød.

Efterskrift

Den kloge kone Birthe Jensen og frem for alt birkedommer og borgmester Malling Holm har været de to hovedpersoner i min skildring af almuens og de dannedes forestillingsverden på Præstø-egnen for hundrede år siden. Trods alle forskelle i vilkår og synsmåder, har de dog et tilfælles. De skulle begge komme til at opleve at føle sig som udstødte af deres egen kultur, og hver på deres måde etablere et forsøg på at begrænse skadevirkningerne.

Birthes udflugter og forklaringer finder sted under forhør, som går forud for en dom på 1 års fængsel (15). At dommen bliver så hård skyldes ikke så meget kvaksalveriet som den bedrageriske virksomhed, hun udfolder ved i stedet for betaling at få – ofte ret store – lån, som hun ikke tilbagebetaler. Hun dømmes som kriminel af øvrigheden, men hvad der er værre: almuen dømmer hende som heks. Gårdmand K. H.'s forklaring om hekserygterne finder først sted den 16. januar 1879 godt 3 uger efter hin juleaften og 5 uger efter Jensines første hekseanklage. Det er gennem Malling Holms beskrivelse, at vi i dag møder Madam Sjelle, folketraditionen fra egnen kender ingen klog kone af dette navn. Hun vendte ikke tilbage som en helt, endsige lokal martyr, efter sit fængselsophold, sådan som så mange andre kloge har oplevet det.

Malling Holm går det også galt for, hans sympati for almuen og indignation over for de af overklassen, der udnytter forholdene på bekostning af almenvellet, er ikke synspunkter, som er alt for velsete i en lille provinsby i en politisk brydningsperiode, hvor Højre og Venstre står skarpt over for hinanden. Det er rigtigt, at Malling Holms bog kan bruges som en praktisk orientering for nævninge og andre juridisk interesserede, men – og det fremgår ikke af

bogen selv – den har nok også haft til hensigt at retfærdiggøre Malling Holm selv, der på dette tidspunkt er blevet suspenderet fra sine hverv (16).

Han har behandlet nogle højremænd formelt ukorrekt ved nogle sagsbehandlinger, utilfredsheden i de konservative kredse er i forvejen betydelig, og nu bliver det til åbne beskyldninger fra begge sider først mellem redaktørerne i de lokale venstre- og højreblade, siden ved et sagsanlæg mod Malling Holm.

Efter flere år og meget tovtrækkeri ender det med, at Malling Holm dømmes ved Højesteret – men en mærkelig valen dom er det, som giver ham lov til at fortsætte sin juridiske løbebane efter afsoningen (17).

For Birthe er det ikke fængselsdommen på 1 år, der er det virkelige belastende. For Malling Holm derimod er de fire måneders fængsel en katastrofe. I de civiliseredes kultur er det nedværdigende. Han rejser til Fyn, klarer sig som selvstændig jurist en tid, men bliver dårligt seende og næsten blind. Han udgiver aldrig andre værker end »Fra en Forhørsvirksomhed«, der udkommer samme år, som højesteretsdommen falder; men også i hans utrykte arbejder: dagbøger, afhandlinger og notater, ligger et rigt kulturhistorisk materiale gemt (18).

Det kan synes paradoksalt, at de to, jeg især har fremhævet som repræsentanter for de civiliseredes kultur og de primitives, er de, der bryder imod reglerne. Men det er kun tilsyneladende et paradoks. Sagen er den, at netop de, der står midt i en uønsket konflikt, så meget stærkere søger en tilknytning. I deres usikkerhed og angst fortæller de os – hver på deres måde – mere end alle de, der aldrig har oplevet en sådan krise, og derfor er blevet forskånet for at demonstrere deres identitet ved at understrege tilhørsforholdet til en kultur, der truer med at ekskludere dem.

1 Emil Seier Malling Holm, 1828–1913. Søn af Justitsråd, Birkedommer, kgl. Raadmand, By- og Raadstueskriver i Roskilde. *2* De citater, der er anført i denne artikel uden særlig notehenvielse, er gengivet fra afsnittet »Løsgjænger i med Kvaksalveri, Hexeri m. m.« s. 274–346. Kapitlet består af tre underafsnit: I. »En omvandrende Doktor«, II. »Den kloge Kone fra Vindinge« og III. »Den kloge Kone i Tjørnehoved«. Hvor citationstegn ikke er angivet, står fremlæggelsen for mine synspunkter og tolkninger. *3* »Fra en Forhørsvirksomhed«, »Forord«, uden sidetal. *4* »Fra en Forhørsvirksomhed«, s. 347. *5* Nævninge-systemet blev påbudt i grundloven af 1849, § 79, men trådte først i kraft i 1919 efter en procesreform vedtaget i 1916. I den mellemliggende periode udarbejdede forskellige kommissioner en lang række forslag, der aldrig fik gyldighed. *6* »Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben« udgivet af C. Fogh og C. F. Lütken. Tredie Række. Andet Bind. Kjøbenhavn 1865. S. 1–62. *7* Ifølge »Den danske Lægestand« Kjøbenhavn 1885 er Carl Georg Gædeken født i Kjøbenhavn 1832. 1857–67 var han reservelæge på sindssygeasylet ved Århus. Herefter flyttede han til Kjøbenhavn. Fra 1874 var han professor ved det medicinske fakultet og fra 1875 overlæge ved Kommunehospitalets nyoprettede 6te afdeling for sindssygdomme og sygdomme i hjerne- og nervesystemet. *8* »Fra en Forhørsvirksomhed«, s. 348. *9* »Fra en Forhørsvirksomhed«, s. 349. *10* »Fra en Forhørsvirksomhed«, s. 349. *11* I »Det sker jo sommetider

jeg oplever ting«, Folk og Kultur 1972, s. 85 ff. findes et moderne eksempel på opfattelsen af begrebet »naturlig«. Her begrundes meddelelsen, hvorfor det er naturligt at se eller føle væsner fra en anden verden, f. eks. afdøde mennesker, der vil i kontakt med én. 12 Det samme forhold er blevet påvist i forbindelse med en lang række undersøgelser af fremmede folkeslag, hvis økonomiske system og erhvervsformer tilpasses f. eks. den europæiske efterspørgsel af varer. Den fremmede kultur påvirkes gennemgribende, medens den europæiske kun ændres lidt. 13 Som et eksempel blandt mange kan nævnes en sjællandsk klog kone, Reerslevkone, Ane Sørensen, 1812–1885. Hendes store kundekreds indbefattede ikke de lokale. Hendes plejedatter har fortalt, at hun ikke var velset på nabogårdene, hvor man frygtede, at »heksens datter« skulle forvolde ondt. 14 Den almindelig udbredte forestilling om, at heksen skal slås til blods, har under alle omstændigheder været kendt også på Præstøegnen, hvor Tjørnehovedkone, Ane Jeppesdatter har benyttet sig af rådet. »Men nu skal du,« sagde Kone, »første Gang Karlen kommer hos Jer stille dig i Porten og stikke Karlen en Knytnæve lige i Ansigtet saa Blodet staa af ham, saa kommer Drengen sig.« Og det gik ogsaa saadan.« Dansk Folkemindesamling 1906/23, top. 607. 15 Ifølge dommen, der blev afsagt den 27. marts 1879 og stadfæstet ved den Kongelige Landsøver- samt Hof- og Stadsrets dom af 15. juli samme år, blev Bertha Jönsdotter, kaldet Birthe Jensen eller Madam Sjelle eller den kloge kone fra Vindinge, ifølge Straffelovens §§ 251, 252, 255 og 275 tildels sammenholdt med § 46 med absorbering af straffen efter forordningen af 5. september 1794, jfr. lov af 3. marts 1854, anset med straf af 1 års forbedringshusarbejde, samt ikendt en del erstatninger. 16 Den formelle afsked som byfoged og birkedommer fandt sted den 11. august 1883, medens han først officielt ophørte som borgmester den 27. august. 17 I højesteretsdommen, der blev afsagt 14. juni 1883, hedder det: »(..) at Tiltaltes i den indankede Dom ommeldte Forhold med vilkaarlig at nægte nogle Arrestanter ekstra Forplejning og en enkelt Arrestant Brugen af egne Klæder, maa henføres under Straffelovens § 141 (..).« Malling Holm fik herved stadfæstet dommen på 4 måneders simpelt fængsel. 18 I sine senere år var Malling Holm lotterikollektør i Odense. 19 Disse utrykte arbejder opbevares blandt andet i Præstø Lokalhistoriske Arkiv, og vil indgå i mine videre studier af perioden.

Summary

A Jurist among Common People around 1875

In 1883 the work »From an Examining Profession« was published, written by Malling Holm, the district judge of Præstø. He tells about some of the cases presented to him at the end of the eighteenth century which means events taking place about the time of the publication of the book.

The article is based on an individual case on quackery in light of which is outlined the cultural and religious clash which we in reality witness between two different social groups. In this connection other examples from other parts of the book are also included.

I see – and so does he himself – the culture-missionizing district judge as a representative of the educated and privileged class in society, that means people relatively few in number at the end of the nineteenth century but strong and significant as far as influence was concerned.

As opposed to the well-educated were the common people, vividly described through Malling Holm's presentations and comments during the examinations.

From some very concrete descriptions of situations the article proceeds to give a more abstract characterization of »the popular religion« in the Præstø area one hundred years ago as well as the clash of interest this »popular religion« caused between the privileged and the un-privileged classes in the society.

Guds folk i Danmark

Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper

Af Margaretha Balle-Petersen

Studiet af kulturel variation

At beskrive og forklare kulturel variation har altid stået i centrum for etnologien. Menneskers livsform og deres materielle omgivelser viser store variationer i forskellige tider og miljøer. En af etnologiens hovedopgaver er at kortlægge disse variationer i livsstil og at finde frem til de bagvedliggende normer og vurderinger (1).

Som et led i dette arbejde har etnologer i årenes løb skelnet mellem »højere-standskultur« og »almuekultur«, »urban« kontra »pagan« livsform, og ikke mindst de regionale kulturvariationer stod længe i centrum for forskningen. Forskellige erhvervsgruppers kultur er søgt dokumenteret, og i de senere år er begreber som »borgerlig kultur«, »herregårdskultur«, »arbejderkultur«, »fattigkultur« og »børnekultur« blevet diskuteret. Etniske minoriteter som f. eks. jøder, polakker, zigeunere og tatere har også udgjort et etnologisk studieområde, som har fået fornyet aktualitet gennem de senere års indvandring af gæstearbejdere fra bl. a. Jugoslavien, Tyrkiet og Pakistan. Men den form for kulturel variation, som udspringer af forskellige religiøse vurderinger, er derimod i høj grad blevet forsømt.

Det er karakteristisk, at det danske samfund i de sidste par hundrede år er blevet mere og mere heterogent og differentieret. Der er opstået flere og flere grupperinger med særlige livsformer og idealer, og vi kan derfor tale om særkulturer, delkulturer eller, som de ofte betegnes, subkulturer. Dette gælder også i høj grad religionen, som fra før at have været en statsreligion nu i høj grad er blevet et personligt anliggende. Denne udvikling tog rigtig fart med de religiøse vækkelser, der bredte sig over store dele af landet i løbet af forrige århundrede.

Kirkehistorikeren Anders Pontoppidan Thyssen har karakteriseret vækkelsen som »den første åndelige bevægelse i moderne forstand, som fik bred tilslutning i landalmuen«. Og han understreger, at »folk for første gang derigennem stilledes over for tanker af virkelig betydning, hvis sandhed ikke var almindelig anerkendt, men krævede et personligt valg; og derigennem udvikledes

den første gruppedannelse – de »gudelige forsamlinger« – som ikke var knyttet til landsbyfællesskabet, men byggede på fælles åndelige interesser« (2).

De religiøst vakte, »de hellige«, som de betegnede sig selv, dannede nye grupperinger på grundlag af et ideologisk fællesskab. De religiøse samfund udgjorde kulturelle minoriteter, som voksede og forgrenede sig og blev suppleret udefra af f. eks. baptister, metodister, mormoner, irvingianere. Den religiøse pluralisme blev dog knap så omfattende i Danmark som i de andre nordiske lande, hvor et meget stort antal trossamfund trives. Her i landet fandt hovedparten af de vakte deres ståsted indenfor en af de to kirkelige hovedretninger: grundtvigianismen og indre mission.

Disse to bevægelser er, lige så lidt som baptismen, adventismen eller de andre trossamfund, blot religiøse retninger af kirkehistorisk interesse. De udgør også afgrænsede kulturelle miljøer med tydeligt særpræg.

I den etnologiske forskning har imidlertid først og fremmest folkelige trosforestillinger og skikke i forbindelse med årets og livets højtider stået i centrum. Det religiøse liv er blevet betragtet som et afgrænset forskningsområde, som kun sjældent er blevet udvidet til også at omfatte de vurderinger, som er forbundet med den religiøse identitet.

I Skandinavien savnes undersøgelser, som kan give os et indblik i, hvordan menneskers religiøse tilhørsforhold præger deres totale livsførelse (3).

Ved at bestræbe sig på at betragte virkeligheden med de menneskers øjne, som lever i den, og ved at skildre livsformen i forskellige miljøer kan etnologen hjælpe med til at skabe indsigt i og dermed forståelse for livsformer, som er anderledes end vor egen.

En gennemgang af forskningstraditionen indenfor religionssociologien i Finland viser ligeledes behovet for sådanne studier. Statistiske oversigter over religiøst tilhørsforhold, deltagelse i gudstjeneste og altergang formår kun at give et blegt billede af en befolknings religiøse adfærd (4).

Hvilke sociale konsekvenser får det religiøse tilhørsforhold? I hvilken grad er religiøse normer og vurderinger og et menneskes identitet som f. eks. grundtvigianer, missionsmand, adventist eller baptist afgørende for personlighedsudvikling, uddannelse, erhvervskarriere, valg af ægtefælle, børneopdragelse, kontaktnet, økonomisk aktivitet, omgangsformer og fritidsliv – for blot at nævne nogle eksempler? Påvirker den religiøse holdning også etnologiens klassiske studieområder bolig, dragt og kost? Vor viden om, hvad det rent faktisk indebærer i det daglige liv at være baptist, adventist eller jehovas vidne eller at have sit ståsted indenfor grundtvigianismen, indre mission eller luthersk missionsforening, er ikke så stor som den burde være, hverken for de sidste hundrede års vedkommende eller idag. På trods af, at en hel række forskningsdiscipliner beskæftiger sig med religiøse forhold, ser det ud til, at det her skitserede forskningsområde er faldet mellem flere stole.

Opbrud i landsbysamfundet

»Bonden holder altsaa mest af smaa Samfund, sin Familie, sin By og sit Sogn. Disse Samfund kan han forstaa og overse, af dem kjender han hvert Medlem. De Samfund, der spænder over mere og flere, har han ondt ved at føle Deltagelse for«

skriver forfatteren og højskoleforstanderen Anton Nielsen i slutningen af 1880'erne (5).

Landsbyen var den nære kreds, og sognet, senere sognekommunen, var den administrative enhed, man kunne overskue. Man var knyttet til landsbyen og sognet med utallige bånd. Foruden slægten var det nemlig landsbyen og sognet, der gav familien og den enkelte social identitet. Det var herfra ens verden gik.

Gårdmændene i en landsby udgjorde et kulturelt og økonomisk fællesskab organiseret i to sociale institutioner: bylav og gildeslav. Gennem bylavet reguleredes før udskiftningen en stor del af landbrugsarbejdet og efter udskiftningen ofte udnyttelsen af fælles ejendom som ler- og grusgrav, mose og eng og andre fællesanliggender. Gildeslavet regulerede det selskabelige samvær med dets rettigheder og pligter, bl. a. festerne i forbindelse med livets højtider.

En af de vigtigste forudsætninger for bylavets og gildeslavets eksistens var en kulturel homogenitet i landsbysamfundet. De religiøse vækkelser skabte imidlertid i løbet af 1800-årene grupper af åndelige afvigere, som ved at bryde med gængse normer og vurderinger på en ofte uhørt demonstrativ måde skabte afstand imellem sig selv og omverdenen. Landsbysamfundet var ikke mere en kulturel enhed, men kunne nu bestå af i hvert fald to grupper: »de hellige« og »verdens børn«.

Fra 1855 gav loven om sognebåndsløsning den enkelte juridisk mulighed for at vælge præst på grundlag af individuelle åndelige hensyn i stedet for efter de traditionelle regionale retningslinier. Sognebåndsløsningen førte imidlertid mange konflikter med sig. At løse sognebånd blev – med rette – betragtet som et brud med hele den bestående samfundsorden.

Klaus Berntsen fortæller i sine erindringer fra barndoms- og ungdomstiden i Eskildstrup i Søllinge sogn på Fyn, at hans ældre bror engang i midten af 1850'erne blev så grebet af den grundtvigske præst Vilhelm Birkedals forkyndelse, at han gerne søgte til gudstjeneste i Ryslinge:

»Det vakte en Del Opsigt i Byen, at min Broder og hans Ven søgte Kirkegang i et andet Sogn, og de var begge saa forskræmte ved at komme i Folkemunde, at de Søndag Formiddag, naar de vilde til Ryslinge Kirke, gik til den modsatte Side over imod Pederstrup for saa derfra i en Bue at vandre over »Sødinge Hed« til Landevejen, der fører til Ryslinge« (6).

Medlemskabet i de religiøse grupperinger ændrede aktivitetsfelt og kontakter. På den ene side kom man meget mere ud til vennebesøg og religiøse møder langt fra hjemmet. Således fortæller den vakte husmand Johan Nielsen i Skårupøre på Fyn i sine erindringer:

»Jeg gik ogsaa ofte flere Mile hen i Landet om Søndagen hvor der holdtes Forsamlinger, for at overvære disse og derved at blive opbygget og bestyrket i Troen, samt blive bekjendt med de Opvakte og Troende, hvilket var mig til megen Velsignelse« (7).

På den anden side medførte skellet mellem hellig og vantro færre kontakter på lokalt plan. Men den lille gruppe vakte i landsbyen havde til gengæld mange og tætte kontakter med hinanden. Der fortælles f. eks. om gårdmandskonen Ane Kærsgaard i Krogstrup på Herningegnen:

»I hendes Vækkelsestid har hun tit, naar Manden sov Middagssøvn, taget et af de smaa Børn paa Armen og er løbet ned til et Par gamle Folk, som boede i en Ejendom ikke langt fra Krogstrup for at tale med dem om Guds Rige« (8).

Kirkehistorikeren Elisabeth Dons Christensen peger i en undersøgelse af mormon- og baptistsamfundets sociale stratifikation på flere faktorer, som kan forklare, at baptisternes og i endnu højere grad mormonernes tilhængere overvejende fandtes i samfundets laveste lag (9). For det første opsøgte de udsendte mormonmissionærer i stor udstrækning bevidst mennesker i disse befolkningsgrupper. For det andet kom de faktisk med et reelt tilbud til løsning af denne klasses sociale problemer, idet de ikke blot kunne tilbyde et nyt og bedre liv efter døden, men også lån til billetten til de helliges samfund i Salt Lake City (10). For det tredje nævner Elisabeth Dons Christensen, at de dårligst stillede normalt ville have færre tilknytningspunkter til det etablerede samfund end de velstillede. De sociale konsekvenser af en overgang til en religiøs minoritetsgruppe blev altså ikke så store for den fattige som for den rige. For den fattige, som i forvejen på mange måder var udelukket fra landsbyfællesskabet, udgjorde det stærke fællesskab af ligestillede, som mormon- eller baptistkredsen repræsenterede, et lokkende alternativ.

Spørgsmålet om, hvor de religiøst vakte hørte hjemme socialt, vil blive taget op til diskussion længere fremme. Det vil i den forbindelse være interessant at se lidt nærmere på de omkostninger, medlemskab af en afvigende subkultur kunne medføre socialt og økonomisk.

Omverdenens syn på de kulturelle afvigere

Hvilke sociale følger kunne det få at bryde med traditionelle normer og søge andet religiøst fællesskab? Nogle eksempler fra begyndelsen og midten af for-

rige århundrede fra Sydfyn kan give os en forestilling om de forskellige typer af negative sanktioner, som henholdsvis en husmand og en gårdmand kunne blive udsat for.

Den senere lægprædikant Johan Nielsen i Skårupøre (f. 1789) hørte til den første generation af pietistisk vakte på Sydfyn. Han ernærede sig oprindeligt som håndværker og spillemand, men efter at han i midten af 1820'erne var blevet religiøst vakt, fremstod hvervet som spillemand efterhånden som helt uforeneligt med de vurderinger, som hans ny status som »hellig« medførte. Johan Nielsen så sig derfor nødsaget til at opgive denne væsentlige indtægtskilde. For en familie, som i forvejen sad i små kår, betød det betydelige afsavn i det daglige. Men situationen forværredes yderligere, da der blev udspremt et rygte om, at han var gået fra forstanden, og ingen derfor ville tilbyde ham arbejde. Johan Nielsen har selv i 1867 fortalt om de negative sanktioner, der nu ramte familien:

»Det blev en haard Prøvelsestid for os, da heller ingen vilde have mig til at arbejde, og vi kun vare i smaa Omstændigheder. Vi havde en temmelig stor Børneflokk og intet andet Erhverv, end hvad jeg kunde fortjene ved mine Hænders Arbeide, saa vare vi snart yderlig forlegne for Livets Nødvendigheder. Naar vi bade Mennesker om Hjælp, saa svarede de, at nu vare vi jo blevne hellige, saa fik vi ingen Hjælp hos dem« (11).

Der gik på det tidspunkt alle slags historier om »forsamlingsfolkene«. Gårdmand Christen Hansen i Vejstrup husker fra sin barndom, at »der gik de forskrækkeligste Rygter om de Hellige, og naar min Fader læste i Aviserne, saa var der tidt Historier om dem, og det var saadanne Røverhistorier, saa jeg blev saa bange for dem som for ingen andre og var bange, de skulde komme til Vejstrup« (12).

I en senere skønlitterær skildring af Johan Nielsens levned fortælles om andre typer af sanktioner:

»Naboer og Gaardfolk var saa uvenlige imod hende [hans kone] og Børnene. Ingen vilde sælge Mælk eller Smør til dem, saa hun maatte sende den ældste af Drengene helt ind til Svendborg, før det lykkedes at faa noget. Børnene blev drillet rent utaaleligt i Skolen, og Folk generede dem paa alle tænkelige Maader. En Morgen, de kom op, var alle Ruder oversmurt med Pløre og Snavs. En anden Dag var der stoppet Halm og Klude i Skorstenen, saa der ikke kunde fyres op i Kakkellovn eller Komfur. Udhus-Dørene blev aabnet om Natten og Tørv og Brænde kastet ud paa Vejen og i Grøfterne, hvor Børnene møjsommeligt maatte samle det sammen om Dagen« (13).

Det skete også, at forsamlingsfolkene i Skårup blev overfaldet og mishandlet med stokke og knipler på vej hjem fra deres gudelige forsamlinger. Volds-

mændene var for en dels vedkommende seminarister fra Skårup seminarium (14).

Også fra myndighedernes side skred man ind mod afvigerne. De gudelige bevægelers første tid var præget af arrestationer, fængselsstraffe og mulkter. Johan Nielsen var således selv i fængsel omkring 30 gange for sin virksomhed som lægprædikant ved gudelige forsamlinger. I løbet af 1840'erne holdt arrestationerne dog op, og man opgav at tvangsdøbe baptisternes børn. Grundlovens bestemmelser om trosfrihed betød slutpunktet på den retslige indgriben fra samfundets side.

Grundtvigianismen blev i 1840'erne en stadig vigtigere faktor ude i de fynske landsogne, efterhånden som der var blevet ansat en række grundtvigske præster, og mange af de vakte sluttede op om Grundtvigs tanker (15). Mange steder opstod der skarpe modsætninger mellem den grundtvigske minoritet og de almindelige sognefolk. Stridighederne var bl. a. særlig voldsomme i Højby sogn, og der kan derfor være grund til at se nærmere på dette eksempel fra et gårdmandsmiljø, fordi de sociale sanktionsmekanismer fremtræder med særlig tydelighed her.

I årene fra 1852 til 1858 var den grundtvigske præst E. V. A. Rambusch kapellan i Højby, og hans forkyndelse fik stor betydning for nogle familier her. Otte unge karle kom således på Kristen Kolds skole i Dalby, og i 1859 startede en lille kreds på fire-fem gårdmands- og husmandsfamilier en friskole i Højby. Pastor Rambusch var imidlertid på det tidspunkt blevet forflyttet, og da hans efterfølger var modstander af den grundtvigske bevægelse, løste friskolekredsen sognebånd til pastor Kofoed i nabosognet Sønder Nærrå. Dette skridt udløste en lokal konflikt. Sognebåndsløsningen og oprettelsen af friskolen fik bylavet i Højby til at udvise samtlige sognebåndsløsere af lavet. Klaus Berntsen, som blev friskolelærer i Højby i 1862, skildrer i sine erindringer den sociale udfrysning af afvigerne:

»Det gamle Bylaug i Højby udviste alle Sognebaandsløsere af Lauget. Vovede nogen at indbyde en Grundtvigianer til Gilde, blev ogsaa han udvist. Skete der Dødsfald mellem Friskolefolkene, maatte ikke engang den nærmeste Slægt deltage i Begravelsen. Disse strenge Vedtægter blev godkendt af alle paa én nær, nemlig Gaardejer Niels Hansen, der erklærede, at ingen skulde forbyde ham at byde sin Nabo, Gaardejer Hans Knudsen, til Gilde hos sig, men denne Opsætsighed førte til, at Niels Hansen, trods det, at han var en af Byens mest ansete Gaardmænd, blev udstødt af Bylauget, og da han nogle Maaneder efter indbød sine gamle Laugsfæller til Barselsgilde, mødte ikke en eneste. Et halvt Aar efter, da hans Svigermoder var død og skulde begraves, indbød han paany Lauget, da der i hendes Aftægtskontrakt udtrykkeligt stod skrevet, at »hun skulde have en hæderlig Begravelse efter Egnens Skik og Brug«. Denne Indbydelse bragte en Del Forvirring, fordi

nogle vilde følge den Afdøde – hun skulde dog ikke straffes for Svigersønnens Forseelse, medens andre fandt det stridende mod den trufne Aftale. Byens vise Fædre holdt en Raadslagning paa Kroen og vedtog, at Lauget skulde give Møde ved Begravelsen. Samtidig blev der sendt Brev til Niels Hansen, at de mødte ikke for hans Skyld, men kun for at hædre den Afdøde» (16).

Skillelinierne mellem de to stridende grupper var trukket hårdt op i mange år. Der var f. eks. ingen tilgang af børn fra nye familier til friskolen. Mødte friskolelæreren en flok unge karle på gaden om aftenen, kunne det ske, at de spærrede vejen for ham, så han måtte gå langt udenom for at komme forbi (17). Men efter syv-otte års forløb bidrog en række forskellige begivenheder, bl. a. personlige kriser i forbindelse med sygdom og dødsfald, til en åbning i forholdet mellem de to lejre, så at man igen kom på talefod med hinanden. Der blev efterhånden større forståelse for friskolens undervisningsform. Hvorvidt samarbejdet i bylavet blev genoptaget, har det ikke været muligt at finde oplysninger om.

Som disse to eksempler viser, kunne de religiøse afvigere risikere at blive straffet på forskellige måder: drillerier og trusler, fysisk vold, social udfrysning og økonomisk pression, foruden den retsforfølgelse fra storsamfundets side, der dog som nævnt holdt op i løbet af 1840'erne.

Det er naturligvis vanskeligt blot på grundlag af få eksempler at sige noget om, hvorvidt det generelt var forskellige typer af sanktioner, som ramte husmænd og gårdmænd, eller om vold eller social isolation var mere frygtet af gårdmænd end af husmænd og indsiddere. Til gengæld er det oplagt, at økonomiske sanktioner må have udgjort en kraftigere trussel mod husmanden og landhåndværkeren end mod gårdmanden, som i langt højere grad var økonomisk uafhængig. Måske er det karakteristisk, at mens sanktionerne mod husmanden Johan Nielsen var rettet mod økonomien, de lavere befolkningslags svage punkt, udgjorde de sanktioner, der ramte de sognebåndsløsende gårdmænd i Højby, et angreb på et for denne gruppe meget følsomt område: deres sociale identitet som gårdmænd symboliseret ved medlemskab i bylav og gildeslav og de dertil hørende rettigheder og pligter.

Sanktionernes art var imidlertid ikke blot afhængige af parternes sociale positioner, men også af hvilken aldersgruppe de tilhørte. En stor del af de vakte var yngre folk, og vækkelsen medførte mange opgør mellem den unge og den ældre generation. Forældrenes autoritet over for de unge fik et grundskud gennem vækkelsernes krav om personlig stillingtagen til de afgørende spørgsmål i livet. Det kunne være svært for den ældre generation at acceptere, at deres råd og henvisninger i så vigtige forhold blev åbenlyst negligeret af de unge, og at omhyggeligt lagte planer for de unges fremtid blev kastet omkuld.

Social udfrysning og økonomisk pression var også fremtrædende sanktionsmidler indenfor familien. De religiøse vækkelser har haft indflydelse på økonomiske dispositioner i familien f. eks. fordelingen af formue, støtte til uddannelse eller selvstændig etablering og bestemmelser om, hvilket af børnene der skulle overtage gård, hus eller virksomhed.

Den fynske bonde Hans Christensen, som var stænderdeputeret og dybt engageret i bondestandens kamp for fæsteafløsning og afskaffelse af hoveriet, regnede ikke »de hellige« for noget. De dueede ikke. Da han blev klar over, at hans søn, den før nævnte Christen Hansen, var ved at slutte sig til deres flok, måtte den skuffede mand gribe til stærke midler:

»Men nu da han hørte af mig, at jeg vilde være af de Hellige, krænkede det ham, og der blev en Kamp, som greb dybt ind hos os begge. Ja, saa dybt, at min Fader lod mig vide, at han ikke vilde aabne mine Døre, saa længe jeg var saaledes, og han ønskede ogsaa, at jeg blev fra hans Hus, thi vi var, sagde han, bleven fremmede for hinanden og blev det, saa længe jeg blev af den Mening. »Og,« føjede han til, »hvis dine Søskende bliver som du, saa er din Moder og jeg vel bleven gamle Folk, men saa skammer jeg mig ved at bo i Fyn, saa vil vi sælge vor Gaard og rejse til Sjælland« (18).

Den religiøse vækkelse greb imidlertid også ind i de unges traditionelle grupperinger, idet den rokkede ved selve grundlaget for ungdommens mere eller mindre institutionaliserede samværsformer og bragte forstyrrelser i kriterierne for valg af kammerater og ægtefæller. Hvor økonomiske forhold og parternes følelser af sympati tidligere var udslagsgivende, blev det religiøse ståsted nu afgørende for valget af ægtefælle i de vaktets kredse. Det lokale ægteskabsmønster blev sprængt af en ændret livsstil.

En anset gårdmand i Midtjylland frygtede de sociale konsekvenser, det kunne få for datteren, at hun søgte til kirke udensogns. »Jeg er ked af at I gaar saadan til Møde og til Kirke udensogns. Jeg synes, at det er en saadan Skam for eder. Nu bliver du vel ikke engang gift.« Men datteren svarede, at »Det kan ogsaa være det samme med at blive gift, naar jeg blot maa blive salig« (19).

I nogle dele af landet var de unges samvær fast organiseret i ungdomslav. Andre steder var det blot institutionaliseret i de årlige baller eller »legestuer«. Da de omvendte unge tog afstand fra disse danse-gilder, blev ungdomsgruppen formindsket. De unge mænd kunne ikke altid finde sig i, at deres erotiske jagtrevir således blev decimeret, og skellet mellem »Guds børn« og »verdens børn« greb også i mange tilfælde forstyrrende ind i forholdet mellem to unge, som det allerede var »aftalt« imellem.

I Hjarup i Østjylland, hvor den indremissionske vækkelse fik stor fremgang i 1880'erne, betragtede sognets unge mænd de hellige som en trussel mod deres rettigheder:

»De »hellige« kan ikke lade os andre i Fred. . . . Men vi har talt om, at der skal gøres noget for at faa Munden lukket paa det hellige Pak; thi de forfører de unge Piger, saa de ikke vil have med os at gøre, og det vil vi ikke finde os i.

Vi var fire Karle, der en Søndag Eftermiddag, da vi vidste, »de hellige« var forsamlede, gik ud til Stedet, og det var da vor Mening at gaa ind til dem og tage Pigerne fra dem. Men da det kom til Stykket, turde vi ikke, og vi gik hjem saa modløse, skønt vort Mod til at begynde med havde været stort nok. Hadet til »de hellige« derimod voksede.

En anden Aften fulgte vi efter en ung Pige, som ogsaa hørte til »de hellige«. Vi raabte efter hende og kastede Sten, ja, mange Sten efter hende, men ingen ramte, hun kom godt Hjem« (20).

Religiøs vækkelse – en kulturel revolution

Det var imidlertid ikke bare reaktionen fra omverdenen, som voldte problemer for den religiøse afviger i bondesamfundet. Det sværeste var nok at efterleve sine egne nye normer. En religiøs vækkelse er en revolution i værdisystemet, som omdefinierer forholdet til både Gud og mennesker.

Religion kan defineres som en kulturel opfattelse af det overnaturlige, som folk anvender for at klare den menneskelige eksistens' yderste problemer (21). I bondesamfundet var der traditionelt to måder, man kunne påvirke det overnaturlige på. Dels overholdt man de lokale normer om kirkegang og anden påbudt religiøs adfærd; det sikrede en blid skæbne efter døden. Dels benyttede man et system af magiske riter og forholdsregler, det sikrede lykke og medgang i det daglige. For den enkelte betød vækkelsen en revision af dette religiøst-magiske sikkerhedssystem. De nye vurderinger stod på mange punkter i skarp kontrast til de retningslinier, man hidtil havde levet efter. Begrebet »en god kristen« kunne ikke som før uden videre forenes med de andre sociale roller som f. eks. dygtig landmand, god nabo og samfundsborger. Denne rollekonflikt bragte de vakte i et vanskeligt dilemma.

Den sociale identitet som »hellig« krævede betydelige afsavn. Men hvor store? Hvor meget af den tidligere livsform kunne uden videre forenes med den ny?

Vilhelm Beck giver i sine erindringer et godt eksempel på denne usikkerhed. Det stammer fra slutningen af 1850'erne:

»En Del Troende fra Stenmagle havde været i Besøg i Uby og naturligvis været sammen med de Troende dér, som mest bestod af Unge. Nu var det i Krinolinetiden, og alle vore unge troende Piger gik naturligvis med Krinoline ligesom andre Folk. Men Dagen efter mødte jeg nogle troende Piger, der saa lige saa flade ud som Spækkebrædter. »Hvordan er det, I ser ud, Piger?«

sagde jeg til dem. »De, som vare her i Gaar fra Stenlille, sagde, at man ikke kunde være et Guds Barn, naar man gik med Krinoline,« svarede de og saa meget nedslagne ud. Forskrækket over at skulle faa den Slags Kjendingstegn paa Guds Børn indført iblandt os, kommanderede jeg Krinolinerne paa, og snart havde vi vore unge Piger igjen i den sædvanlige Klokkeform, og de bleve dog ved at være Guds Børn« (22).

For mange af den første generation af vakte var det endvidere et problem, i hvor høj grad man selv skulle tage sig af det timelige, eller om man helt skulle forlade sig på Vorherre. Christen Hansen i Vejstrup gik for sin del ind for den sidstnævnte linie:

»Jeg havde i nogle Aar været Formand for et Brand-Assurance-Selskab, nu gik det op for mig: Det passer ikke for Kristne, lad Verden selv besørge den Slags Sager. Guds Børn har Englevagt, og den Vagt vil Vorherre sætte om alt, hvad han har betroet mig, saa nu er jeg ogsaa bleven sikret af Vorherre i det timelige. Jeg meldte mig ved første Lejlighed ikke alene ud fra at være Formand, men ogsaa ud af Selskabet som Medlem« (23).

Christen Hansens fortsatte skildring af den konflikt, han oplevede, som kulminerede i forbindelse med børnenes dåb, er enestående i sin art. Her beskrives den kulturelle forandringsproces indefra og på en så detaljeret måde, at vi har mulighed for at følge beslutningerne skridt for skridt. Selv om beretningen er lang, gengives den derfor her i sin helhed:

»Vores ældste Søn Hans blev født 1839, det var den Tid almindelig Folkeskik, at der ved Barselsgilder som ogsaa ved Bryllupper og Begravelser var faste Gildeslav, der bestod af Folk, som boede i de Gaarde eller Huse, der nu engang hørte til Lavet i det Hus, hvor Gildet skulde være, uden Hensyn til, om det var Venner eller ikke. Jeg krympede mig noget ved en saadan Indbydelse, men mine Forældre sagde: »Skik følge eller Land fly.« Og min Fader paatog sig at være Indbyder til Gildet ved Hanses Daab. 1842 blev Niels født, og det gik ligedan. Kort derefter var det, at jeg fik det for mig saa velsignede Besøg ved min Svigermoders Dødsleje, da Hans Andersen vidnede for mit Hjerte om Jesus Kristus vor Frelser, saa Livslyset tændtes i mit Hjerte, og med det samme fik jeg naturligvis noget Lys over Menneskelivet. 1844 blev vor Datter Karen født, og nu saa jeg klart, hvilken Usandhed det var for mig, naar vi ikke, efter at Vorherre havde givet os et Barn, og alle Ting var gaaet os godt, til Barselsgilde bød vore Venner, der sammen med os vilde love og takke Gud, men bad det faste Lav. Jeg talte med min Kone om Sagen og spurgte, om hun ikke kunde være enig med mig, thi saa vilde vi byde vore kristne Venner (de Hellige) og holde gudelig Forsamling i stedet for Gilde. Men hun beklagede sig: »Hvor skal jeg komme over det?

Det religiøse tilhørsforhold bliver også markeret på kirkegården. Gravsted på Harboøre kirkegård. (Fot.: Forfatteren 1975).

De har været her med Barselmad, og hvad vil Folk dog sige om os, naar vi ikke bærer os ad ligesom andre?» Min Moder hjalp hende og sagde til mig: »Du kan aldrig være det bekendt! Skik dig dog som andre Mennesker.« Jeg var i Forlegenhed og raadførte mig med de Hellige om Sagen, og dær fik jeg det Svar: »Dersom du ikke tager gudelig Forsamling, saa miskender vi dig.«

Her stod jeg ligefrem mellem 2 Ilde. Min Kone og Slægt de sagde: »Skik dig som andre Mennesker.« De Hellige siger: »Dersom du ikke tager gudelig Forsamling, saa miskender vi dig,« og mit eget Hjerter sagde: Tag kun dem, som vil være med til at takke Vorherre. Hvad gjorde jeg saa? Ja, vel det allerdaarligste, jeg vilde føje begge Parter. Min Fader bød som tidligere til Barselgilde, og jeg havde budt de Hellige til gudelig Forsamling.

Efter at der var spist ved Gildet, stod mine kristne Venner ude i Porten og ventede paa at komme indenfor. Dette maatte imidlertid ikke ske, før der var drukken Kaffe. Jeg var ikke glad, at mine bedste Venner maatte staa udenfor, og jeg mærkede ogsaa, at det gjorde et slemt Indtryk paa mine indbudte Gæster, at de Hellige var kommet. Johan Nielsen var Skaffer ved

Gildet, og han var Taler i Forsamlingen, da de Hellige kom ind i Storstuen, og det gik godt for ham begge Steder. For mig var det anderledes, thi jeg havde jo handlet imod mit Hjerte ved Indbydelsen til Gildet, og nu viste det sig ogsaa, at jeg havde handlet daarligt, thi jeg havde nu et Selskab samlet, der slet ikke kunde sammen: De Hellige tog nu først Plads i Storstuen med Sang i Brorsons Salmebog, Oplæsning af Luthers Prædikener, Tale og Bøn, og det var kendeligt, at de andre Gildesgæster blev bistre og værre til at drikke og bande, saa nogle af dem gik vrede hjem, og ingen af Parterne kunde være rigtig fri og godt tilpas.

Dagen blev imidlertid en af mit Livs Mærkedage, og det gik mig, som Ordspøget siger: Brændt Barn skyer Ild. Thi 2 Aar derefter, altsaa 1846, blev Peder født, og ved denne Lejlighed fik jeg ved Daaben mit Hjertes Ønske opfyldt, thi da blev jeg enig med min Kone om, at vi brød med det gamle Gildeslav og bød kun til os de nødvendige Faddere, og jeg selv, hvad den Tid var uhørt, var med ved Daaben.

Der blev over denne vores Færd, der stred mod nedarvet Skik, et saadant Bulder, at det spurgtes langt ad By, saa jeg ved en Given Lejlighed kom til en af mine Venner, der boede 5 Mile fra os, og blev tiltalt saaledes: »Ja, Christen Hansen, det er vist ganske rigtigt, at du har brudt med Verden med Gildeslavet, men det var et stærkt Stykke, som jeg ikke kunde gøre dig efter« (24).

»Kom hviledagen i hu, at du holder den hellig«

I de fleste vækkelsesmiljøer er det 3. bud væsentligt for opretholdelsen af den religiøse identitet. Før i tiden var det forbundet med større vanskeligheder at leve efter bibelens retningslinier end nu. Det tænker man måske ikke på i dag, hvor de fleste har hele week-enden fri. Men for adventisterne, som har lørdagen som helligdag, har problemet været aktuelt helt op til nutiden.

I hvor høj grad var de religiøse gruppers vurderinger på dette punkt forenelige med storsamfundets, og hvordan har de påvirket deres livsform? (25).

Nogle religiøse samfund fortolker det 3. bud meget strengt. Medlemmerne i den jødiske minoritetsgruppe Machsika Hadas overholder sabbatbudene rigorøst. Det er således bl. a. forbudt at tænde ild, skrive og røre ved penge i sabbaten (26). På Fyn holdt en lille kreds af strenge pietister i 1840'erne så strengt på søndagshvilen, at de hverken redte seng eller fejede gulv om søndagen. De sørgede for at feje gulvet lørdag aften, inden de gik i seng, og søndag aften gik de i de uredte senge (27).

Det kunne vel endda gå med de hjemlige sysler. Men hvilken arbejdsgiver ville godtage et sådant krav i en tid, hvor søndagsarbejde var alment udbredt i mange erhverv? At overholde det 3. bud var i høj grad et dilemma mellem

De religiøse grupper havde alle en rig mødevirksomhed, som også omfattede de yngre generationer. Indre mission samlede tidligt de unge i ynglinge- og pigeforeninger og børnene i søndagsskoler. Her ses søndagsskolen i Hammel på skovtur en sommerdag i 1924. (Fot.: Nationalmuseets 3. afd.).

tro og idealer på den ene side og økonomi og loyalitet som samfundsborger på den anden. Man kunne f. eks. ikke påtage sig pligtarbejde eller tillidsposter, som krævede, at man arbejdede om søndagen.

Da det en søndag i 1840'erne blev Christen Hansens tur at køre sogneægt for sessionen fra Svendborg til Svindinge, måtte han nægte det for sin samvittigheds skyld, selv om hans position som gårdmand forpligtede ham til det, og selv om nægtelsen blev anmeldt for herredsfogeden (28).

I grundtvigske kredse tog man mere lempeligt på spørgsmålet og overlod til den enkelte selv at finde frem til en fortolkning, der harmonerede med samvittigheden. Men for indre mission var spørgsmålet om søndagshvilen fremdeles afgørende for, om man kunne regne sig til de helliges samfund eller ej. På vestkysten kunne missionsfolk således ikke gerne være med i bjergelavet, da det nemt kunne medføre søndagsarbejde (29).

Da vækkelsen i slutningen af forrige århundrede greb omkring sig i den jyske fiskerbefolkning, var det i høj grad søndagsfiskeriet, som hindrede, at det hidtidige samarbejde i bådelaevne kunne fortsætte. Fra Skagen fortælles således fra 1890'erne:

Ben	Ebeneser	Hebron	Zoar	Mols Juel	Jehovanx	Thabor
87 I	28 T O	90 T O	290 K I	8 R II	18 K I	32 Slag
8 - II	326 - II	188 - I	1208 - II	34 - II	38 - II	48 K I
1 - III	576 - III	360 - II	42 - III	158 - III	20 T III	40 - II
1 - IV	374 - IV	348 - III	84 T I	2 Tany	70 - IV	6 - III
5 - V	152 - V	114 - IV	356 - V	3 Tany	36 - V	26 T O
K I	18 K O	18 - V	670 - III	1 Rolt	182	22 - I
	604 - I	138 Slag	840 - II	192 T III		106 - II
	50 - II	18 R I	514 - I	634 - III		70 - III
	3 - III	84 Slag	6 Slag I	16 - I		38 - III
	Slag	12 Blad	96 Slag	78 H		7 - I
	Slag I	20 Co I	12 Slag	1726		8 Slag
	Slag I	1 K I III	4176	9 K I		7 Slag I
	Slag I	228 - I		1735		410
		210 - I				Kvind A
		1795				2 K I

Adskillige kuttere i Vorupør bærer stadig bibelske navne, som det fremgår af Fiskerkompagniets tavle over dagens fangster. Om Vorupør Fiskerkompagni se: Folk og Kultur 1972. (Fot.: Alan Hjorth Rasmussen, 1973).

»Noget af det, der voldte størst Vanskelighed for de vakte Fiskere, var Søndagsfiskeriet. Ofte blev der talt om, hvorledes Fiskerne skulde stille sig over for dette; . . . Det blev ogsaa snart saaledes, at de Fiskere, der blev omvendt, fuldstændig brød med Søndagsfiskeriet; men dette øgede i høj Grad den Modstand fra Verdens Side, som Vækkelsen havde fremkaldt. Fiskerne var vant til at fiske sammen i forskellige Baadelav; men naar nu nogle i et Baadelav blev omvendt og ikke mere vilde fiske om Søndagen, blev deres vantro Kammerater forbitrede, jog dem i Land og vilde ikke have mere med dem at gøre. Derved kom mangen en troende Fisker til at gaa arbejdsløs i flere Maaneder, hvorved hans nyvakte Tro blev sat paa en haard Prøve« (30).

Det blev en trossag for missionske fiskere at undlade at sejle om søndagen, og efterhånden som de blev flere og flere, styrkedes sammenholdet i kredsen. I Esbjerg udgjorde de vakte fiskeres »søndagsbåde« et markant indslag i fiskerflåden, når de lå samlet ved den såkaldte missionspier (31).

En del af kutterne bar desuden navne, som tilkendegav skipperens kulturelle tilhørsforhold: Zoar, Maran-Atha, Ebenezer, Saron, Immanuel eller Bethesda var almindelige navne på missionsbåde (32). Et andet symbol var dueflaget, som medlemmerne i »Broderkredsen på havet« plejede at hejse ved siden af Dannebrog, når de holdt søndag på havet (33).

Søndagshvilen var også en af grundpillerne i det skibsforsikringssselskab, som en kreds af indremissionske Esbjergfiskere dannede i 1924. Hverken fiskeri, salg eller levering af fisk måtte finde sted på søn- og helligdage, hvis man ville være medlem af »Union«, og mange mente, at også sejlsads var forbudt om søndagen:

»Union-fiskerne lagde deres fiskeri an på, at de helst skulle være hjemme til om søndagen, og i gamle dage afbrød de rødspættefiskeriet, selv om de lå med gode træk, for at nå hjem til lørdag midnat. Kl. 12 skulle maskinen være stoppet til havs, og den blev først sat i gang 24 timer efter, hvis der da ikke skulle laves strøm til dynamoen. Hvis en kutter havde uheld eller blev forsinket undervejs af vejr og vind og dermed ikke kunne nå til Esbjerg inden midnat, ankrede man almindeligvis op uden for Dybet og holdt søndag her. Efter lørdag midnat kunne der ikke sejles, første del af søndagen var lige så hellig som den midterste og sidste del« (34).

Først i slutningen af 1960'erne blev søndagsparagraffen taget ud af policebetingelserne og er nu et samvittighedsspørgsmål for det enkelte medlem.

For de indremissionske landmænd blev spørgsmålet om levering af mælk til mejerierne om søndagen en lignende mærkesag, som søndagsfiskeriet var for fiskerne.

Problemet blev aktualiseret i slutningen af 1880'erne, da indremissionske kredse i København stiftede »Foreningen til Fremme af Søndagens rette Brug«. Søndagslukning af butikker og mejerier blev meget debatteret i Indre Missions Tidende i disse år, og i løbet af 1890'erne bredte søndagslukningen af mejerierne sig (35). Indre missions formand Vilhelm Beck, som selv var andelshaver i mejeriet i Ørslev, gik i spidsen for bevægelsen. En af Becks sønner fortæller derom:

»Selv var Fader Andelshaver, men forbeholdt sig Ret til at tilbageholde Søndagsmælken; men ikke alle de troende i Sognet vilde følge deres Præst her.

Gentagne Gange havde Fader draget Sagen frem paa Prædikestolen, og der faldt ikke blide Ord af til dem, der »Skikkede sig lige med Verden«.

Tilsidst blev det de troende for meget; de sendte en Deputation til Fader og frabad sig at »blive stillet i Gabestokken til Grin for de vantro«. Men Fader gav ikke efter. »Saalænge I bliver ved at vanhellige Hviledagen med eders Søndagsarbejde, skal I mindes derom, og Mejeriskorstenen derhenne peger mod Himlen om jeres Synd.« . . . Tilsidst indsaa de troende Sandheden i Faders Ord og bøjede sig; og den Dag kom, hvor Mejeriet stod stille paa Helligdagen« (36).

Særlig i Jylland fik bevægelsen vind i sejlene. En igangværende undersøgelse viser, at ca. 15 pct. af de jyske mejerier var søndagshvilende omkring 1910. Andelen var størst i Ringkøbing, Thisted, Vejle og Ribe amter. I de to førstnævnte amter var op imod en fjerdedel af mejerierne søndagshvilende i 1930'erne (37).

Andelsmejeriernes demokratiske organisationsform gav de indremissionske andelshavere mulighed for at føre deres synspunkter igennem, hvis de kunne skaffe flertal for det blandt leverandørerne. Men hvis ikke det kunne lade sig gøre, kunne de nogle steder vente med at aflevere søndagsmælken til om mandagen. Men der, hvor man ikke kunne enes om et kompromis, var der kun een mulighed tilbage: at opføre et eget søndagshvilende mejeri. Men det var ikke så helt ligetil. Foruden de omkostninger, der var forbundet med byggeriet, skulle der som regel betales et udtrædelsesgebyr pr. ko til det gamle mejeri. Det kunne dreje sig om et ret betydeligt beløb. Dette kunne måske endda gå for den gode sags skyld. Det var næsten værre med den vedvarende økonomiske usikkerhed, som man frygtede ville blive følgen af de forøgede driftsomkostninger. På trods af dette blev der i et ikke helt lille antal jyske sogne bygget særlige missionske mejerier. Et par af dem bar ligefrem navnet »Søndagshvile«.

I en beretning fra Skanderup fortælles om de mange overvejelser man havde, inden søndagsmejeriet blev bygget midt i 1890'erne:

»Det blev de hellige Gaardmænd magtpaaliggende at faa Mejeriet standset om Søndagen; men Befolkningen kunde ikke enes om det, og Resultatet blev, at de skiltes. Der blev saa bygget et nyt Mejeri, men det var med megen Bekymring, mange gik med til det. Det var i den daarlige Landbrugstid, og Pengene var smaa. To Mejerier blev dyrere i Drift end eet. En Mand sagde: »Ja, arbejde om Søndagen kan vi ikke. Faa det til at gaa med mindre Indtægter kan vi heller ikke. Vi er vant til at faa Renterne til December Termin af Mejerioverskuddet – Efterbetalingen –, og der bliver intet Overskud mere. Overtræde Guds Bud kan vi imidlertid ikke. Vore Venner gaar den Vej, at lade Gud raade for Fremtiden. Det maa Han ogsaa for os« (38).

Fællesskabet omkring søndagshvilemejeriet virkede som en bekendelse overfor omverdenen. Men den religiøse minoritetsgruppes efterlevelse af centrale

kulturelle normer og værdier kunne ikke finde sted uden konflikt. Delingen af leverandørkredsen fik nemlig svære økonomiske følger for det gamle mejeri, da den mindre mælkemængde medførte stærkt forøgede driftsudgifter. Beslutningens sociale omkostninger var derfor betydelige. Der er næppe noget spørgsmål, der har skabt så stærke lokale modsætninger. Stridighederne om søndagsarbejdet på mejerierne trak skarpe grænser op mellem den indremissionske del af befolkningen og de andre. De to konkurrerende mælkevogne mindede dagligt om striden, idet de ustandseligt krydsede hinanden på vej til leverandørerne, som boede mellem hinanden.

Søndagsmejerierne betegner en epoke i landsbysamfundet. I 1950'erne og 1960'erne gav de fleste op og sluttede sig sammen med det oprindelige mejeri. Kun enkelte steder holdt man ud til begyndelsen af 1970'erne, da mejerierne blev optaget i store fusionerede andelsselskaber, som på grund af en god køleteknik nu også er søndagshvilende (39).

Hvis vi må tage Jesus med

At gennemføre en livsstil, som var i overensstemmelse med de nye religiøse vurderinger, førte som nævnt mange konflikter med sig. Selv med den bedste vilje kunne to så væsensforskellige livsformer som »de helliges« og »verdens« ikke mødes uden gnidninger og kontroverser. Den kulturelle identitet markeres ofte i forskellighederne. At lade som ingenting er at fornægte sin egen identitet. At understrege forskellen er at risikere social stigmatisering (40). Situationen ved Christen Hansens barselskilde er ikke speciel for vækkelsernes første tid. Nøjagtig samme situation opstod i Troldhede et halvt hundrede år senere:

»Der var i de tider særdeles skarpt skel imellem missionsfolk og ikke-missionsfolk. Som eksempel derpå fortæller jeg om en samtale, der fandt sted mellem far og en af vore naboer i slutningen af halvfemserne. Naboen var kommet til os for at indbyde os til en fødselsdag. Samtalen står i min erindring med følgende replikker:

Naboen: Så må vi nok vente jer?

Far: Jow tak! Hvis vi må tage Jesus med?

Naboen: Naturligvis! Gud bewår wos!

Jeg er ikke helt sikker på, at ordene faldt nøjagtig sådan, men jeg garanterer for, at disse replikker giver et troværdigt billede af, hvordan en samtale kunne forme sig, når missionsfolk og ikke-missionsfolk mødtes.

Ved fødselsdagsgildet var der nogle, som spillede kort, mens den lille flok af missionsfolk sad i stuen ved siden af omkring et bord og sang af Harboøre sangbog eller »Pilgrimsharpen«. Og døren imellem stuerne stod åben . . .

Det er muligt, at der blev sunget sådan, at det også, hvad det kunstneriske angår, har skurret i ørene. I hvert fald skete det, at manden i gården, altså

naboen, som selv havde været ude at indbyde til fødselsdagen, og som iøvrigt var en god dansk mand, der ellers aldrig talte tysk, gik ind til missionsfolkene, slog i bordet for dem og sagde: »Nu må dette her *singen* høre op. Vi skal ha' bordet og spille kort ved.«

På disse vilkår syntes missionsfolkene vistnok ikke, at de kunne blive. De gik. De sagde god nat! Måske sagde de også tak for i aften! Og så fulgte de hinanden på vej over heden til de små hjem rundt om i nabolaget« (41).

Der var to muligheder for at løse kulturelle konfliktsituationer af denne art. Enten kunne man isolere sig fra de anderledes tænkende i en egen kulturel enklave af ligesindede. Eller også kunne man prøve at påvirke og forandre omgivelserne. I virkeligheden forsøgte de fleste religiøse en kombination af begge strategier. Den udadrettede missionsvirksomhed var særlig fremtrædende i indre mission, og i de tilfælde hvor den missionske gruppe efterhånden blev den dominerende, kunne hele lokalkulturen efterhånden blive kraftigt påvirket af den oprindelige minoritetsgruppe, som derved lokalt kom til at udgøre en majoritetskultur. Lokale politiske beslutninger, som forbud mod salg og udskænkning af alkoholiske drikke, kan ses på denne baggrund.

På Jegindø i Limfjorden udgjorde missionsfolkene i begyndelsen af dette århundrede en så dominerende gruppe, at de kunne besætte alle poster i sogneråd, skolekommission og senere menighedsråd. Endnu i 1930'erne begyndte sognerådets møder med en kort bøn og Fadervor (42).

Jo vanskeligere minoritetsgruppens livsform kan forenes med omverdenens, jo større er tendensen til, at medlemmerne isolerer sig og i højere grad vender sig mod hinanden for at få de varer og tjenester, den kontakt og det samarbejde, som de tidligere havde med verden udenfor. Dette understreger yderligere gruppens adskilthed og medlemmerne bliver endnu mere afhængige af hinanden. For netop i samværet med dem, som deler ens egne vurderinger, bliver man bekræftet i sin tro, styrket i sin identitet og belønnet for sin livsstil. Derigennem stabiliseres gruppen, og dens kultur og livsstil får efterhånden et fastere mønster.

Disse iagttagelser er en del af en generel teori om, hvordan subkulturer opstår og opretholdes, som den amerikanske sociolog Albert K. Cohen har formuleret det i forbindelse med en undersøgelse af en kulturel afvigergruppe af en helt anden art: de kriminelle ungdomsbander i storbyerne i USA (43). Empirisk ligger det langt fra religiøse grupper, men Cohen understreger, at en række grundlæggende forhold, herunder hele den kulturelle socialiseringsproces, er de samme, enten man er medlem af en kriminel bande eller af et kristeligt spejderkorps.

Cohen fremhæver også andre generelle træk ved subkulturer i sin studie af de kriminelle afvigere. I den udstrækning den ny subkultur repræsenterer et

nyt statussystem, som belønner adfærd, som er tabubelagt eller uønsket i det større samfund, betyder erhvervelsen af status i den ny gruppe samtidig, at man mister status udadtil. Imod dette oparbejder minoritetsgruppen gerne en beskyttelsesmekanisme, bl. a. ringeagtende stereotyper om de andre grupper, som man adskiller sig fra. Denne nedsværtning af »de andre« kan være nødvendig for at beskytte sig selv mod det, omverdenen tænker og mener. Disse stereotyper om »de andre« indgår i virkeligheden i en proces, hvorigennem man bekræfter og styrker sin egen identitet (44).

Den finske religionsforsker Leena Räisänen fremholder bl. a. sladderens integrerende effekt i et sogn i Østerbotten, hvor befolkningen er delt i to religiøse grupper: læstadianerne og De sidste vakte. Forhold og modsætninger som ellers er tabubelagt kommer til udtryk i fortællertraditionen (45).

På samme baggrund kan man se en type skildringer, som er meget almindelige i indremissionsk litteratur, af, hvor slemt det stod til før vækkelsens tid. Gennem sådanne historier forstørres man afstandene mellem før og nu.

I virkeligheden var omvæltningen måske knap så voldsom. I Harboøre forlød det således, at man før missionens tid førte et syndigt liv med mange uægte børn til følge. En nærmere undersøgelse viser imidlertid, at der aldrig har været født mange børn udenfor ægteskabet i Harboøre, hverken før eller efter vækkelsen i 1880'erne, da en stor del af befolkningen sluttede sig til indre mission (46).

Velbefæstede forter

Religiøse grupper skaber alle deres eget kulturelle univers, men de isolerer sig derved fra omverdenen i varierende grad. En klosterorden, som betegner et yderpunkt, lever næsten helt isoleret fra omverdenen. Dagsrytme og livsførelse er i exceptionel grad præget af religiøse faktorer.

Nogle religiøse bevægelser, som f. eks. »the amish people« i USA, bygger fuldstændige alternative samfund op med udviklet organisations- og produktionsapparat (47). Herhjemme udgør den herrnhutiske brødremenighed i Christiansfeld et glimrende eksempel på et sådant samfundsskabende trossamfund, der i sin ældste fase nærmest fungerede som en teokratisk republik (48).

Det er imidlertid et særsyn, at en religiøs gruppe har en så udbygget ydre og indre organisation og isolerer sig fysisk så kraftigt fra omverdenen. Normalt lever medlemmerne af religiøse grupper ikke sammen i et bofællesskab som i klosteret eller i det herrnhutiske samfund eller under ghettoagtige forhold, men spredt mellem mennesker af anden observans.

Den religiøse subkultur eksisterer som en kulturel enklave såvel i storsamfundet som i lokalsamfundet og udgør et alternativ til majoritetskulturen. Mange religiøse grupperinger etablerede sig efterhånden i samfundet og op-

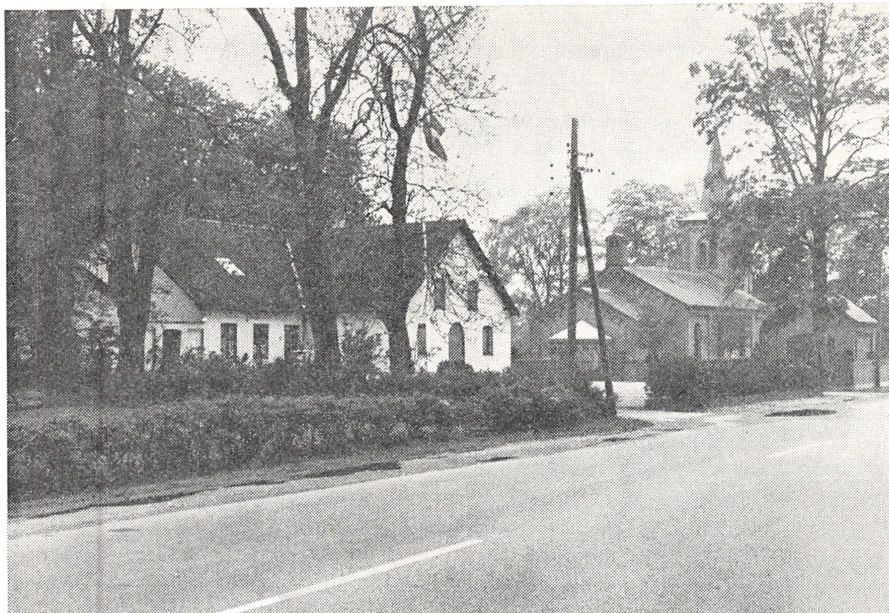
byggede deres egne organisationer, deres egen infrastruktur. Et sådant organisatorisk system med underafdelinger, kredse og hovedbestyrelse udgør, sammen med medlemsblad, aviser og tidsskrifter samt et mere eller mindre udbygget skolevæsen, en fast struktur på landsplan.

På lokalt plan udgør den religiøse gruppe, såfremt den har tilstrækkeligt mange medlemmer, et lille samfund i samfundet med en tilsvarende struktur. Gennem friskoler og søndagsskoler, folkehøjskoler, ungdomsforeninger og fritidsorganisationer, foruden ved det uformelle samvær i hjem og vennekreds, blev det religiøse og kulturelle fællesskab vedligeholdt og videreført til nye generationer (49).

Hvor to religiøse grupper levede side om side i samme sogn, som indre mission og grundtvigianerne har gjort det, havde hver gruppe sit eget organisatoriske system med hver sit mødelokale: missionshuset og forsamlingshuset. Man kom ikke gerne i hinandens huse. De missionske unge gik til søndagsskole og til møder i ynglinge- og pigeforeningerne, senere kaldt KFUM og KFUK, i missionshuset, mens børnene fra de grundtvigianske familier måske gik i friskole og ellers deltog i ungdomsforeningens og gymnastikforeningens sammenkomster i forsamlingshuset. Dette dobbeltsystem var baggrunden for, at man, som det var tilfældet i Farup nord for Ribe i 1930'erne, kunne foranstalte lokal fodboldkamp mellem KFUM's idrætsforening og Farup gymnastikforening. De to lokale gymnastikforeninger havde i øvrigt hver sit skab med idrætstrofæer i henholdsvis missionshuset og forsamlingshuset, som begge stadig ligger midt i landsbyen overfor hinanden (50).

I Harbøre havde den missionske del af befolkningen foruden missionshuset og det søndagshvilende mejeri også deres egen brugsforening i Vrist og friskoler i både Vrist og Harbøre i 1890'erne. Skolerne blev først nedlagt omkring 1960, hvorefter de to lærere blev ansat på kommuneskolen (51). Også i Bangsbostrand oprettede »Indre Missions Venner« en egen brugsforening i 1900 (52).

Hvor mange religiøse meningsfæller bor nær ved hinanden, har deres relationer karakter af et tæt knyttet netværk. Gruppens medlemmer møder ikke blot hinanden i religiøse/rituelle situationer, men deler også en stor del af hverdagslivet. Nogle gange fik samarbejdet mere fast institutionaliseret form. Et eksempel på dette er de missionske vestkystfiskeres bådelaav, som i enkelte tilfælde blev udbygget til rene produktionskollektiver. Vorupør fiskerkompagni, som blev grundlagt i 1887, var det første af denne art, og samarbejdet vedrørte ikke blot produktionsmidlerne, men strakte sig også til afsætningsledet. Fiskerkompagniet byggede også ishuse, samlingsstue og stald på landingspladsen, og indtægterne fra fangsten på særlige »missionskroge« gik til arbejdet i missionshuset (53). Også fra Harbøre og Jegindø kendes lignende kompagniskaber mellem trosfæller (54).

Kulturlandskabet bærer også præg af landsbyernes »åndelige udskiftning«. Mange valgmenighedskirker blev således bygget noget udenfor de gamle landsbysamfundets centre. I Høve på Sydsjælland ligger valgmenighedens kirke (opf. 1880) og forsamlingshus med friskole (opf. 1876) på den gamle landsbys overdrev. (Fot.: Forf. 1976).

Også på forsikringsområdet dannede folk fra indre mission deres egne organisationer. Skibsforsikringsforeningen Union i Esbjerg er allerede nævnt. Et andet eksempel er den hestekasse, som »de hellige« i Skanderup dannede i 1880'erne, da de ikke syntes, at de fik deres heste tilfredsstillende forsikret i sognets hesteforsikring. »De helliges hestekasse« gik godt økonomisk. Den homogene medlemskreds bevirkede, at forsikringen kun havde små tab og derfor i mange år kunne yde en bedre erstatning til en billigere præmie end den anden forsikringskasse. Der blev da også givet af overskuddet til missionsvirksomhed. »De helliges hestekasse« bestod endnu i 1940'erne (55).

Grundtvigianerne dannede sjældent eksklusive sammenslutninger af økonomisk art. Det var nærmest i forbindelse med en grundtvigsk frimenighed, at man en sjælden gang også havde sin egen »frimølle«, »fridoktor« og »frijordemoder« (56). Grundtvigianerne var i stedet at finde blandt de aktive i kulturelle og økonomiske foretagender, som var åbne for alle interesserede. Deres stærke folkelige og politiske engagement gjorde, at de ofte var foregangsmænd i sådanne foretagender, lysvågne som de var for »alt skønt og stort her neden«.

Der fulgte mange slags ændringer i de religiøse vækkelses kølvand. I Farup sogn blev den gamle kro i Kirkeby omdannet til missionshus i 1890'erne. Som fotografiet viser, var forvandlingen total. Missionshuset bar længe tilnavnet «den omvendte kro». (Fot.: Nationalmuseets 3 afd.).

Det gamle stereotyp, at der hvor der er en mejeriskorsten, der finder man også grundtvigianere, overdriver dog uden tvivl grundtvigianernes betydning for disse økonomiske fællesforetagender, som havde bred opbakning i de fleste sogne. Men det ser dog ud til, at der nok ligger nogen sandhed deri alligevel. I hvert fald tyder en undersøgelse af valgmenighedsmedlemmer i ni nordvest-sjællandske andelsmejerier i 1880'erne og 1890'erne på, at andelsmejeribevægelsen i hvert fald i dette hjørne af Sjælland i vid udstrækning blev båret frem af mænd af grundtvigsk observans (57).

En anden mere omfattende undersøgelse fra samme egn viser også, at der var en vis forbindelse mellem den grundtvigske bevægelse og folk, der stod bag de nye organisationer og sammenslutninger. Grundtvigianerne prægede således arbejdet i skytteforeningerne og var ivrige brugsforenings- og sparekassestiftere. De var også fremtrædende i de lokale landboforeninger, ligesom to af de lokale dagblade havde tilknytning til den grundtvigske bevægelse (58).

Det højskoleprægede foreningsliv var dog grundtvigianernes hjertebar. Via foredragsforeninger, skytteforeninger, gymnastikforeninger og ungdomsfor-

eninger blev grundtvigianismens budskab ført ud til en langt bredere befolkning end højskolen direkte kunne nå. Dette foreningsliv hørte i høj grad med til den grundtvigske livsform og blev ofte formidlet gennem de lokale forsamlingshuse. Som friskolelærer Jørgen Nielsen fortæller, var det i hans ungdom i 1870'erne »en selvfølgelig ting, at enhver ungersvend fra et opvakt hjem skulde, så snart han blev konfirmeret, være medlem af skytteforeningen«. På trods af at han egentlig ikke var særlig interesseret, var Jørgen Nielsen derfor medlem af Søllinge skyttekreds i fem år (59).

Grundtvigianernes eksklusivitet og etnocentrisme kom mest til udtryk på områder, som direkte berørte det religiøse liv og børneopdragelsen; og det gav sig udslag i oprettelse af adskillige fri- og valgmenigheder samt et meget stort antal friskoler (60). På andre områder kunne grundtvigianernes folkelige og politiske synspunkter uden større vanskeligheder forenes med dem, der var fremherskende i brede lag i befolkningen.

Dette forklarer i nogen udstrækning det faktum, at grænsen mellem grundtvigianer og ikke-grundtvigianer ikke var nær så hårdt trukket op som den grænse, der skilte »de hellige« fra verdens børn. Alligevel udgjorde såvel de grundtvigske kredse som de indremissionske samfund mere eller mindre lukkede verdener, som følgende karakteristik af det grundtvigske miljø på Sydfyn omkring århundredskiftet kan give en forestilling om:

»Hvad der var bærende i store Træk for det enkelte Hjem, var ogsaa bærende for Fællesskabet i dets videre Udstrækning. Hjemmene var ensrettede for det samme aandelige Formaal, der rakte helt ind i Evigheden. De vilde det samme og troede det samme. Derfor havde de betrygget sig, saa godt de kunde, gennem deres egne Kirker og egne frie Skoler. Betyggelsesmidlerne var sat mere i System, end man vist i Almindelighed forestiller sig. De var som et helt stort Fæstningsanlæg med Borge og Taarne i Centret og velbefæstede Forter i store Kredse udenom. Der kunde under de givne Forhold ikke være Tale om væsentlige Paavirkninger udefra. Der var heller ingen Modtagelighed for saadanne. Fællesskabet rakte saa vidt og gik saa dybt, at al aandelig Trang blev tilfredsstillet, og Børn og Unge vidste bogstavelig talt ikke af noget andet »Liv« end det, der rørte sig indenfor Hjemmet og de Kredse, med hvilke det var saa nøje forbundet« (61).

Subkulturelt sprog

Ligesom hver landsdel har sit sproglige præg: dialekter, og de forskellige sociale lag i befolkningen har deres sproglige særpræg: sociolekter, har aldersgrupper, interessegrupper og subkulturer af forskellig art også en særlig kulturelt bestemt sprogbrug. Sproget har en vigtig integrerende funktion i gruppen. Gennem at beherske det bekræfter medlemmerne overfor sig selv og omverdenen deres

tilhørsforhold og samhörighed. Tilegnelse af gruppens sprog er et vigtigt led i den kulturelle indlæringsproces.

Et fælles sprog skaber kontakt, men det kan også bruges til bevidst eller ubevidst at lægge afstand mellem gruppen og omverdenen. »Til en livsstil hører også et *eget sprog*, et forhold, der ofte glemmes. Der er derfor behov for »oversættelse«, når forskellige grupper virkelig vil prøve at *forstå hinanden*, i dette ords bedste betydning,« skriver Paul Holt således i sin karakteristik af indremissionsk livsstil (62).

Det religiøse sprog er et »professionelt sprog« på samme måde, som f. eks. lægers, sportsfolks eller kunstneres sprog er det. Dets specielle ordvalg og udtryksformer tjener til at udtrykke noget, som hører en anden verden til, væsensforskelligt fra dagligsprog og dagligliv (63).

Bevarede breve fra medlemmer af de gudelige forsamlinger viser, at »de hellige«s interne sprog adskilte sig en hel del fra dagligsproget, præget som det var af den andagtslitteratur, som spillede en stor rolle for de vakte kredse (64).

Følgende uddrag af et brev giver et eksempel på sprogbrugen i en kreds af pietistiske unge mennesker på Sydsjælland i midten af forrige århundrede:

»Kiære Broder i Christo Jesu.

Guds Naade og Kierlighed være med dig og bevare dig og os alle, at vi dog engang kunde Naae det rette Hjem hos Gud i Evig Glæde Amen. Kiære Broder, jeg vil nu i Jesu navn Skrive dig et Par Ord til, som jeg lovede da du var her og om Herren vil give mig Naade og styrke hertil« (65).

Ane Hansdatters brev er karakteristisk i sin tone. Friskolelærer Rasmus Hansen i Vejstrup nævner de normale »apostoliske hilsener«, som han huskede dem fra sin ungdom:

»Den simpleste Maade jeg kender, var: »Kære Broder i Herren!« Men det kunde ogsaa blive til: »Kære, elskelige Broder i Herren!« Eller: »Dyrekøbte og medforløste Broder i Herren!« Saaledes skulde Brevene ogsaa ende med en apostolisk Afskedshilsen og Velsignelse. Og jeg kender dem, der ligefrem bladede i Apostelbrevene for at finde passende Tiltale og Afskedsord« (66).

En sprogbrug af denne type er i virkeligheden et kodesprog, som forudsætter bestemte forkundskaber og derfor har en kraftigt integrerende effekt. Kryptiske henvisninger til skriftsteder og omtale af salmer og sange udelukkende med nummeret i sangbogen er gode eksempler på et sådant subkulturelt kodesprog. Følgende fødselsdagshilsen, som en troende pige på Lolland skrev til en veninde i 1909, kan illustrere det indremissionske sprogs anvendelse i det daglige:

»Nakskov 23.11. 09.

Kære lille Anna!

En kærlig Fødselsdags Hilsen med AAb 3. fra 13 til 22. – læs det og Du vil

sikkert finde en Velsignelse. Gid Dit nye Aar maa blive rigt og af Gud vel-signet, og gid Du maa staa rede til at modtage hvad Herren byder Dig. – Hilsen til Dine Forældre og Marie.
Du hilses kærligt fra Din A. H.« (67).

Hver religiøs retning har sit specielle sprog. »Kanaans sprog« med sit stærke islæt af bibelske udtryk er ligefrem blevet karakteriseret som missionshusenes esperanto (68). Grundtvigianernes folkelige myte-sprog er blevet kaldt »bjarkemål« eller »bragesnak« og hører nu en forgangen tid til, mens »Kanaans sprog« endnu er levende i bibelkredse og ved bedemøder. Ligesom kendskabet til bibelens stednavne og forestillinger var nøglen til Kanaans sprog, så var kendskabet til den nordiske mytologi en forudsætning for at forstå »bjarkemålet«. Ellers var dette så uforståeligt, at konen, der var til folkemøde, ifølge anekdoten sang »Jeg elsker det folk som har asierne ædt« i stedet for sangens ord om »folket af asernes æt«. Knud Valløes mesterlige pastiche »Emtejægerne« fra 1886 er en klassisk parodi på grundtvigiansk bragesnak (69).

Breve og dagbøger udgør de bedste kilder til kundskab om subkulturelt sprog i forgangen tid. Men også en gennemgang af sproget i *Indre Missions Tidende* og *Højskolebladet* igennem en længere periode ville øge vor viden om det ideologiske sprog og dets funktioner.

I det hele taget er parallellerne mellem religiøst sprog og politisk sprog, som den svenske religionsforsker Helmer Ringren har påpeget, et forsømt forskningsområde (70). Begge sprog har den samme ophobning af argumenter, over-talelse og suggestive ord. Det er et emne, som lægger op til et tværvidenskabeligt samarbejde.

Subkulturel navneskik

Undersøgelser af navneskik er en af flere mulige indfaldsvinkler til studiet af kulturspecifik livsform. Folketællinger og kirkebøger udgør et lettilgængeligt materiale, og navneskikken giver os mulighed for at få kendskab til subkulturelt særpræg også i ældre tid, hvor sådanne oplysninger ellers er svære at skaffe frem.

Adskillige studier af navneskik har vist, at det navn forældre giver deres børn bevidst eller ubevidst ofte fortæller noget om familiens sociale placering (71). Men børnenes navne kan også fortælle noget om forældrenes åndelige tilhørsforhold. De religiøse vækkelser har nemlig påvirket navneskikken i ikke ringe grad.

I det gamle bondesamfund gav man børnene navn efter et bestemt traditionelt mønster. Børnene blev opkaldt efter bedsteforældrene, faddere eller slægtninge. Det var dog særlig de ældste børns navne, der var forudbestemt. For de

ynge børns vedkommende var der overladt lidt mere til personlig smag. Men udvalget af navne i bondemiljø var forholdsvis begrænset.

Med vækkelserne blev folks referenceramme udvidet. Der var nu ikke blot samhørigheden med slægten at tage hensyn til. Vækkelserne havde medført, at de vakte fik et nyt og mere personligt forhold til bibelens gestalter, og denne ændring bevirkede, at man nu også opkaldte børnene efter disse »åndelige slægtninge«.

Det ser ud til, at de bibelske navne hos bondestanden tidligst blev almindelige i pietistiske kredse, og man møder dem senere som et karakteristisk træk hos en lang række religiøse grupper, deriblandt indre mission, hvor hyppig læsning af bibelen gjorde dennes kultur- og navneverden til en del af gruppens egen kulturelle referenceramme.

I den før nævnte undersøgelse af mormon- og baptistsamfundene i Vendsyssel i midten af forrige århundrede, identificeres medlemmerne på grundlag af folketællingerne, som fra og med 1855 indeholder oplysninger om trosbekendelse for de enkelte borgere. Undersøgelsen viser, dels at de børn, som blev født efter forældrenes overgang til det ny trossamfund, naturligvis forblev udøbte, dels at det nye religiøse tilhørsforhold for mormonernes vedkommende også blev markeret ved, at børnene hyppigt fik mormonsk inspirerede navne (72).

Studier af navneskik på grundlag af folketællinger kan således også pege på, hvornår en familie blev vakt, idet der kan være en tydelig forskel på ældre og yngre børns navne i en søskendeflok. Redaktør Kr. Vendelbo Rahbek, som voksede op i stationsbyen Troldhede i 1890'erne, giver i erindringsbogen »Østen om missionshuset« et godt eksempel på dette fra et indremissionsk miljø:

»Det åndelige røre gav sig udslag på mange måder, også mærkelige udslag kan man godt sige. Som eksempel nævner jeg fornavnene på den søskendeflok, hvor jeg hører til. De ældste hedder: Anders Vendelbo, Kristen Vendelbo, Kirstine Brogaard, Karoline Brogaard, Emil Brogaard.

Omkring ved den tid var så vækkelsen begyndt. Resten af søskendeflokken hedder: Maria Bethania, Martha Bethania, Laurits Bethania. – Det var oprindeligt bestemt, at han skulle have heddet Lazarus, men det blev opgivet. Så følger tre brødre: Simon Peder, Jakob og Johannes, og en lille søster blev opkaldt efter profetinden Hulda« (73).

For grundtvigianernes vedkommende var det ikke så meget de bibelske som de gamle nordiske navne, der var yndede. Personerne i de nordiske myter og sagn og i f. eks. Ingemanns romaner gav næring til fantasien og blev en begrebsverden, som man blev fortrolig med gennem foredrag i forsamlingshuset og ved højskoleophold.

Den nordiske mytologi hører intimt sammen med den grundtvigske kultur. Den var selve kernen i folkehøjskolernes historieundervisning og et middel til at vække den interesse for og kærlighed til de nordiske folks storhedstid, som var en af forudsætningerne for den folkelige vækkelse, grundtvigianerne tilstræbte. Myterne blev på samme måde som bibelens lignelser brugt som etiske vejvisere i det daglige liv.

Den voksende nationalfølelse i befolkningens brede lag fik ekstra næring i forbindelse med de sønderjyske krige og gav også impulser til at genoplive de gamle nordiske navne. Navne, der blev opfattet som tyske, blev udrenset af sproget, og de nationalromantiske nordiske navne blev efterhånden moderne i ret store kredse af befolkningen. Selv i kongehuset optog man de gamle navne. Prinsesse Thyra, prinsesse Ingeborg og prins Valdemar er eksempler på det.

Størst genklang vandt de dog hos grundtvigianerne, og de kan derfor, omend naturligtvis med en vis reservation, anvendes som et tegn på grundtvigsk tilhørsforhold. Navne af denne type kan ganske vist træffes i mange forskellige miljøer, men hvis en hel søskendeflok bærer navne af typen Frede, Uffe, Aksel, Helge, Harald, Gunnar, Asger og Ejlif eller Ingeborg, Dagny, Astrid, Sigrid, Herdis, Gudrun, Gunhild eller Rigmor skulle der ikke være megen tvivl om, at det drejer sig om en grundtvigsk familie.

Mange forældre har sikkert fået impulser til at vælge sådanne navne under et ophold på grundtvigske højskoler. De ældre generationer af grundtvigske højskolelærere og friskolelærere gav gerne deres egne børn nordiske navne og har uden tvivl påvirket eleverne i samme retning. Som et eksempel kan nævnes, at Povl Hansen, som efterfulgte sin svigerfar Ernst Trier som forstander på Vallekilde højskole, i en artikel »Vore navne« i skolens årsskrift kraftigt opfordrede til at »drage de gamle danske eller nordiske navne frem af den glemsel, hvori de ved tidernes ugunst med så stor uret er nedsunken« (74). Artiklen, som sikkert også er fremført i foredragsform adskillige gange i årenes løb, afsluttes med »Et lidet udvalg af nordiske navne og deres betydning« på 89 forskellige »kraftige og klangfulde« mandnavne og 41 »yndefulde og milde« kvindenavne, som nok kunne virke inspirerende på vordende forældre.

Men det var ikke altid uden problemer at bryde med nedarvet navneskik. Landstingsmand Thomas Larsen fortæller, at det undertiden kunne vække nogen bitterhed hos de gamle indenfor hjemmets kreds:

»Hidtil havde det været en ufravigelig Regel, at Børnene ved Daaben blev opkaldt efter Forældre, Bedsteforældre eller en afdød Slægtning. Nu maatte de tilvante Navne: Mads, Marius, Kristen, Mette, Mariane, Dorthe o. s. v. vige for Myte- og Sagnfortællingernes Navne, saasom: Gudmund, Rolf, Thorvald, Hagbard, Signe, Ragnhild, Sigrid m. fl., hvilket ofte, som sagt, vakte Fortrydelse hos de gamle, der ikke blev opkaldte, og som ikke kunde

Detaljer i klædedragten kan fortælle om bærerens kulturelle baggrund. En sølvpil i håret var længe et grundtvigsk symbol og blev meget brugt i højskolekredse. (Fot. fra 1880'erne, Nationalmuseets 3. afd.). Yderligere oplysninger om sølvpile, grundtvigianerhatte og lignende modtages med taknemmelighed af forfatteren.

begribe, at Børnene i stedet for kristne Navne nu skulde bære de gamle Hedningers« (75).

Et kompromis blev mange gange, at man opkaldte de ældste børn efter bedste-forældrene. Derefter var man mere frit stillet med hensyn til de yngre børns navne.

Men det var ikke bare fra bibelens og mytologiens verden man hentede navne til børnene. Kendte personer i samtid eller fortid kunne dengang som nu tjene som forbillede. I grundtvigske kredse har adskillige børn således fået navn efter præster eller højskolelærere. Denne form for opkaldelse er dog vanskelig at dokumentere, når man kun har fornavnet at gå efter, men bliver til gengæld iøjnefaldende i de tilfælde, da barnet har fået ikke blot fornavnet, men vedkommendes fulde navn i dåben.

I Øster Jølby på Mors blev en dreng i 1891 således døbt Rasmus Lund Søndergaard efter den kendte stedlige frimenighedspræst Rasmus Lund, og fem år senere kan et navn som Ernst Trier Damgaard fortælle om denne families forbindelse med Vallekilde højskole. Et navn som Grundtvig Olesen taler også sit tydelige sprog (76). Denne form for navngivning forekom ikke blot i landbofamilier, men også i grundtvigske kredse i de højere befolkningslag. Historikeren Vilhelm la Cour, hvis fulde navn er Vilhelm Birkedal Dournonville de la Cour, var således opkaldt efter den kendte valgmenighedspræst i Ryslinge Vilhelm Birkedal (77).

Når man opkalder sit barn efter nogen, enten det er en kulturpersonlighed i samtiden eller en person fra bibelens, historiens eller mytologiens verden, kan der ligge en mere eller mindre udtalt forhåbning om, at barnet skal komme til at ligne sin navne. Navngivning er således en form for lighedsmagi. Navnet bliver et symbol på forældrenes forhåbninger og gode ønsker for barnets fremtid. Valg af navn er intimt forbundet med vurderinger og kulturel baggrund i det hele taget og derfor egnet som etnologisk studieobjekt.

Folketællinger og kirkebøger giver i forbindelse med medlemsfortegnelser for religiøse sammenslutninger gode muligheder for at studere navneskikken i de religiøse subkulturer. De religiøse gruppers friskolers elevfortegnelser er en anden mulig kildegruppe. Det er dog mest ligetil at hente oplysninger om de personer, for hvilke det religiøse tilhørsforhold har ført til sognebåndsløsning eller lignende. Kirkebøgernes fortegnelser over fødte af mandkøn og kvindkøn optager nemlig også de børn, der er døbt i andre sogne eller i fri- og valgmenigheder. Når det gælder baptister og andre trossamfund, der praktiserer voksendåb, står der normalt et notat ved barnets navn om årsagen til, at det er udøbt. Valg- og frimenighedsmedlemmernes børn er således optaget både i valgmenighedens kirkebog og i kirkebogen i det sogn, hvor de er bosiddende.

Da medlemskab i valg- og frimenighed må siges at være en af de sikreste

indikationer på grundtvigianisme, man kan finde, kunne der være grund til at formode, at undersøgelser af navneskikken i sogne med mange valgmenighedsmedlemmer ville kunne fortælle, om hypotesen om en særlig navneskik i grundtvigske kredse er holdbar. Et par stikprøver tyder i det mindste på, at sådanne undersøgelser kunne give frugtbare resultater.

I Høve sogn på Sydvestsjælland blev i årene 1880–1890 143 børn døbt i sognekirken, mens 30 blev døbt i frimenighedskirken i Høve. Antallet af nordiske navne af typen Hjalmar, Valdemar, Aksel, Ingfred, Valborg og Gudrun er omtrent lige stort i begge grupper: 4–5 drenge og 6–7 piger. Men sat i forhold til antal børn i de respektive grupper betyder det, at hver fjerde dreng og nær ved hveranden (40 pct.) pige i frimenigheden, mod knap hver tiende dreng og pige i sognemenigheden, bar nordiske navne (78).

I Vallekilde sogn i Odsherred blev 36 drenge og 19 piger døbt i Vallekilde valgmenighed i årene 1892–1905, mens 156 drenge og 183 piger blev døbt i sognekirken (79). For valgmenighedsbørnene er det halvdelen af pigerne og hele to trediedele af drengene, der bærer nordiske navne. Af sognekirkebørnene er det en femtedel af pigerne og en trediedel af drengene. Det er åbenbart, at Vallekilde højskole har haft en betydelig indflydelse på disse høje tal. I de fleste lærerfamilier på skolen i årtierne omkring århundredskiftet har navnevalget et udpræget subkulturelt præg. Et par eksempler kan belyse dette: Arkitekt Andreas Bentsens børn hed Dagny, Signe og Aage, murermester Hans Kristian Jørgensens Helga, Ingerid, Johannes, Ejnar, Frode og Agnes. Billedskærer Hans Olsens drenge hedder Svend, Ejvind, Helge og Sigmund, og højskolelærer Valdemar Bennikes børneflokk bar navnene Bue, Svend, Dagmar, Aksel og Gudrun. Forstanderparret Povl Hansen og Sigrid Trier Hansen kombinerede hævdevunden og grundtvigsk navngivning ved at opkalde de to ældste drenge Hans og Ernst efter henholdsvis deres farfar gmd. Hans Poulsen og morfar Ernst Trier, mens de følgende børn fik de karakteristiske navne Ejlif, Alf, Folke og Rigmor.

De religiøse vækkelses sociale baggrund

Spørgsmålet om, hvem det var, der blev religiøst vakt i forrige århundrede, har været meget debatteret. I de sidste 25 år er der fremsat adskillige hypoteser derom. P. G. Lindhardt fremsatte således i bogen »Vækkelser og kirkelige retninger i 1950'erne den formodning, at den tidlige religiøse vækkelse var båret af bønder, og at den skulle ses på baggrund af den øgede selvstændighed, som landboreformerne havde forårsaget (80). H. P. Clausen har derimod argumenteret for, at de vakte for størstedelen var at finde i landalmuens fattigste lag. Ligesom Lindhardt mente Clausen dog at se en sammenhæng mellem vækkelser og landboreformer. I og med udskiftningen af landsbyerne bortfaldt den tryghed, som fællesskabet havde betydet for de dårligt stillede, og en voksende

Nesmølle 20 Januar 1884.

Jeg gør mig ~~en~~ endnu engangsdristig
at forrespørge mig hos dem, jeg har
ikke haft det godt her på Møllen
i lang tid, Bruen har ^{et} været så streng
og urimelig at jeg slet ikke har
kunnet tilfredsstillet herodes ønsker
og fik jo den mening at hun måtte
være ked af mig og det bedrøvede
mig meget ved tanken om at jeg
måske kunde være skyld i hendes
vrede og tog derfor den beslutning
at sige pladsen fra mig til Maj
men fra dette øjeblik af at jeg

Grundtvigianerne var pro-nordiske og anti-tyske. Fra 1860'erne og fremefter gik mange grundtvigianere over til en skandinavisk præget retskrivning med små begyndelsesbogstaver i navneordene og ö med prikker og bolle-å. Skrive-reformen blev gennemført på mange højskoler og friskoler. Man møder den karakteristiske skrivemåde jævnligt, men ikke altid konsekvent, i breve og protokoller. Der er således en mulighed for blot på grundlag af håndskriften at få noget at vide om skriverens holdning. Brev fra Boline Andersen til Ernst Trier. Ernst Triers privatarkiv, Rigsarkivet.

økonomisk betinget modsætning var opstået mellem gårdmandsstanden og de lavere samfundsgrupper. Disse søgte nu, hævder Clausen, en erstatning i et religiøst fællesskab.

I det store kirkehistoriske projekt »Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede«, hvis resultater er blevet publiceret i løbet af 1960'erne og 70'erne, tegnes et betydeligt mere nuanceret billede af forholdene (81). Som et led i fremstillingen af vækkelsernes udbredelse og forløb er der bl. a. foretaget statistiske beregninger på baggrund af et antal »adresser« fra de vakte i disse år, og disse beregninger viser tydeligt, at de vaktens sociale baggrund er langt mere heterogen, end man tidligere har regnet med.

Vækkelserne vandt tilslutning i alle lag af landalmuen. Men billedet er ikke ens over hele landet. På Sjælland bredte vækkelsen sig først og fremmest i de lavere befolkningslag, på Fyn var tilslutningen mere jævnt fordelt, mens vækkelsen i Jylland havde kraftig tilknytning til gårdmandsstanden (82).

En grundig undersøgelse af de vakte forsamlingsfolk på Fyn, Ærø og Langeland i 1830'erne (83) bekræfter, at de ikke kan henføres til en bestemt gruppe i samfundet.

Omregnet i procent fordeler de vakte sig på følgende erhverv:

Gård- mænd	Boels- mænd	Hus- mænd *	Hånd- værkere	Tjene- stefolk	Dag- lejere u. jord	Søfolk u. jord	Aftægts- folk + almisse- lemmer	Andre	Ialt
212	106	329	95	134	22	13	13	22	946
22,41 %	11,20 %	34,77 %	10,00 %	14,10 %	2,35 %	1,37 %	1,37 %	2,32 %	100 %

* Gruppen indbefatter også husmænd med andet erhverv.

En gennemgang af erhvervsfordelingen i de enkelte sogne viser, at de vakte også på lokalt plan bestod af folk fra alle sociale lag i landbosamfundet.

Undersøgelsen har også kastet nyt lys over sammenhængen mellem landbo-reformer og vækkelse. En gennemgang af hartkornsprotokollerne viser nemlig, at de vakte heller ikke kan henføres til nogen bestemt gruppe af bønderne. Både selvejere og fæstere er repræsenteret, og hvad angår jordtilliggendets størrelse, så er de enkelte grupper stort set repræsenteret i overensstemmelse med deres antal i undersøgelsesområdet (84).

Det er på dette grundlag muligt med bestemthed at konstatere, at de gudelige bevægelser på Fyn i 1830'erne samlede folk på tværs af den sociale lagdeling. Øjensynligt udgjorde de vakte kun en homogen gruppe i den forstand, at de næsten udelukkende tilhørte landalmuen.

Fra omkring midten af forrige århundrede kan man ikke mere nøjes med at tale om »gudelige bevægelser« i bred forstand. Vækkelsernes folk deler sig nu på flere grupper (85). Grundtvigianerne samlede kredse, der også var folkeligt

og politisk aktive, mens de mere pietistisk-ortodokst indstillede fik et alternativ i indre mission. Der var flere steder blevet grundet missionsforeninger i 1850'erne, som i 1861 blev samlet i »Kirkelig forening for indre mission i Danmark«. En tredje fløj samledes i de forskellige frikirkelige kredse, der vandt betydelig fremgang i disse år, hvor grundlovens bestemmelser om religionsfrihed åbnede vejen for missionærer fra religiøse samfund i udlandet. Baptisterne havde i forvejen en del tilhængere, men fik nu betydeligt flere. Mormonerne kom allerede året efter grundlovens gennemførelse, og i løbet af 1850'erne fulgte irvingianerne og metodisterne efter. På Bornholm udviklede sig en nyevangelisk vækkelse, som i slutningen af 1860'erne dannede »Luthersk missionsforening«, og sidst i 1870'erne dannede adventisterne flere små menigheder i Jylland (86).

Når man taler om de religiøse vækkelsers sociale baggrund, bliver billedet nu betydeligt mere kompliceret. De forskellige vækkelsesretninger fordelte sig for det første ulige over landet. I Vendsyssel og på Bornholm var billedet særlig broget. På nogle egne dominerede en enkelt bevægelse, på andre kunne to eller flere retninger stå i et kraftigt modsætningsforhold til hinanden. Paul Nødergaard giver i sin præste- og sognehistorie en grundig oversigt over landets kirkelige geografi (87). De religiøse retningers sociale forankring er derimod meget dårligt belyst. Der er ikke foretaget mange undersøgelser af de menige medlemmers sociale tilhørsforhold. Interessen har mere samlet sig om de ledende personer indenfor bevægelserne.

Mangelen på forskning på dette område bevirker bl. a., at stereotyper som grundtvigianerne som gårdmænd og missionsfolkene som husmænd bliver brugt på en ukritisk og uvidenskabelig måde. At der ligger nogen sandhed i denne hypotese, er der vist ingen grund til at betvivle. Men i hvor stor udstrækning, hvornår og under hvilke omstændigheder passer den med de virkelige forhold? Når man beskæftiger sig med de religiøse retningers sociale forankring er det vigtigt at gøre sig både tid og sted klart. Indre missions sociale sammensætning i 1870'erne er vitterlig ikke den samme som omkring 1900 eller i 1930'erne, lige så lidt som det er sandsynligt, at den så ligesådan ud på Sydsjælland eller på Djursland som i Midt- eller Vestjylland. Også for grundtvigianernes vedkommende må man regne med sådanne variationer i tid og rum.

Mens det forekommer klart, at de religiøse vækkelser som helhed gik på tværs af den sociale lagdeling i Danmark, findes endnu kun få undersøgelser, der dokumenterer forholdene på lokalt plan. I hvor stor udstrækning samlede de enkelte bevægelser medlemmer med forskellig position i samfundet? I hvor stor udstrækning bredte de enkelte religiøse retninger sig indenfor allerede bestående socialt afgrænsede befolkningsgrupper? Var det almindeligt, at de forskellige religiøse grupperinger på lokalt plan var hierarkisk ordnet, ligesom man kender det i bl. a. USA? (88).

I en nylig afsluttet undersøgelse af historikeren Søren Ehlers belyses den grundtvigske bevægelses fremvækst i en række sogne omkring Vallekilde højskole og Ubberup valgmenighed i sidste trediedel af forrige århundrede (89).

Da medlemskab af en grundtvigsk valg- eller frimenighed må siges at være et sikkert tegn på grundtvigsk tilhørsforhold, udgør disse menigheders medlemsprotokoller et usædvanligt spændende kildemateriale, og undersøgelsen tager da også sit udgangspunkt i Ubberup valgmenigheds medlemsfortegnelser i forbindelse med en afgrænsning af undersøgelsesområdet og en oversigt over valgmenighedens sociale sammensætning. Undersøgelsen er måske det første mere grundige forskningsarbejde, der er foretaget med henblik på at placere grundtvigianerne i en social kontekst, og fortjener derfor særlig interesse.

Det mest påfaldende træk ved de forskellige erhvervsgruppers fordeling i Ubberup valgmenighed i årene 1873–1894 er uden tvivl, at husmændene og boelsmændene tilsammen kun udgjorde knap 10 pct. De største grupper var gårdmændene, der sammen med et mindre antal gårdbestyrere udgjorde godt 17 pct. af kredsens medlemmer, håndværkerne, som udgjorde ca. 13,5 pct., og tilsidst de folk, der havde erhvervsmæssig tilknytning til Vallekilde højskole, friskoler eller valgmenighed med små 13 pct. Karle og piger udgjorde dog den største gruppe på ialt en fjerdedel af samtlige medlemmer.

Tegner tallene fra Ubberup nu et typisk billede af erhvervsfordelingen i grundtvigske kredse i forrige århundrede? Det vil kun fortsatte undersøgelser kunne sige noget bestemt om. Men meget tyder på, at der kan være ret betydelige variationer i menighedernes sociale fordeling.

Som et forsøg på at skabe et sammenligningsgrundlag fra en anden del af landet har jeg gennemgået en fortegnelse over medlemmerne i Morsø valgmenighed, som blev grundlagt i 1871, få år før valgmenigheden i Ubberup. Beregningerne (90) er foretaget for de to første år 1871 og 1872 og giver et billede af erhvervsfordelingen blandt de 305 voksne medlemmer, 139 mænd og 166 kvinder:

Lærere incl. højskole- lærere	Gård- mænd	Hus- mænd	Do. m/ hånd- værk	Hånd- værkere	Aftægtsfolk, indsiddere, enker og husejerinder	Piger og karle	Andre	Ialt
15 4,92 %	58 19,02 %	98 32,13 %	20 6,56 %	11 3,60 %	30 9,84 %	68 22,29 %	5 1,64 %	305 100 %

Protokollen fra Mors gør det muligt at tælle antallet af enkeltindivider i samtlige erhvervsgrupper. Det er der derimod ikke mulighed for at gøre i Ubberup, hvor den gifte mand i de fleste tilfælde står som repræsentant for hele husstanden (91). I gruppen ugifte karle og piger tælles derimod enkeltindivider, og

af den grund virker tyendegruppen i Ubberup nok uforholdsmæssigt stor i sammenligning med de gifte folk. Denne usikkerhed påvirker dog ikke forholdet mellem de øvrige erhvervsgruppers respektive andel i menigheden mere, end at der skulle være gode muligheder for at sammenligne Morsø valgmenighed med Ubberup valgmenigheds to første år 1873 og 1874:

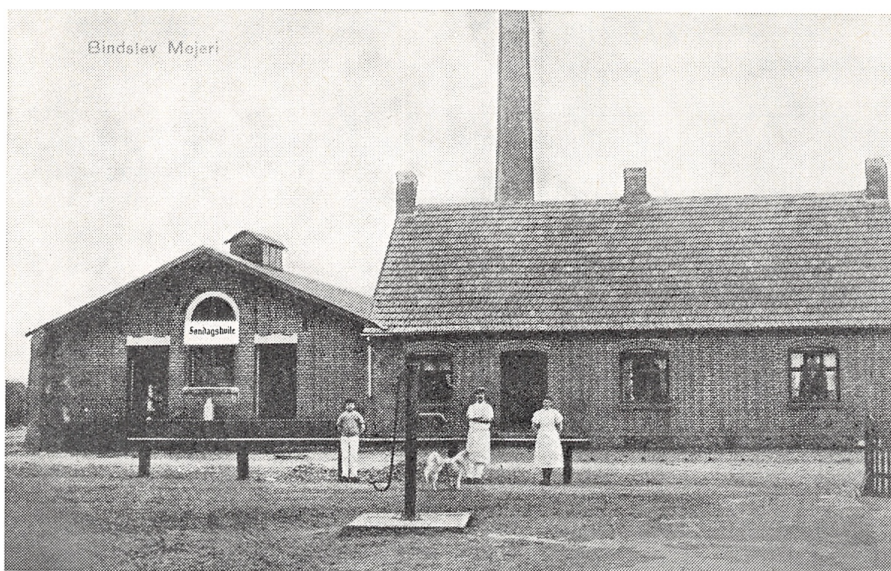
Tilknytning til høj- og friskole + valgmenighed	Gårdejere + store landbrug + gårdbestyrere	Husmænd	Håndværkere	Enker og aftægtsfolk	Piger og karle	Øvrige + uoplyst	Ialt
15	28	5	18	2	35	6	109
13,76 %	25,69 %	4,59 %	16,51 %	1,84 %	32,11 %	5,50 %	100 %

Der er vist ingen tvivl om, at de to valgmenigheder udgør to grundtvigske miljøer med forskellig social profil. Mens der kun var få af Kalundborgegnens husmænd, der søgte til Ubberup valgmenighed, var husmændenes andel nær ved 40 pct. i Morsø valgmenighed, der fortrinsvis hentede sine medlemmer fra Nordmors og egnen omkring Thisted.

Mens vor viden om grundtvigianernes sociale tilhørsforhold endnu er ret beskeden er den endnu mindre for indre missions vedkommende. Der kan være mange årsager til dette. P. G. Lindhardt påpeger bl. a., at det i en vis forstand er lettere at skrive grundtvigianernes end indre missions historie, idet kilde-materialet i det sidste tilfælde er påfaldende meget ringere, kvantitativt såvel som kvalitativt. »Missionsfolk mangler helt grundtvigianernes historiske sans, deres ligegyldighed for »kulturen« viser sig også i arbejdet med deres egen historie; kilderne er få og ikke altfor gode, bearbejdelserne færre og meget dårligere« (92). Paul Holt beklager også i efterskriften til sin nyligt afsluttede bog om indre missions historie gennem 100 år, at det ikke har været muligt at give en redegørelse for den samfundsmæssige placering af de mennesker, der sluttede op omkring indre mission, og at man heller ikke har kendskab til, hvorfra bevægelsens indremissionærer og præster blev rekrutteret (93).

Missionshusenes protokoller, regnskabsbøger, medlems- og bidragslister kan dog uden tvivl fortælle meget om de mennesker, der samledes her til møder og sammenkomster. Arkivalier fra søndagsskoler og ynglinge- og pigeforeninger rummer adskillige oplysninger om de yngre aldersgrupper og kan fortælle om den kulturelle indpasning i indre missions samfund. Arkivalier af denne type findes normalt rundt omkring i eksisterende eller nedlagte lokale samfund og kredse. Det er af betydning, at dette materiale, som kan fortælle så meget om organisationer og livsformer i bevægelsens brede lag, bliver sikret for eftertiden.

En anden interessant kildegruppe udgøres af protokoller fra f. eks. indremissionske friskoler, brugsforeninger, forsikringselskaber og andre lignende

Mejeriet Søndagshvile i Bindslev ca. 1920.

sammenslutninger. Men de missionske mejeriers leverandørliste udgør måske det allermest spændende materiale, idet de direkte berører fordelingen gårdmænd–husmænd blandt landmænd af indremissionsk observans.

Interessen samler sig især om de jyske sogne, hvor der både var et søndagskørende og søndagshvilende mejeri i samme sogn. Det søndagshvilende mejeri leverandører må her med stor sikkerhed kunne identificeres som missionsfolk. Særlig fordi det ikke var forbundet med økonomiske fordele at være leverandør til de missionske mejerier, men tværtimod betød et vist økonomisk afsavn. De søndagshvilende mejerier havde bl. a. større driftsomkostninger på grund af den større kapacitet der skulle til for at kunne behandle den forøgede mælkemængde om mandagen (94).

Mejeriernes arkivalier kan således fortælle om leverandørkredsens sammensætning fra starten til nutiden. Men for tiden omkring 1930 findes der en mere lettilgængelig kilde: G. Ellbrechts Dansk Mejeristat, som giver oplysninger om såvel det totale antal leverandører og køer for hvert enkelt mejeri som hvor mange køer de enkelte leverandører havde.

Lad os sammenligne nogle tal fra et østjysk, et vestjysk og et nordjysk sogn, hvor befolkningens forskellige indstilling til det 3. bud gjorde det nødvendigt at drive to mejerier. I Smidstrup mellem Kolding og Vejle skilte en del af leverandørerne til Smidstrup andelsmejeri sig i 1904 ud og byggede mejeriet »Søn-

dagshvile«. Omkring 1930 fordelte de to leverandørkredse i sognet sig på følgende måde:

	1-4 køer	%	5-19 køer	%	20 køer og derover	%
Smidstrup A/M:						
(125 leverandører, 1050 køer)	57	45,6	62	49,6	6	4,8
A/M Søndagshvile:						
(100 leverandører, 700 køer)	8	8,0	76	76,0	16	16,0

I Harboøre havde man også kun et mejeri »Harboøre Andelsmejeri«, indtil 1904, da »æ ny mejeri« blev oprettet som søndagshvilende mejeri. Fordelingen omkring 1930:

	1-4 køer	%	5-19 køer	%	20 køer og derover	%
Harboøre A/M:						
(82 leverandører, 420 køer)	30	36,58	52	63,41	0	0
Harboøre ny A/M:						
(34 leverandører, 170 køer)	11	32,35	23	67,64	0	0

I Bindslev ved Hjørring var der også to mejerier: Bindslev andelsmejeri fra 1888 og Andelsmejeriet »Søndagshvile« fra 1908. Her så tallene således ud i begyndelsen af 1930'erne:

	1-4 køer	%	5-19 køer	%	20 køer og derover	%
Bindslev A/M:						
(194 leverandører, 1900 køer)	30	15,46	144	74,23	20	10,31
A/M Søndagshvile:						
(57 leverandører, 500 køer)	10	17,54	41	71,93	6	10,52

Selv om gruppen 5-19 køer godt kan dække over ret forskellige gårdstørrelser, viser leverandørkredsene i Harboøre og Bindslev en påfaldende overensstemmelse, når det gælder den sociale fordeling i de to mejerikredse. I Smidstrup derimod forholder det sig anderledes. Stik modsat det gængse billede af indre mission har »Søndagshvile«s leverandører langt færre husmænd med 1-4 køer imellem sig end Smidstrup andelsmejeri, hvor denne gruppe udgør omtrent halvdelen af leverandørerne. For de største landbrugs vedkommende er

det også påfaldende, at de fleste landmænd i denne gruppe øjensynlig var leverandører til Andelsmejeriet Søndagshvile (95).

Det grundtvigske miljø så, som vi har set, ikke ens ud på Mors og på Sjælland i 1870'erne. Ligeledes kunne de indremissionske samfund have ret forskellig sammensætning i 1930'erne. Kommende undersøgelser vil sikkert vise, at de regionale og tidsmæssige variationer er langt større, end man plejer at regne med. Men disse sociale forskelle i de religiøse grupperingers sammensætning må ikke sløre det faktum, at både grundvigionismen og indre mission gennemgående førte folk fra vidt forskellige samfundslag sammen på et nyt ideologisk grundlag. Det ville være naivt at tro, at det religiøse fællesskab udviskede klasseforskellene i landbosamfundet. Men det frembød i hvert fald en lejlighed til at mødes på tværs af sociale skel i en tid, hvor den sociale differentiering var voksende (96).

I Kaj Munks barndom i begyndelsen af dette århundrede var missionsugens lidt højtidelige afbrud i den lollandske hverdag et sådant berøringspunkt med andre kredse end dem, man levede i til daglig.

»Dette: en Hverdag at blive stadsklædt, straks man stod op, og halvbeklemmt med Mor ved Haanden spadsere i Dæmringen til *Proprietærens*, og dér var Stole sat sammen og Døre lukket op mellem Stuerne, og alle Naboerne var der, og en fin Missionær, der stundom rullede ufatteligt paa R'erne, og der blev sunget og bedt Morgenbøn, og ovenpaa fik man min Salighed Kaffe« (97).

En mand fra Nordsjælland, som ellers ikke har så mange positive minder om det missionske islæt i sin barndom, der faldt i årene efter første verdenskrig, kan også fortælle om denne integrerende effekt.

»Den samme sag kan udtrykkes på en anden måde: Proprietærer, herremanden, præsten, de to lærere, mange husmænd, håndværkere, savværksarbejdere, teglværksarbejdere, stationsforstandere, vejmand, jernbanearbejdere, husmødre, børn, unge og ældre mødtes i årevis i kirken og i missionshusene som gode kammerater og ligemænd – og der kom en udstrakt komsammen ud af det rent privat trods de store sociale skel, også for alle aldersklasser. Vi børn og unge kom i hinandens hjem rent bortset fra forældrenes sociale stilling. Det var festligt for begge parter« (98).

Med lige værdighed i borg og hytte

Broderskab mellem medlemmerne og en jævn, til tider nærmest asketisk livsform er generelle træk, som præger mange religiøse vækkelsesgrupper.

I grundtvigske kredse forsøgte man at efterleve Grundtvigs ord om »et jævnt og muntret, virksomt liv på jord« i det daglige liv i hjemmet. Til dette livssyn

hørte også en idealforestilling om et folkeligt demokrati »med lige værdighed i borg og hytte«. Hvad var mere naturligt, end at dette ideal først blev gennemført i hjemmet i forholdet til tjenestefolkene? Emnet er blevet behandlet i foredragsform af mange grundtvigske højskolelærere, bl. a. plejede Ernst Trier, Vallekilde, at holde foredrag om, hvordan man skulle behandle sine tjenestefolk (99).

Kåre Teilmann fortæller om sin far, valgmenighedspræst Jørgen Teilmann, i en erindringsbog om hjemmet i Bering præstegård i 1870'erne og 80'erne:

»Far var meget *demokratisk*. Piger og Karle og vor gamle Daglejer spiste altid inde sammen med ham og os andre. Han sagde *du* ikke alene til Karle og Piger, men til hele Menigheden, men forlangte til Gengæld, at de sagde *du* igen, endogsaa hans Konfirmander sagde *du* til ham« (100).

I en tid hvor de sociale afstande mellem husbondefolk og tjenestefolk var blevet større, og hvor det blev mere og mere almindeligt at indrette særlige folkestuer på gårdene, hørte emnet til dem, der kunne skabe debat. Der kunne nemlig være adskillige problemer forbundet med et fællesskab på tværs af sociale skel og da ganske særlig i præstefamilier, hvor den daglige livsførelse normalt var præget af et borgerligt livsmønster.

Da den kendte husmand Knud Thøgersen som ung mand i midten af 1870'erne var på fodtur i Vendsyssel, opholdt han sig bl. a. en tid i et præstehjem, hvor man havde forsøgt at indføre måltidsfællesskab:

»Præsten Fåborg, hvis Præstegård lå i Nærheden af Vorgård, var en livlig og interesseret Mand af den udprægede grundtvigske folkelige Type og radikal Venstremand . . . Han drev selv sin Præstegård og indviede os i et Forhold, som den Gang var stærkt på Dagsordenen i landlige grundtvigske Præstegårde. Han havde nemlig forsøgt at praktisere det folkelige Krav om, at Gårdens Tjenestekarle burde spise ved samme Bord som Præstefamilien, men havde atter frafaldet det, fordi han mente gennem forsøget at have opdaget, at Karlene slet ikke befandt sig vel derved. Det var for dem en alt for stor Viderværdighed at skulle vaske sig, rede Håret, og hvis de f. Eks. havde stået i Møddingen om Formiddagen, endog klæde sig om to Gange for et Måltid Mads Skyld, og det hele var for dem fremmed, imod Egnens Skik, derfor ubelejligt og på en Måde ufolkeligt« (101).

Den vigtigste grund til, at dette sociale eksperiment mislykkedes, var uden tvivl, at karlene forventedes at leve op til den borgerlige kulturs normer vedrørende måltider og bordskik. Andre steder forsøgte præstefamilien i stedet at nærme sin egen levevis til den jævne landbefolknings. I romanen »Det forjættede land« tegner Henrik Pontoppidan i sin skildring af Emanuel Hansted et ironisk portræt af denne præstetype.

I en gårdmandshusstand var de sociale afstande mellem husbondefolk og tjenestefolk naturligvis mindre end i præstegården, og i grundtvigske gårdmandshjem blev måltidsfællesskabet i stor udstrækning den naturlige livsform.

Redaktør Martin Pedersen, som voksede op i et grundtvigsk gårdmandshjem i Eskildstrup på Sydbyn, fortæller, at de var mange mennesker på gården i hans barndom omkring århundredskiftet. Foruden forældre og børn var der en bedstemoder og en sygelig moster samt tre karle og to piger, som normalt var fra egnens husmandshjem. I travle perioder arbejdede også en eller to daglejere på gården. På den måde kunne det være en 12–15 mennesker, som samledes til måltiderne. »Vi spiste alle ved samme bord i dagligstuen (kun den syge blev på sit værelse), og snakken gik som regel livligt om lokale emner eller arbejdsplaner, undertiden også om politik« (102).

Efterhånden blev serveringsmåden moderniseret, sådan at hver enkelt spiste af sin egen tallerken og drak af sit eget glas i stedet for som tidligere fra fælles fad og krus.

I den forbindelse kan nævnes, at mange grundtvigske folkehøjskoler bevidst fastholdt skikken at spise af fælles fad et godt stykke op i dette århundrede for netop at understrege fællesskabet med det jævne miljø, som de fleste elever kom fra, og som skoleopholdet nødtigt skulle fjerne dem fra.

Grundlaget for fællesskabet i de grundtvigske gårdmandshjem var, at husbondfamilie og tjenestefolk delte de samme kulturelle vurderinger, eller at man i hvert fald bestræbte sig på, at de skulle komme til at gøre det. De religiøse bevægelser var som andre folkelige bevægelser demokratiske i den forstand, at deres ideologiske budskab formåede at samle folk med forskellig social baggrund om noget fælles. At dette fik betydning for forholdet mellem gårdmandsfamilierne og deres tjenestefolk er oplagt. Man var sammen både i arbejde og fritid. Der fortælles om den grundtvigske bevægelses første tid i 1860'erne og 70'erne, at den satte dybe spor.

»Den løftede Husmanden og Tjenestefolkene, saa de mødtes med Gaardmænd og andre ved religiøse og folkelige Møder som Ligemænd. Naar en grundtvigsk Gaardmand i hin Tid kørte til Møde, da maatte absolut Tyendet med, saa vidt det var gørligt, og hvem der ikke kom med den ene Gang maatte med den næste. Og man gjorde sig tynde paa Vognen i de Dage. Saa længe der blot kunde findes en Smule Plads paa Vognen, var der ikke Tale om at køre forbi en Fodgænger, som skulde samme Vej og til samme Møde. Mange Tjenestekarle og Tjenestepiger fik i den Tid et Skub fremad, der hævede dem baade aandeligt og socialt for Resten af deres Liv« (103).

Denne grundtvigske livsform var en realitet langt op i dette århundrede. En gårdejer i Egå nord for Århus fortæller om sit barndomshjem, hvor der plejede at være to karle og to piger på gården, da han var ung i 1920'erne: »Om aftenen

om vinteren samledes vi inde i stuen, og min far læste op, og når der var noget i forsamlingshuset, var vi der også i sluttet trop. Når gårdens unge de gik, så gik medhjælperne også, selv om de ikke var vant til det« (104).

Fællesskabet i det daglige arbejde, ved måltiderne og i stor udstrækning også i fritiden var karakteristisk for de grundtvigske hjem. Det kan folk, som er kommet til sådanne hjem fra andre miljøer, fortælle om. Københavnerdrengen Valdemar Hansen, som var mejerielev på gården Engesyn i Højrup på Sydfyn omkring århundredskiftet, beskriver dette fællesskab, hvor arbejde og fritid udgjorde en integreret helhed:

»Midt på en strålende høsteftermiddag med sol og tørt vejr kunne Lars Nielsen sige: »Så, nu går vi hjem og skyder; det er skydevejr i dag.« Så lod vi det hele ligge og gik hen på skydebanen og skød. Til gengæld kunne vi også blive ved og gå og binde op, indtil vi sluttede i måneskin, fordi marken *skulle* være færdig den dag. Eller Lars Nielsen kunne på hjemvejen fra marken pludselig stikke i løb, springe over grøfterne, slå kraftspring på toften, og så fulgte vi andre jo med, så godt vi kunne« (105).

En ung mand fra et indremissionsk hjem i hedesognet Hejnsvig var omkring første verdenskrig ude at tjene på en stor gård i Alslev ved Varde, en egn som var ret grundtvigsk præget. Også her fulgtes husbond, madmor, pigens og de to karle til foredrag og oplæsning i forsamlingshuset:

»Jeg talte en dag med en anden tjenestekarl. I samtale forløb siger han til mig: »Du kommer vel til fest i forsamlingshuset?« »Ja,« siger jeg til ham, »jeg er ikke indbudt til nogen fest.« Hertil svarede karlen: »Der er ingen specielt indbudt, det er gdr. Mads Eg, der holder ungdomsgilde, og vi unge siger det til hinanden, at den, eller den dag, holdes der gilde og vi føler os altid velkomne.« – Jeg tog mod indbydelsen og gik derhen og fik en god aften. Der var dans, samtale, kortspil og kaffebord. Der var, syntes jeg, et særpræg over denne egnens befolkning. Thi selv om man var tyende følte man at man var hjemme hvor man end kom« (106).

Kulturel forandring contra kulturel stabilitet

En religiøs vækkelse udgør en af de mest pludselige og gennemgribende forandringer, man kan forestille sig i et menneskes identitet og livsform. I det foregående har vi fortrinsvis beskæftiget os med vækkelsernes 1. generation, disse kulturelle revolutionære, der blev så engageret i budskabet, at de måtte bryde med det etablerede samfund og skabe dere eget kulturelle univers.

For vækkelsernes 2. generation var situationen en ganske anden. Selv om de også kunne opleve en dybt personlig vækkelse, så betød vækkelsen for deres vedkommende snarere en identifikation med en allerede indlært social

rolle (107). De børn, der voksede op i de religiøse vækkelsesmiljøer, var ikke »revolutionære« som deres forældre. Man kan måske snarere sige, at 2. generation voksede op i et kulturelt stabilt, konservativt miljø, hvor der var faste retningslinier for ens ageren og en bestemt mening med tilværelsen.

»Kunne man dog mane dem frem, den Generation, som nu er borte. Hvor var de stærke i deres Tro. Mange vilde kalde dem ensidige og det var de, men Livet var paa en Maade lettere at leve, naar alt var sat i Baas, og de levede et rigt Liv, paa deres Vis og de gav os en god Ballast ud i Livet« (108).

Når de nye normer og vurderinger først var antaget, virkede de nemlig i høj grad kulturelt stabiliserende. Derfor finder man i mange religiøse grupper et kulturelt efterslæb, som kan være mere eller mindre iøjnefaldende. Folk viger tilbage for at agere på nye måder af frygt for, at det måske ville være upassende for en person af deres identitet og i stedet ville pege hen på et tilhørsforhold til en anden gruppe. Den modstand mod forandring, som kendetegner adskillige trossamfund, gælder særlig moralsk og etisk følsomme områder og bidrager til, at man konserverer ældre former for påklædning, frisure etc. og i begyndelsen stiller sig afvisende overfor visse teknologiske innovationer som f. eks. cykler, fjernsyn, film etc. Den religiøse minoritet »The old order amish people«, som har bevaret samme klædedragt og teknologiske niveau, som de havde, da de kom til USA for godt 150 år siden, er et ekstremt eksempel på et sådant kulturelt efterslæb (109).

Også med hensyn til rekrutteringen var situationen delvis en anden i næste generation, hvor nye generationer blev født ind i gruppen, og medlemskredsen nu var mere heterogen og bestod af mange slags medlemmer. Men samtidig var de religiøse subkulturer nu ofte blevet etablerede miljøer, som virkede tiltrækkende på folk af mange andre årsager end netop den centrale troskerne. Medlemskabet i gruppen var måske nu statusgivende eller gav mulighed for socialt samvær under behagelige former eller for at udøve lederskab. Gode venners eksempel kunne også få betydning, og for unge mennesker kunne forskellige aktiviteter som f. eks. foreningslivet være tiltrækkende og give mulighed for at knytte kontakter med det modsatte køn. I sådanne tilfælde kunne konsekvensen af medlemskabet dog let blive, at man efterhånden overtog subkulturens vurderinger og livsform, selvom det oprindeligt ikke primært var hovedmotivationen for medlemskabet (110).

I den udstrækning en religiøs bevægelse blev associeret til bestemte kategorier i samfundet, fik dette en feedback i form af øget tilgang af medlemmer fra disse befolkningskategorier. Der hvor to eller flere grupper står i et modsætningsforhold til hinanden, kan endvidere blot den kendsgerning, at den ene gruppe udgør en modsætning til den anden, som man ikke ønsker at identificere sig med, have en ikke ringe betydning for rekrutteringen af medlemmer.

Sådanne faktorer har ganske sikkert spillet ind, når det gælder rekrutteringen af medlemmer til indre mission og grundtvigianismen, der, som P. G. Lindhardt har udtrykt det, »blev hinandens skæbne« (111).

Fordi de religiøse bevægelser historie er så forholdsvis kort og overskuelig, giver studiet af disse minoriteter mulighed for at lære noget generelt både om, hvordan subkulturelle grupper opstår, og hvordan de opretholdes, forandres eller går i opløsning. Den norske socialantropolog Fredrik Barth har gjort opmærksom på behovet for kombinerede teoretiske og empiriske fremstød på dette område og har anbefalet at sætte fokus på de etniske grænser og opretholdelsen af disse (112).

Religiøse subkulturer har mange lighedspunkter med etniske grupper. Adventister og missionsfolk udgør på samme måde som jøder, polakker og jugoslaver kulturelle minoriteter i samfundet. Etnicitet er en betegnelse, som normalt refererer til et antal mennesker med et tydeligt kulturelt særpræg, som opleves både af dem selv og af omverdenen. Sådanne grupper plejer også at kendetegnes af, at de har et internt organisationsapparat, og at de ofte har deres eget sprog, en fælles historisk baggrund og et kulturelt særpræg med gamle traditioner. Etnisk tilhørsforhold er intimt forbundet med et menneskes oplevelse af sin egen identitet.

Grupper, som kun adskiller sig fra majoritetskulturen i landet ved en særlig religiøs holdning, plejer derimod ikke at blive betegnet som etniske grupper, en etikette, man vil reservere for et stærkere kulturelt særpræg. De religiøse minoriteters baggrund er jo normalt ligeså dansk som den øvrige befolknings, opstået som de er i de sidste 100–150 år som udbrydergrupper i det danske samfund, med hvilket de deler sprog og mange kulturelle vurderinger.

Men på trods af dette opviser religiøse minoritetsgrupper af og til en sådan grad af kulturelt særpræg, at de opfylder samtlige de krav, som stilles til en etnisk gruppe, som i gængs socialantropologisk forstand ifølge R. Narrel defineres således:

- 1) Den er stort set biologisk selvopretholdende.
- 2) Den deler grundlæggende kulturelle vurderinger, som manifesteres i gruppens kultur.
- 3) Den udgør et kommunikations- og interaktionsfelt.
- 4) Den betragter sig selv, og den bliver af omverdenen betragtet som en kategori forskellig fra andre kategorier af samme art (113).

Som et eksempel på en religiøs minoritet, som stort set opfylder disse idealtypiske kriterier, kan nævnes »de stærke jyder« i Østjylland, måske den mest særprægede af de religiøse minoriteter i Danmark. Redaktør Kr. Jespersen, som voksede op i Nr. Snede, de stærke jydernes hjemsgn, i begyndelsen af dette århundrede, har betegnet den kulturelle forskel mellem »de stærke« og resten

af befolkningen i sognet som så gennemgribende, at man næsten kunne tale om to forskellige folkeslag:

»Det ene af folkeslagene var det, som min familie og min slægt tilhørte. Det andet var »de stærke jyder«. De boede dør om dør med os, men vi havde næsten ingen forbindelse med dem. Og det til trods for, at vi ikke levede i en landsby, men ude på en ensom mark. Tæt ved siden af lå en anden gård, så tæt, at naboens have stødte op til vores lade, kun adskilt fra den med en smal markvej. Der var ikke noget fjendskab mellem familierne i de to gårde, og deres beboere snakkede med hinanden over gærden og i marken, når de traf hinanden. Men de kom aldrig indenfor hinandens døre. De tilhørte hver sin verden.

Da min mor var 58 år, så hun for første gang naboens stuer, til trods for, at hun var født i den gård, hvor vi boede. Om natten blev hun kaldt ind for at hjælpe nabofamilien i anledning af en fødsel. Det var første og sidste gang, hun var derinde. Men jeg tror aldrig, der har været et ondt ord mellem de to familier.

Så stærkt var skellet mellem »de stærke jyder« og os andre. Det var som to racer, der ikke bekæmpede hinanden, men som var helt væsensfremmede for hinanden. De havde hver deres vaner og traditioner, hver deres skole, hver deres måde at leve livet på. I begge gårde var der en stor børneflokk, men de legede ikke med hinanden og havde ikke noget med hinanden at gøre« (114).

Men også selv om vi ikke vælger at betegne de religiøse grupper som etniske minoriteter, men foretrækker at benævne dem som særkulturer eller subkulturer, er det oplagt, at de med fordel kan studeres ud fra lignende indfaldsvinkler.

1 Stoklund 1976 s. 24. 2 Thyssen red. 1960 ff. Bind I s. v. 3 Gustavsson 1976 s. 96. 4 Pentikäinen 1975 s. 94. 5 A. Nielsen 1887 s. 53. 6 Berntsen 1921 s. 36. 7 J. Nielsen 1867 s. 14. 8 Gøtzsche 1924 s. 75. 9 Christensen 1974 s. 121. 10 Hvidt 1976 s. 106 f. 11 J. Nielsen 1867 s. 10. 12 Ch. Hansen 1931 s. 46. 13 A-E-J-L uden årstal s. 47. 14 Nørgaard 1925 s. 32. 15 Thyssen red. 1960 ff. Bind III s. 396. 16 Berntsen 1921 s. 98. Ang. erindringerne kildeværdi se Bjørn 1971 s. 9 f. 17 Lange 1933 Del I s. 282. 18 Ch. Hansen 1931 s. 56. 19 Gøtzsche 1924 s. 139. 20 Dall 1948 s. 110. 21 Spradley og Mc. Curdy 1976 s. 453. 22 Beck 1916 s. 54 f. 23 Ch. Hansen 1931 s. 58. 24 Ch. Hansen 1931 s. 61-63. 25 Se f. eks. Ofstad 1971 s. 105 ff. 26 Blum 1972 s. 120 f. 27 Nørgaard 1925 s. 52. 28 Ch. Hansen 1931 s. 60. 29 N.E.U. nr. 31 018. 30 Andreasen og Andersen 1925 s. 151. 31 Rasmussen 1974 s. 13. 32 Fiskeriårbogen, oprindelig Aarbog for den danske Fiskerflaade, der er udgivet fra 1894 og fremefter, indeholder fortegnelser over »fiskerfartøjer af og over 5 registertons brutto«, der oplyser skibets navn, registernummer, størrelse, byggeår, samt ejerens navn og hjemsted. 33 Rasmussen 1974 s. 16, 36-37. 34 Rasmussen 1974 s. 35. 35 Holt 1961 ff. s. 803. Se endvidere debat i Indre Missions Tidende 1889: s. 58 f., 261, 312 og 345, 1890: s. 64 og 1894: s. 381 f. 36 Beck 1932 s. 29. 37 Oplysninger fra mag. art. Harry Haue, Odense,

på grundlag af en igangværende undersøgelse. 38 Dall 1948 s. 124. 39 Haue 1977. 40 Se Barth 1971 s. 71. 41 Rahbek 1957 s. 16 f. 42 Madsen 1973 s. 38, 78. 43 Cohen 1955. 44 Cohen 1955 s. 67 f. 45 Oplysninger fra fil. lic. Leena Räisänen, Helsingfors. Sprogkyndige henvises bl. a. til Räisänen 1975. 46 Christiansen og Mathiesen 1974 s. 57. 47 Hostetler 1968. Se f. eks. også Wilson 1970 s. 118 f. om »introversionister«. 48 Thyssen 1973 s. 27 f. 49 Se Balle-Petersen 1976. 50 Balle-Petersen 1974. Ang. missionshuse se f. eks. Nedergaard 1934. 51 Nedergaard 1956 ff. Bind VI s. 618. 52 Vedtægter for Indre Missions Venners Brugsforening i Bangsbostrand. 1900. 53 Rasmussen 1972. 54 Madsen 1973 s. 23. 55 Dall 1948 s. 125. 56 Lindhardt 1959 s. 103. 57 Bjørn 1971 s. 20 f. 58 Ehlers 1977 s. 94. 59 Nielsen 1936 s. 43. 60 Se f. eks. Højmark og Hansen 1944 og Lange 1933. 61 Pedersen 1942 s. 25 f. 62 Holt 1961 ff. s. 800. 63 Ringgren 1969 s. 104. 64 Se O. N. Nielsen 1973. 65 N. E. U. nr. 30 904. Brev fra Ane Hansdatter i Vidskjølle til smedesvend Johan Larsen i Tyrstrup. 66 Nørgaard 1925 s. 62. Rasmus Hansens beretning, som Nørgaard citerer, er skrevet i 1875. 67 Postkort i privateje i Utterslev. 68 Rahbek 1957 s. 81 f. 69 Valløe 1886. 70 Ringgren 1969 s. 106. 71 Se f. eks. Hanssen 1952 s. 446 ff. og Søndergaard 1975. 72 Christensen 1974 s. 115. 73 Rahbek 1957 s. 14. 74 P. Hansen 1917 s. 67. 75 Larsen 1917 s. 162. 76 Folketælling 1901 Øster Jølby sogn. 77 la Cour 1953. 78 Høve sogns kirkebog 1872–1892. 79 Vallekilde sogns kirkebog 1892–1905. 80 Lindhardt 1959 s. 201 og Clausen 1966. 81 Thyssen red. 1960 ff. 82 Thyssen red. 1960 ff. Bind II s. 173 f., Bind III:2 s. 396 f. og Bind V s. 285 f. 83 Tønnesen 1969 s. 187. 84 Tønnesen 1969 s. 211. 85 Se f. eks. Overgaard 1971. 86 Se f. eks. Neiiendam 1958. 87 Nedergaard 1956 ff. 88 Se f. eks. Tumin 1973 s. 103 f. 89 Ehlers 1977. 90 Protokol over Morsø valgmenigheds (fra 1883 Morsø frimenigheds) medlemmer 1871–1929. I Fisker 1971 s. 37 f. findes en oversigt over medlemmernes sociale placering. Ved studiet af det primære materiale er jeg dog ikke kommet frem til samme fordeling. 91 Oplysning fra Søren Ehlers. 92 Lindhardt 1959 s. 138. 93 Holt 1961 ff. s. 814 (= hefte 11 udg. 1972). 94 Haue 1977. 95 Ellbrecht red. 1931 ff. Bind IV s. 77, 85, 163, 164. Bind V s. 261 og 372. 96 Se f. eks. Nørregaard 1951. 97 Munk 1944 s. 110. 98 N. E. U. nr. 31 332. 99 Oplysning fra Søren Ehlers. 100 Teilmann 1931 s. 20. 101 Thøgersen 1941 s. 82 f. 102 Pedersen 1949 s. 58. 103 Jensen 1917 s. 36. 104 Balle-Petersen 1969 s. 15. 105 V. Hansen 1968 s. 137. 106 N. E. U. nr. 31 028. 107 Se f. eks. Gustafsson 1965 kapitlet »Omvändelsen som rollförändring« s. 59. 108 N. E. U. Brevjournal. nr. 199/76. 109 Hostetler 1963. 110 Cohen 1955 s. 148. 111 Lindhardt 1959 s. 138. 112 Barth 1969 s. 10. 113 Narroll 1964. 114 Jespersen 1976 s. 35 f.

Kilder og litteratur:

Utrykte kilder:

Landsarkivet for Sjælland m. m.:

Høve sogns kirkebog 1872–1892.

Vallekilde sogns kirkebog 1892–1905.

Morsø frimenigheds arkiv, Øster Jølby:

Protokol over Morsø valgmenigheds (fra 1883 Morsø frimenighed) medlemmer 1871–1929.

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (N. E. U.):

Optegnelser.

Rigsarkivet:

Folketælling 1901 Øster Jølby sogn.

Litteratur:

A-E-J-L: Spillemanden fra Skaarupøre. Kbh. uden årstal. Kirkeklokkens forlag 1940'erne?
Andreasen, J. og Andersen, A. A. 1925: En Vaartid. Troslivets Gennembrud i Vendsyssel og Hanherred ved Indre Missions Virksomhed. Kbh.

Balle-Petersen, Margaretha 1969: Et kulturcenter fra århundredskiftet. Egå gymnastik- og forsamlingshus. Nord-Nytt 1969 5/6.

- Balle-Petersen, Margaretha 1974: Forsamlingshuset – velkendt eller ukendt? Træk af forsamlingshusenes baggrund og funktion i Ribe amt. Mark og Montre 1974.
- Balle-Petersen, Margaretha 1976: Foreningstiden. I »Det forsømte århundrede« Arv og Eje 1976.
- Barth, Fredrik red. 1969: Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. Oslo.
- Barth, Fredrik 1971: Minoritetsproblem från socialantropologisk synpunkt. I David Schwarz red.: Identitet och minoritet. Stockholm 1971.
- Beck, Axel 1932: Lyse og rige Dage. Minder fra Ørslev Præstegaard. I E. Steenvinkel red.: Hjemliv og Trosliv. Bind 1. Kbh. 1932.
- Beck, Vilhelm 1916: Erindringer fra mit Liv. 5. oplag Kbh.
- Berntsen, Klaus 1921: Erindringer fra Barndom og Ungdom. Kbh.
- Bjørn, Claus 1971: Folkehøjskolen og andelsbevægelsen. Årbog for dansk skolehistorie 1971.
- Blum, Jacques 1972: Dansk og/eller jøde? En kultursociologisk undersøgelse af den jødiske minoritet i Danmark. Kbh.
- Christensen, Elisabeth Dons 1974: En komparativ undersøgelse af mormon- og baptist-samfundets sociale struktur i Vendsyssel og Aalborg på basis af folketællingen i 1855. Kirkehistoriske samlinger 1974.
- Christiansen, Palle Ove og Mathiesen, Hanne 1974: Fiskere og bønder på Harboør. I O. Löfgren red.: Familie, hushold og produktion 1974.
- Clausen, H. P. 1966: Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser. Kirkehistoriske samlinger 7. rk. 1. hefte.
- Cohen, Albert K. 1955: Delinquent Boys. The Culture of the Gang. The Free Press, Glencoe, Illinois.
- la Cour, Vilhelm 1953: Livet begynder. Kbh.
- Dall, Chr. N. 1948: Erindringer. I E. Steenvinkel red.: Hjemliv og Trosliv. Bind XV. Kbh.
- Ehlers, Søren 1977: En lokal grundtvigsk bevægelse. Etableringen af grundtvigske institutioner i Nordvestsjælland 1864–94. Specialafhandling. Historisk institut, Københavns universitet. Udgivet af forfatteren.
- Ellbrecht, G. red. 1931: Dansk mejeristat. Bind I–V 1931 ff.
- Fisker, Per 1971: Morsø frimenighed 1871–1971.
- Gustafsson, Berndt 1965: Religionssociologi. Scand. University Books.
- Gustavsson, Anders 1976: Forskning om folkligt fromheliv. Staffanstorp.
- Gøtzsche, Johs. 1924: Livsrørelser. Skildringer af jysk Kristenliv omkring og efter Midten af det 19. Aarhundrede. Kbh.
- Hansen, Christen 1931: Erindringer. Skrevet i 1885, trykt i A. Uhrskov red.: Friskolefolk. Bind I. Kbh.
- Hansen, Povl 1917: Vore Navne. Fra Vallekilde Folkehøjskole 1917.
- Hansen, Valdemar og Bording, Solvejg 1968: 90 unge år. Odense.
- Hansen, Börje 1952: Österlen. En socialantropologisk studie. Diss. Ystad.
- Hau, Harry 1977: Mælk og mission. Kronik i Fyens Stiftstidende 17.3.1977.
- Holt, Paul 1961 ff.: Kirkelig Forening for Den Indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861–1961. Kbh.
- Hostetler, John A. 1963: Amish Society. The John Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Hvidt, Kristian 1976: Danske veje vespå. Kbh.
- Højmark, Asger og Hansen, Uffe 1944: De grundtvigske fri- og valgmenigheder. Odense.
- Jensen, Jens Peter 1917: Blade fra det grundtvigske menighedslivs første årtier i Vestsjælland. Årsberetning for Høng Landbrugsskoles elevforening 1917.
- Jespersen, Kr. 1976: Et liv uden sikkerhedsnet. Minder og meninger. Århus.
- Lange, Kristen A. 1933: Den danske friskole I–II. Kbh.
- Larsen, Thomas 1917: En gennembrudstid I. Kbh.
- Lindhardt, P. G. 1959: Vækkelser og kirkelige retninger. Kbh.

- Madsen, Peder 1973: 80 år på Jegindø. Eget forlag, Snedsted.
- Munk, Kai 1944: En Herrens Tjener. I »Himmel og Jord«. Kbh.
- Narrol, R. 1964: Ethnic Unit Classification. Current Anthropology Vol. 5, No. 4.
- Nedergaard, Paul 1934: Glimt fra missionshusene. Det nye Aar. Kbh. 1934.
- Nedergaard, Paul 1956: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie. Bind I-IX.
- Neiendam, Michael 1958: Frikirker og sekter. 4. udgave Kbh.
- Nielsen, Anton 1887: Den danske Bonde. Et kulturhistorisk Forsøg. Odense.
- Nielsen, Johan 1867: Træk af Johan Niensens Liv. Udgivet af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark. Middelfart.
- Nielsen, Jørgen 1936: Af en gammel friskolelærers erindringer. Odense.
- Nielsen, Ole Nørskov 1973: Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-40. Odense.
- Nørsgaard, Anders 1925: Vejstrup valgmenighed og dens forhistorie. Svendborg.
- Nørregaard, Georg 1951: Klasseforskellen mellem gårdmænd og husmænd i 1870'erne. Jyske samlinger I B. Århus.
- Ofstad, Harald 1971: Identitet og minoritet. I David Schwarz red.: Identitet og minoritet. Sthlm.
- Overgaard, Frands Ole 1971: Vækkelse og kirke i det egentlige Danmark i det 19. århundrede. I Anders Pontoppidan Thyssen red.: Vækkelse och kyrka i nordiskt perspektiv. Kbh.
- Pedersen, Martin 1942: Det grundtvigske Sydfyn. Kbh.
- Pedersen, Martin 1949: Et gårdmandshjem. I Povl Bagge red.: Danske hjem ved århundredskiftet. Ny samling. Kbh.
- Pentikäinen, Juha 1975: Revivalist Movements and Religious Contracultures in Finland. Studies on Religion. No. 8.
- Rahbek, Kr. Vendelbo 1957: Østen om missionshuset. Kbh.
- Rasmussen, Alan Hjorth 1972: Vorupør fiskerkompagni. Et indremissionsk kollektiv omkring århundredskiftet. Folk og Kultur 1972.
- Rasmussen, Alan Hjorth 1974: Søndagsbådene. Skibsforsikringsforeningen »Union« 1924-1974. Esbjerg.
- Ringgren, Helmer 1969: Some Remarks on the Language of Religion. Temenos Vol. 4 Helsinki 1969.
- Räisänen, Leena 1975: Herätysliikkeiden kohtaaminen. I Pentikäinen red.: Uskonnollinen liike. Pieksämäki.
- Spradley, James P. og Mc Curdy, David 1976: Anthropology: The Cultural Perspective. John Wiley & Sons, Inc.
- Stoklund, Bjarne 1976: Signalement af en epoke. I Det forsømte århundrede. Arv og Eje 1976.
- Søndergaard, Georg 1975: Hvad hedder barnet – og hvorfor? Kbh.
- Teilmann, Kåre 1931: Jørgen Teilmann og hjemmet i Bering præstegård. Kbh.
- Thyssen, Anders Pontoppidan red. 1960 ff.: Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bind I-VI.
- Thyssen, Anders Pontoppidan 1973: De religiøse bevægelers samfundskritik og den demokratiske udvikling. I Stig Jørgensen red.: Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede. Århus.
- Thøgersen, Knud 1941: Træk af et langt livs oplevelser. 1851-1931. 2. opl. Kbh.
- Tumin, Melvin M. 1973: Social stratifikation. Kbh.
- Tønnesen, Astrid 1969: Den sociale baggrund for vækkelserne på Fyn i første halvdel af det 19. århundrede. Kirkehistoriske samlinger 1969. Kbh.
- Valløe, Knud 1886: Emte-Jægerne. Kbh.
- Vedtægter for Indre Missions Venners Brugsforening i Bangsbostrand 1900. Det kongelige biblioteks småtryksafdeling.
- Wilson, Bryan 1970: Religiösa sekter. Aldus/Bonniers Sthlm.

Summary

Religion, Identity and Way of Life.

Some Aspects on the Study of Religious Groups.

During the last two hundred years, the Danish society has become more and more heterogeneous and varied. Several subcultures with different ways of life and different ideals have emerged. The religion which used to be a state religion has more and more become a personal matter. This development was supported by the religious revivals that spread almost all over the country during the last century. These movements are not only to be considered as religious sects of ecclesiastical interest – but they also form local cultural environments of a pronounced character.

In Scandinavia, however, little research has been made to establish the influence of the religious conviction on the way of life as a whole. Which are the social consequences of the religious conviction? To what degree do religious norms and evaluations and man's identity (Grundtvigian, Evangelical, Adventist or Baptist, etc.) determine the formation of character, education, career, choice of spouse, bringing up of children, contacts, economic activities, social conventions, and spare time occupations? Does the religious attitude have an influence on the classical ethnological fields of study, such as habitation, clothes and food?

In spite of the fact that several sciences deal with religious matters, it often looks as if the above-mentioned domain has been neglected.

This article describes how the religious movements have both a subversive and a creative effect on society. The religious separatists were cultural deviates who broke with the established society setting up their own cultural universe.

A religious revival is a cultural revolution which does not just happen without conflict. In the article, attempts are made to describe this conflict as experienced by the saved ones, as well as how their surroundings looked upon these cultural deviates.

The more difficult it is to combine the way of life of the minority, the more the members isolate and stick together to procure the products and services, the contact and collaboration, which were earlier secured by the world outside their community. Locally, the religious group – providing a certain number of members – forms a little community. Through free schools, Sunday schools, folk high-schools, youth centres, etc. as well as through the informal gatherings in the homes, the religious and cultural solidarity was maintained and carried on to generations to come. Also linguistic usage and naming custom, etc. reveal the subcultural background.

The question of which groups of the population were religiously saved during the last century has often been discussed. During recent years, however, research has ascertained that at least during the first half of the 19th century the revivalist movements attracted people across the social stratification. But concerning the last 100 years our knowledge in that respect is still modest. To what extent did the individual religious movement spread within already existing socially limited groups of population? Was it common that the different religious groups were locally hierarchically arranged – as it is known in the United States for instance? At least a couple of examples prove that some religious groups show a rather different social profile in different parts of the country and during different periods of time.

It is an important factor, however, that the revivals brought people from widely different classes together on a new ideological basis. It would be too simple to think that the religious solidarity was able to level the class distinctions of the rural society. But at least they offered an opportunity to people to meet across the social barriers at a time of growing social differentiation. The religious solidarity might for instance characterize the relationship between master and servants.

Man's identity and way of life most suddenly and thoroughly changed by way of a

religious revival. But the children brought up in these religious revival environments were not »revolutionaries« as their parents. On the contrary, they grew up in stable, culturally conservative environments subjected to fixed lines governing one's doings with a definite meaning of life. Once the new norms and evaluations were adopted, they actually had a great culturally stabilizing effect. Consequently there is in many religious groups a cultural lag more or less conspicuous.

As the history of religious movements is covering a rather short period of time, the study of these minorities makes it possible to acquire a general knowledge of the way in which such subcultural groups come into being, how they are maintained, changed, or dissolved.

Religious subcultures have many points of similarity to ethnic groups and could advantageously be studied from the same starting point.

Dansk folkekultur 1976-77

EN SELEKTIV BIBLIOGRAFI

Af Else Marie Pedersen i samarbejde med Lørn Piø og Holger Rasmussen
Redaktionen afsluttet 1. maj 1977

BIBLIOGRAFI, HISTORIE, METODE [I]

- ACCESSIONSLISTE 1.1.1974-31.12.1975. Nyerhvervede bøger, periodica og serier på Dansk Folkemindesamling. Red. af Else Marie Pedersen. DFS-BOGNYT 75/1 (1976) 1-28.
- AVISINDEX for 1975, ved Niels H. Kragh Nielsen. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 52 (1976) 417-430.
- AXEL STEENBERG, 1st June 1976. Ed. by Grith Lerche. Transl. Alexander Fenton. København 1976. 110 s. ill. [Indhold: Caritas Romana; The concept of culture].
- BLEHR, OTTO, Noen synspunkter på folkløse som en hjælpevitenskap for folkelivsforskning. UNIFOL 1976 187-89.
- BLEHR, OTTO, Vår tids tradisjon. UNIFOL 1976 142-49.
- BORNHOLMS CENTRALBIBLIOTEK, Litteratur om Bornholm 1974-1976. BORNHOLMSKE SAMLINGER 2. rk. 10. bd. (1976) 189-204.
- BØ, OLAV, Milieu and Tradition. About the Bases for the Creation and Transmission of Traditions. ETHNOLOGIA SCANDINAVICA 1976 116-26.
- CALLESEN, GERD, Lokalhistorien og arbejderbevægelsen. FORTID OG NUTID 26. bd. 4. hft. (1976) 558-67.
- CLAUSEN, KARL, Johann Thoms. Mindeord ved Johann Thoms død i 1972. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 53 (1977) 23-25.
- DAL, ERIK, Samlet og spredt om folkeviser. Fagmandens, bibliografens og samlerens efterskrift til Nordisk folkeviseforskning siden 1800 (1956). Odense 1976. 57 s. ill.
- DANSK FOLKEKULTUR 1975-76. En selektiv bibliografi, af Lis Castberg og Else Marie Pedersen i samarbejde med Lørn Piø og Holger Rasmussen. FOLK OG KULTUR 1976 134-39.
- EVENTYRINDEKS. Supplement 1969-74. Red. af Molly Hansen. København 1975. 45 s.
- HAUGSTED, MOGENS, Bibliografi over R. Paullis forfatterskab. FUND OG FORSKNING 22 (1975-76) 9-38.
- HEMMERSAM, FLEMMING, Historisk materialisme og folkløse. UNIFOL 1976 43-81.
- HOLBEK, BENGT, Bibliografi til eventyrforskningen. MEDDELELSER FRA DANSKLÆRERFORENINGEN 1976 205-10.
- HOLBEK, BENGT, Games of the Powerless. UNIFOL 1976 10-33. Commentary by Flemming Hemmersam 34-38 and by Kirsten Sass Bak 39-42.
- INFORMATIK OG DOKUMENTATION om folkelivet. Et symposium [Lyngby]: NEFA-Norden. Lyngby 1975. 73 s. [Med bidrag på dansk og svensk].
- JOHANSEN, HANS CHR., Historisk demografi. Metoder til studiet af dagliglivet hos ældre tiders befolkning. FORTID OG NUTID 26. bd. 1.-3. hft. (1975) 68-85.
- LITTERATUR om Søllerød Kommune. Tillæg 1974-75. Ved Lise Ott og Finn Slente. SØLLERØDBOGEN 1976 146-54.
- LUDVIGSEN, PETER, Forholdet mellem teori og praksis i folkløristisk feltforskning. UNIFOL 1976 82-95.
- MIKKELSEN, FLEMMING, Arbejdererindringer. Nogle kildekritiske og metodiske betragtninger. FORTID OG NUTID 26. bd. 4. hft. (1976) 535-57.
- MOURIDSEN, BIRGIT, Introduktion til narratologien. MEDDELELSER FRA DANSKLÆRERFORENINGEN 1976 156-66.
- SKALK. Register 1957-1975.
- STOKLUND, BJARNE, Ecological succession. Reflections on the relations be-

- tween man and environment in pre-industrial Denmark. *ETHNOLOGIA SCANDINAVICA* 1976 84–99.
- STOKLUND, BJARNE, Signalement af en epoke. *ARV OG EJE* 1976 5–26. English summary.
- TANG KRISTENSEN, JOHS. E., Bibliografi over Kr. Værnfelts trykte arbejder. *FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED* 37 (1976) 8–14.
- VIBORG LITTERATUR 1972–75. *FRA VIBORG AMT* 41 (1976) 154–57.
- WIETH-KNUDSEN, BODIL, At samle. *NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK* 1976 111–22.
- ZENIUS, MARIANNE, Genremaleri og virkelighed. En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard, J. Exner og F. Vermehren. København 1976. 255 s. ill.
- SAMFUNDSFORHOLD, FOLKELIV, ERINDRINGER [II]**
- Folkeliv**
- BRINCH, HANS, Fanö von Gestern. Brauchtum und Alltag. Sønderho 1975. 40 s. ill.
- BØNNELYCKE JØRGENSEN, JOHAN, Træk af bondens liv i Tamdrup sogn i forrige århundrede. Tillige et bidrag til belysning af »De stærke Jyder's« historie. Horsens 1975–76. 2 bd.
- DANSK FOLKELIV. Skildret af kendte danske forfattere. Udvalgt af Claus Brøndsted. København 1976. 169 s.
- GRÆSBØLL, BENT, Folkeminder fra Bulbjergene. Viborg 1976. 107 s.
- HJORTH RASMUSSEN, ALAN, Folkeminder i Nørreherred. Ravensborg 1976. 168 s.
- KNUDSEN, GUNNAR, Dansk bondeliv i forrige århundrede. København 1975. 156 s. ill.
- VEDEL, ELSE, En gård i Jælling. København 1976. 111 s. ill.
- VEDEL, ELSE, En gård i Jælling. *VEJLE AMTS ÅRBOG* 1976 183–200.
- AAKJÆR, KIRSTEN, Landsbybørn og markedsdag. *SKIVEBOGEN* 67 (1976) 59–67.
- Samfundsforhold**
- BALLE, TORSTEN, Grandebrev for Tingstrup 1642. Efter Hundborg herreds tingbog 1672, 20. maj. *HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG MORS OG V. HAN HERRED* 1976 91–99.
- BALLE-PETERSEN, MARGARETHA, Forningstiden. *ARV OG EJE* 1976 43–68. English summary.
- BALLE-PETERSEN, POUL, De nye byer. *ARV OG EJE* 1976 69–92. English summary.
- BJØRN, CLAUD, De folkelige bevægelser i Danmark. *FORTID OG NUTID* 26. bd. 3. hft. (1976) 346–57.
- BOYHUS, ELSE-MARIE, Maribo – historisk set. *LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND*. Årbog 1976 7–135.
- BUNDGAARD LASSEN, T., Brande sogns historie. 2. udg. Brande 1972–75. 2 bd., ill.
- CHRISTENSEN, C., Hørsholm historie fra 1305–1875. Hørsholms historie og landboforhold. Fotografisk genoptryk efter originaludg. fra 1879. København 1976. 384 s. CII sider. 47 tvl. 1 kort.
- FREDERIKSEN, SVEND, Fynske forsamlingshuse. *FYNSKE ÅRBØGER* 1976 71–108.
- JANSEN, HENRIK M., Fattiggården. Træk af fattigforsorgens historie i Svendborg. Svendborg 1976. 36 s., ill.
- JENSEN, H. P., Gunder Riis af Hyrup sætter aftægt. *SØNDERJYSK MÅNEDSKRIFT* 52 (1976) 365–68.
- JUUL, CARL, Helberskov, byen, der udvandrede. *FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED* 37 (1976) 107–21.
- LELEUR, ANNETTE, Vaginalmagt og kvindeforagt. [Ændringer i kvindens status ved overgangen fra traditionel livsform til industrikultur]. *JORDENS FOLK* 12. 1. hft. (1976) 231–38.
- LUNDGREN, GUNNAR, Søborg i nybyggeritiden. *HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB FOR GLADSAXE KOMMUNE*. Årsskrift 1976 22–41.
- NØRRELYKKE, C., Norden for lands lov og ret. *VENDSYSSEL ÅRBOG* 1976 7–53.
- RASMUSSEN, EBBE GERT, Elever på Bornholms Folkehøjskole i vinteren 1872–73. *BORNHOLMSKE SAMLINGER* 2. rk. 10. bd. (1976) 109–31.
- STAVNSBJERG, HELGE, Understøttelsesforening bliver til fagforening. *SKIVEBOGEN* 67 (1976) 5–34.

ØSTERGAARD CHRISTENSEN, J. L., Holbæks Borgerlige Skieveskudning. FRA HOLBÆK AMT 69 (1976) 183–202.

Erindringer

ANKERSTRØM, A., Fra Herning og Hede-landet. Erindringer fra århundredskiftet. Herning 1975. 127 s. 8 tvl.

BRANDT, M. J. E., En Fredericia-håndværkers erindringer om dreng- og ungdomsårene. Optegnelser efterladt af malermester M. J. E. Brandt. VEJLE AMTS ÅRBOG 1976 60–89.

DRASTRUP, RIGMOR, Det gamle købmandshus på Jellings bedste handelsplads. VEJLE AMTS ÅRBOG 1976 140–60.

HANSEN, P., Af en stærk kvindes dagbog. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 53 (1977) 45–54.

HOVE, PEDER, Jens Søe, en bondedigter fra Thy. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG MORS OG V. HAN HERRED 1976 79–85.

JACOBSEN, C. EMILIUS, Fra mulerdreng til landsbydegn. FYNISKE ÅRBØGER 1976 7–38.

KJEMS, HJALMAR, Hjalmar Kjems' erindringer. Andet og sidste afsnit. SKIVEBOGEN 67 (1976) 68–119.

LARSEN, SVEND AAGE, Ung i Raadvad 1923–34. LYNGBYBOGEN 1976 70–135.

LORENZEN, POUL, Skovens sus skal være noder til min sang. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 37 (1976) 55–86.

NISSEN, PETER, Skoleminder. Et erindringskrift efterladt af Peter Nissen forhen lærer i Gelballe. VEJLE AMTS ÅRBOG 1976 9–59.

NØRRELYKKE, C., Om Hans Muldbjerg i Albæk Bakker. VENDSYSSEL ÅRBOG 1976 107–13.

POULSEN, INGEBORG, Erindringer fra Bov sogn 1923–45. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 52 (1976) 334–47.

QUIRINIUS-JENSEN, GERDA, Ved Alfavej. DANSK FOLKEMINDESAMLINGS ERINDRINGSSERIE 4 (1976) 3–49.

RASMUSSEN, KRISTIAN, Gråhedebonden fortæller. Trykt som manuskript. Grindsted 1975. 44 s., ill.

SKOLE, SVEND, Af Thomas Larsens erindringer (II). Om landmandsliv og lokal-

politik, systemskiftet i 1901, ministertid og det at ældes. VENDSYSSEL ÅRBOG 1976 79–106.

SKOVGAARD, IRENE, Om min ungdom i Sorgenfri og om Musikskolen. LYNGBYBOGEN 1976 5–33.

STRANDBERG, H. J., En uge »på landet« for 100 år siden. [Af Julius Strandbergs dagbøger 11.6.–17.6.1876]. FOLK OG MINDER FRA NORDSJÆLLAND 31 (1976) 24–27.

SVANSTRØM, VIGGO, Min barndoms mennesker i Møborg. HARDSYSSSELS ÅRBOG 2. rk. 10. bd. (1976) 55–64.

SVENDSEN, JENS, Udpluk af erindringer fra Salling og Skive. SKIVEBOGEN 66 (1975) 60–87.

THAGAARD, CHR., Kristine. Skildring fra dagliglivet. Skagen 1975. 114 s., ill.

BYGNINGER OG HUSBYGNING [III]

BALLE, TORSTEN, Ovn og arnested. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG MORS OG V. HAN HERRED 1976 46–58.

FRIIS, BIRTE, Det urbaniserede bondehjem. ARV OG EJE 1976 101–20.

JACOBSEN, KLAUS EUSEBIUS, Strejftog i et gammelt hus' historie. Lappen nr. 1. FRA FREDERIKSBORG AMT. Årbog 1975 72–87.

KAYSER, KJELD, Bredes gartneri. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1976 136–46.

KIRK, FRODE, Frilandsmuseets gårdstuehus fra Barsø. En undersøgelse af spor fra dets første tid. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK. 1976 47–60.

KROGH, KNUD J., Tag af bly. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1976 154–66.

LANGER, ANDERS V., Købmandens hus i Harboøre. HARDSYSSSELS ÅRBOG 2. rk. 10. bd. (1976) 77–96.

STRØMSTAD, POUL, Holbergtidens København. København 1977. 198 s.

SØGAARD, HELGE og Rasmus Secher Feveile, Jens Feveiles gård i Vejle. VEJLE AMTS ÅRBOG 1976 128–39.

INVENTAR (REDSKABER, INDBO, HUSGERÅD) [IV]

EILERTSEN, MOGENS, Lys og stager. Kastруп 1976. 91 s.

FRIIS, LARS, Gemmemøbler: kister, skabe,

skuffer og chatoller på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. København 1976. 126 s. Mit einer deutschen Zusammenfassung.

OLSEN, FRANTS, Spinderokkene. Fotografisk genoptryk efter originaludg. fra 1916. Rom 1975. 70 s., ill.

MATERIEL FOLKEKULTUR [VI]

Landbrug, jagt og fiskeri

AHLEFELDT-LAURVIG, JØRGEN, Et haveanlæg fra det 18. århundrede. FRA HOLBÆK AMT 69 (1976) 157–65.

BALLE, TORSTEN, Fiskeri fra Jegind. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG MORS OG V. HAN HERRED 1976 59–67.

BALLE, TORSTEN, Tørv. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG MORS OG V. HAN HERRED 1976 11–32.

BOYHUS, ELSE-MARIE, Industribonden. ARV OG EJE 1976 27–42. English summary.

HENNINGSEN, LARS N., Byboere, landboere og brændevin. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 53 (1977) 13–22.

JOENSEN, J. PAULI, Pilot Whaling in the Faroe Islands. ETHNOLOGIA SCANDINAVICA 1976 5–42.

KRUMMES, KARL, Fiskeriet i Filsø. FRA RIBE AMT 20 (1976) 247–55.

MADSEN, KR., Vod og garn. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG MORS OG V. HAN HERRED 1976 68–78.

NIELSEN, BETTY, Udstykningen af Rønhave. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 52 (1976) 119–30.

TOPHØJ, KNUD, Fra Peder Rimmens tid. Fiskeriet ved Hirtshals omkring 1900. Esbjerg 1976. 134 s.

TRANUM, ANTON PEDERSEN, Oplysninger om Forskjellige Fiskeriedskabers Indretning, som de bruges i Limfjorden. SJÆK'LEN 6–7 (1976) 15–21.

Håndværk og industri

BAAD JENSEN, MARGIT, Køng Fabrik. HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT. Årbog 1975 7–41.

BONDESEN, PETER, Johan Gottfried Winckler, Frederiksværks Kobberstikker. FRA FREDERIKSBORG AMT 1975 5–26.

FAYE, AASE, Støbejern – et modemateriale fra den tidligste industri. ARV OG EJE 1976 121–26.

JENSEN, J. H., Krusmølle og Felsbæk mølle. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 53 (1977) 79–84.

KRISTENSEN, ALFRED, Af træskoens saga. Barndomserindringer fra tiden før første verdenskrig. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 44–49.

LAMPE, JENS, Urmagere og ure fra Ribe. FRA RIBE AMT 20 (1976) 202–16.

LAMPE, JENS, Urmagere og ure fra Ærø til år 1900. ÆRØBOEN 44 4. hft. (1976) 26–27 og 30.

LAMPE, JENS og Holger Hertzum-Larsen, Bidrag til urmageriets historie i Ringkøbing amt. HARDSYSSELS ÅRBOG 2. rk. 10. bd. (1976) 97–129.

NIELSEN, SIGURD, Mejerilærling for 60 år siden. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 57–64.

THYRRING, ULLA, Maskiner på museum. ARV OG EJE 1976 93–100. English summary.

TORNEHAVE, BODIL, Fajancefabrikken i Storegade. BORNHOLMSKE SAMLINGER 2. rk. 10. bd. (1976) 9–83.

Søfart, samfærdsel og handel

ANDERSEN, KNUD, Sejlskibssømandens skedekniv. SJÆK'LEN 6–7 (1976) 32–36.

BREITENBAUCH, BØRGE E., En limfjordskipper. HARDSYSSEL ÅRBOG 2. rk. 10. bd. (1976) 65–76.

JENSEN, HANS TAGE, En rejse til Nørresundby – og – videre ud ... ÅRBOG. Udgivet af Selskabet Handels- og Søfartsmuseets Venner 35 (1976) 91–115. English summary.

POULSEN, HANNE, Galionsfigurer og ornamenten på danske skibe og i danske samlinger. København 1976. 198 s., ill.

ROHDE, H. P., Købmanden på torvet. HISTORISK ÅRBOG FRA RANDERS AMT 1976 5–40.

Folkekunst, folkedragt, tekstil

ADRIANSEN, INGE og Mette Müller, En Winternattergal. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 52 (1976) 180–88.

BONEFELD, OLAV, Guldsmed Jürgen Joachim Jürgensen. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 52 (1976) 157–80.

BOYHUS, ELSE-MARIE, Navneklude. LOL-LAND-FALSTERS STIFTSMUSEUMS ÅRSSKRIFT 1976 5–46.

GAMLE FOTOGRAFIER fra Als og Sundevad. Red. H. P. Hansen, Hans Lind og J. Slettebo. Sønderborg 1977. 108 s., ill. (= Fra Als og Sundevad 55).

HESS, CARSTEN, Sofapuder og klassekamp. FOLK OG KULTUR 1976 96–121. English summary.

PEDERSEN, EDVARD, Da hvidevarer var hvide. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 77–81.

DE 3 VÆRLØSE MALERE. Ved Karl K. Nielsen, J. K. Skov, Ole Jacobsen m. fl. ÅRSSKRIFT. Udgivet af Historisk Forening for Værløse Kommune 1976 13–37.

BEFOLKNING [VII]

Befolkningsgrupper, minoriteter

DORPH, N. V., De jyske Zigeunere og en rotvælsk Ordbog. Fotografisk genoptryk efter originaludg. fra 1837. København 1975. 64 s.

OLSEN, OLE, E. Hansen og S. Novrup, Københavnske maleres øgenavne. FOLK OG KULTUR 1976 5–21. English summary.

ÅGÅRD, SYNNØVE, Flipperjargon. UNIFOL 1976 126–41.

HUSHOLDNING, MAD OG DRIKKE [VIII]

ADRIANSEN, INGE, Universalmiddel mod tørst, tobakshunger og søsyge. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 52 (1976) 274–75.

HENNINGSEN, HENNING, Sømændens kogebog. ÅRBOG. Udgivet af Handels- og Søfartsmuseets Venner 35 (1976) 7–37. English summary.

SKIK OG BRUG, FESTER OG HØJTIDER, LEG OG SPIL [IX]

Skik og brug

BECK, KLAUS, Den første Børnehjælpsdag i Bagsværd. HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB FOR GLADSAXE KOMMUNE. Årsskrift 1976 15–21.

BREVB OG FOR ELSKENDE. Anvisning til at skrive Frierbreve, Kjærlighedsbreve, Afslag, give Kurven, Udtalelse af Kjærlighed, Bæbrejdelse, Kjærlighedssvers, Gjækkevers osv. Ny udg. med forord af Iørn Piø. København 1976. 111 s., ill.

KRISTENSEN, H. K., Om landsbykirkegår-

des inddeling. FOLK OG KULTUR 1976 121–33. English summary.

LUDVIGSEN, PETER, Skurregler. FOLK OG KULTUR 1976 56–95. English summary.

Fester og højtider

ADRIANSEN, INGE, Danmark. [Om den danske jul]. I: Thyra Bork Mathiesen: Jul i mange lande. København 1976. 94 s., ill., s. 20–28.

BENDIXEN, RASMUS, Begravelsesskikke i Østled omkring århundredskiftet. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 50–52.

DAMGÅRD ANDERSEN, PETER, Et par gilder i Hørret. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 65–68.

FRITZ, SVEN, En sølvbrødsål som bryllupsgave. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 23–25.

MOLLERUP, WILLIAM, Kulturhistoriske skildringer fra det gamle Viborg – II. Gæstebud og måltider. FRA VIBORG AMT 41 (1976) 111–26.

REPPKE, GERDA, Tingskov kro – et samlingssted. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 34–43.

RØRBYE, BIRGITTE, Studiet af fester. UNIFOL 1976 157–80.

SØRENSEN, MINE, En gammel fastelavnstradition. ØSTJYSK HJEMSTAVN 41 (1976) 69–73.

Leg og legetøj

KAAS NIELSEN, ERIK, Børn driller. FOLK OG KULTUR 1976 22–55. English summary.

FOLKETRO [XIII]

ANDERSEN, KNUD ERIK, Folketro. 2. oplag. København 1976. 32 s., ill. (Tro i fortid og nutid).

BAK, ANTON, Noget om overtro. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRERD 37 (1976) 139–41.

FRISLEV, ERNA (overs. af), Ønskekvistens mysterier. PSYKISK FORUM 22 (1976) 170–74.

NIELSEN, KARL K., Et fund på Mosegården. ÅRSSKRIFT. Udgivet af Historisk Forening for Værløse Kommune 1976 8–13.

PETERSEN, HARALD, Hestekranier mod troldeøj i Skodsbjerg og Kæderup. HI-

STORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ
AMT 1975 (1976) 42–62.

KLOGE FOLK, FOLKEMEDICIN, FOLKELIG VIDENSKAB [XIV]

HASSING POVLSEN, HOLGER, Aalborg apotekere. Fra medicinkræmmere til medicinkontrollører. *ÅLBORGBOGEN* 1976. 114 s.

NIELSEN, HARALD, Lægeplanter og troiddomsurter. 3. udg. København 1976. 399 s., ill.

RØRBYE, BIRGITTE, Den illegale sygdomsbehandling som folkloristisk problem. Bidrag til en socio-kulturel oversigt for Danmark. *FATABUREN* 1976 203–20. English summary.

RØRBYE, BIRGITTE, Kloge folk og skidtfolk. Kvaksalveriets epoke i Danmark. København 1976. 282 s., ill.

FOLKEDIGTNING [XV]

Viser og folkesang

BARN OG BARN IMELLEM. Børns sange og rim. Samlet af Kristen Bjørnkjær. København 1976. 103 s., ill.

BIERING, KARSTEN, Den traditionelle sang. *UNIFOL* 1976 96–106.

DANMARKS GAMLE FOLKEVISER. Udg. af Universitetsjubilæets danske Samfund. København 1853–1976. Bd. I–XII. Bd. XI: Melodier. Udg. af Thorkild Knudsen, Svend Nielsen og Nils Schjørring. København 1976.

Bd. XII: Registerbind til I–X. Nøgler, navne, kilder. København 1976.

ERICHSEN, JØRGEN POUL, Den kronede danske nationalsang fra 1819 og hvad deraf fulgte. En litterær pennefejde med et musikalsk efterspil. *FUND OG FORSKNING* 22 (1975–76) 177–202.

JØRGENSEN, JENS ANKER, Jorden og slægten. En indføring i folkevisens univers. København 1976. 143 s.

LUND, TORKIL, Litterær semantik. København 1975. 132 s. Heri: Verifikation. Bibelske myter, eventyr og lyrik. 27–50.

LYSTIGE VISER. Red. af Else Larsen og Bo Bramsen. København 1976. Bd. 6. 367 s., noder.

MORTENSEN, KLAUS P., Teksten som model – modellen som tekst. Overvejelser over forholdet mellem tekst og fortolker i anledningen af en lærebog i lit-

terær semantik (= Torkil Lund: Litterær semantik). [Om folkeviserne German Gladensvend og Ebbe Skammelsøn]. *KRITIK* 38 (1976) 85–116.

NOLSØE, MORTAN, Ein »rimnaflokkur« i føyroyskari tungulist. *FROÐSKAPARRIT* 24 (1976) 46–70. English summary.

PIØ, IØRN, De rige og de fattige. Et essay om »Danmarks syngende Mand«. *SUMLEN* 1976 162–74. English summary.

SNEEDORFF-BIRCH, FR., Danske Folkeviser og Melodier samlede af Fr. Sneedorff-Birch 1837. Genudgivet 1976 med noter af Erik Dal og A. P. Berggreen i anledning af Svenskt Visarkivs femogtyve års jubilæum den 20. maj 1976. København 1976. (Meddelanden från Svenskt Visarkiv 36).

STEENSTRUP JENSEN, LISBETH og Søren Koustrup (udg.), *Udvandrersange*. København 1976. 70 s., ill.

VARMARK, LEIF, Hildebrand og Hilde. En analyse af en middelalderballade (DgF 83). *UNIFOL* 1976 107–25.

VEJVISER FOR VISEINTERESSEREDE. Red. af Karsten Biering. Bergen, København, Stockholm, Åbo 1976. 80 s. (Danmarks Folkeminder 82).

Eventyr og sagn

CARLÉ, BIRTE, Den høviske roman om Flores og Blanseflor. *MEDDELELSER FRA DANSKLÆRERFORENINGEN* 1976 167–79.

HOLBEK, BENGT, Eventyr som folketradition. *MEDDELELSER FRA DANSKLÆRERFORENINGEN* 1976 131–44.

JOENSEN, J. PAULI, »Lempere« eller »Manden ombord«. *ARV* 31 (1975) 74–108. English summary.

PIØ, IØRN, Sagn som sandhedskilde. *FRA HOLBÆK AMT* 69 (1976) 151–56. (= Festskrift til K. G. Kaaber).

RØMHILD, LARS PETER, Eventyr litteraturhistorisk set. *MEDDELELSER FRA DANSKLÆRERFORENINGEN* 1976 145–55.

STYBE, VIBEKE, I dyreham. Om fabler og børnelitteratur. København 1975. 128 s., ill.

De små genrer

HELK, VELLO, Stambøger fra den første halvdel af 1600-tallet i Det kongelige

Bibliotek. FUND OG FORSKNING 22
(1975–76) 39–88.
REDLEFSEN, ELLEN, En stambog fra
Åbenrå. SØNDERJYSK MÅNEDS-
SKRIFT 53 (1977) 34–44.

**MUSIK OG DANS, SPILLEMÆND,
MUSIKINSTRUMENTER [XVI]**

GAMLE DANSE FRA SJÆLLAND. Udg. af
Foreningen til Folkedansens Fremme.
3. opl. København 1976. 69 s.

GAMLE SØNDERJYSKE DANSE. Udg. af
Foreningen til Folkedansens Fremme.
Samlet og beskrevet af Andreas Otter-
strøm. 4. opl. København 1975. 48 s.

GRÜNER NIELSEN, H., Folkelig vals. Søn-
derhoningdans, Fannikedans, Månøsk
brudedans, vip, sæt over, jysk polo-
næse, springfort, svejtrit. Fotografisk
genoptryk efter originaludg. fra 1920.
København 1976. 83 s. Melodibilag.
(Danmarks Folkeminder 22).

Anmeldelser og oversigter

Danske Studier

Da Verner Dahlerup, Otto Jespersen og Kr. Nyrop i nov. 1903 skrev efterskrift til sidste hefte af tidsskriftet DANIA, som efter 10 højt anerkendte årgange ophørte med at udkomme, betegnede de redaktørerne af det nye tidsskrift DANSKE STUDIER, som skulle udgå fra nytår 1904, Axel Olrik og Marius Kristensen, som deres »arvtagere«. Det nye tidsskrift ville ifølge de tre afgående redaktører have et »lignende program som Dania«. Som begrundelse for at DANIA alligevel skulle ophøre, og et nyt tidsskrift komme til, anførte de to velkendte sandheder: at man skal »bryde af mens legen er god«, og at »erfaringen viser, at et tidsskrift fra tid til anden må fornyes«. Efter at DANSKE STUDIER nu er udkommet i intet mindre end 74 årgange, er det måske betids at standse et øjeblik og tage stilling til, om legen har været god, om den stadig er det, om den vil være det i fremtiden, og endelig hvilke følger disse svar bør få.

I 1904 og i perioden frem til Olriks død i 1917 var legen ny og spændende og trak stadig flere med. Beskæftigelsen med dansk sprog, litteratur, folkedigtning, folkeliv og folketro kunne opleves som dele af en helhed og som bidrag til en national sag. Af de kaldede udfoldedes en omfattende videnskabelig, organisatorisk og folkeopdragende virksomhed. Dansk Folkemindesamling stiftedes samme år som DANSKE STUDIER, og i 1908 nedsattes på initiativ af Olrik Udvalg for folkemål og i 1910 Stednavneudvalget.

I hele denne begejstrede vækkelse og samling havde DANSKE STUDIER en central funktion. Det nye tidsskrift skulle ikke bare offentliggøre forskernes resultater, men læserne skulle til tidsskriftet meddele stof og besvare forespørgsler. Tidsskriftet ville »søge at være mellemlæddet mellem videnskabens spørgere og dens svarere, mellem dens jagttagere og dens ordnere«

(Hefte 1, 1904). Dertil kom en erklæret forpligtelse over for »videnskabens anvendelse i skolen«.

Af de to første redaktører var Olrik docent ved Københavns Universitet og Marius Kristensen højskolelærer ved Askov. Men original forskning og engageret folkeoplysning var lige karakteristisk for dem begge to. Marius Kristensen var filolog og dialektolog, Olrik folkemindeforsker og litteraturhistoriker. Deres ideologiske ståsted var i vid udstrækning fælles: grundtvigianisme og patriotisk nyromantik. De selv, deres bidragsydere og læsere så deres samlede forskende og formidlende virksomhed som en central national opgave.

Marius Kristensens og Axel Olriks fælles redaktørtid 1904–17, tidsskriftets første række samt første årgang af anden række (1916), fremtræder som DANSKE STUDIERs guldalder. I disse bind findes en lang række klassiske nordiske afhandlinger og artikler (en detaljeret systematisk oversigt over tidsskriftets indhold i hele perioden 1904–65 findes i Generalregister ved Sv. Eegholm-Pedersen, Jens Peter Keld og Age Skjelborg udg. 1971, hvortil henvises. For perioden 1966–77 (6. række) henvises til indholdsfortegnelsen bagest i årg. 1977). Olrik skrev i disse årgange om nordisk og lappisk gudsdyrkelse, om episke love i folkedigtningen, om Loke, Gefion og Ragnarok og om meget mere. Marius Kristensen skrev historisk og organisatorisk igangsættende om nordisk stednavneforskning (og sammen med Olrik om »stednavnesagen«), han skrev en række originale filologiske småartikler og nogle meget grundige og ofte supplerende anmeldelser, fx. af Brøndum-Nielsens udgave af de gamle danske dyrerim. Af den gamle generation af folkemindeforskere skrev både Feilberg og Tang Kristensen i tidsskriftet.

Det er folkemindvidenskabens i bred

forstand, der præger DANSKE STUDIER i disse år, men også vigtige litteraturhistoriske (Julius Paludan, Georg Christensen), filologiske (Marius Kristensen, Brøndum-Nielsen) og grammatiske (Byskov) afhandlinger, anmeldelser og diskussioner indgår meningsfuldt i helheden.

Hefte 1, 1917, udkom med sørgerand og med Marius Kristensens mindeord over Orlriks person og virke. I dag er det tydeligt, at havde Marius Kristensen og Universitets-Jubilæets danske Samfund (der havde støttet tidsskriftet siden starten) på dette tidspunkt ræsonneret på samme måde som DANIA's redaktører i 1903, skulle man have standset tidsskriftet. Legen blev herefter aldrig igen helt så god.

Allerede året inden Orlriks død var sekretæren ved Stednavneudvalget Gunnar Knudsen blevet optaget i redaktionen. Han og Marius Kristensen førte nu alene tidsskriftet videre indtil afslutningen af 3. række med denne rækkes 12. bind i 1939. I disse 23 årgange havde DANSKE STUDIER altså to redaktører, som begge var filologer, og som nok begge havde interesse men ikke egentlig sagkundskab, når det gjaldt folkemindvidenskab og litteraturforskning. Dette kom til at præge tidsskriftet: ikke bare blev de egentlige folkloristiske afhandlinger efterhånden færre og de filologiske flere, men mange af de folkloristiske og litterære bidrag var sådanne, der tenderede mod det filologiske. Dette er i sig selv en udvikling, der ikke behøver beklages, men den er kombineret med en anden udvikling, som viser, at legen var ved at blive mindre god. Gradvis ændrer DANSKE STUDIER sig i denne periode fra at være en frembrydende bevægelses igangsættende og stimulerende kommunikationsmiddel til at blive en række etablerede videnskabers opsamlende arkiv. Forbindelsen til folkeoplysning, skole og meddelere svækkes.

Den her skitserede udvikling forhindrer selvsagt ikke, at disse 23 årgange rummer mange fagligt vigtige bidrag: Grüner-Nielsen om ordsprog og om viser, Johannes Tholle om æble og abildgård, Vilh. la Cour om Lejre, Anders Bjerrum om syd-slesvigske personnavne, Peter Skautrup om folke- og sprogblending i et vestjysk sogn, polemik mellem Harry Andersen og

Paul Diderichsen om filologisk litteraturforskning, litteraturhistoriske afhandlinger af bl. a. Carl Roos, Paul V. Rubow og H. Topsøe-Jensen. På en fremtrædende plads i faghistorien står Marius Kristensens samling af studier over den nordiske sproghistorie ud fra dialekterne, der under titlen »Folkemål og sproghistorie« udkom som tillægsbind til tidsskriftets årgang 1933.

Indtil 1940 var DANSKE STUDIER redaktørernes ejendom, men det modtog tilskud (herunder også et statstilskud) fra udgiverselskabet Universitets-Jubilæets danske Samfund, som til gengæld fik eksemplarer til medlemmer af selskabet. Nogen væsentlig indtægt har tidsskriftet næppe nogensinde givet, og i årene op mod 1940 betød stigende papir- og trykpriser, at det blev »en veritabel Under-skudsforretning« (jvf. Gunnar Knudsens nekrolog over Marius Kristensen, årg. 1941, p. 10). Tidsskriftet måtte derfor være gået ind og legen være endt omkring dette tidspunkt, hvis ikke UJdS havde overtaget ansvaret for økonomien og dermed sikret udgivelsen.

Fra årg. 1940 (4. rækkes 1. bind) overtog UJdS udgivelsen, mens Gunnar Knudsen fortsatte som redaktør. Marius Kristensen ville være trådt ud af redaktionen men indvilligede i at fortsætte, samtidig med at Ejnar Thomsen tiltrådte. Marius Kristensen døde 1941 og afløstes fra årg. 1942 som medredaktør af orientlisten og sagnforskeren Arthur Christensen, som døde allerede 1943. Fra 1944 til 1952 redigeredes tidsskriftet så af Gunnar Knudsen under medvirken af Ejnar Thomsen. Efter Gunnar Knudsens død i 1952 indtrådte Aage Hansen som redaktør sammen med Ejnar Thomsen og under medvirken af Erik Dal. Efter Ejnar Thomsens død i 1956 redigeredes tidsskriftet af Aage Hansen og Erik Dal. Aage Hansen afløstes fra årg. 1972 af Iver Kjær, og Erik Dal er efter afslutningen af 6. række med dennes 12. bind (årg. 1977) blevet efterfulgt af Flemming Lundgreen-Nielsen. Redaktionssekretærer har fra årg. 1966 i kronologisk rækkefølge været Niels Martin Jensen, Iver Kjær, Hanne Ruus og nytilltrådt: Niels Houkjær.

Det er karakteristisk for DANSKE STUDIERs redaktion i perioden 1944–1977, at

den under skiftende personkonstellationer hele tiden består af en fortrinsvis filologisk og en fortrinsvis litterært orienteret redaktør. Folkemindevidenskaben, eller rettere dele af den, er et biaspekt i enkelte redaktørers interesser og kvalifikationer. Dette forholds afspejler sig i tidsskriftets indhold, hvoraf de folkehistoriske afhandlinger udgør en stadig svindende del. Fremtrædende i de senere årgange er kun folkeviseforskningen, hvor DANSKE STUDIER i kraft af Erik Dal stadig er det danske forum. Her findes – ud over en lang ajourførende række anmeldelser fortrinsvis ved Dal af dansk og international viselitteratur – Dals plan for afslutningen af Danmarks gamle Folkeviser, Piøs to store afhandlinger om overnaturlige væsener i nordisk balladetradition, Kaj Boms udogmatiske redegørelse »Danmarks norske Folkeviser«, Lindegård Hjorth om Linköping-håndskriftet og Ridderen i hjorteham, Ernst Frandsen og Kaare Vinten om folkevisens lyriske indledninger, Otto Andersson og andre om gentagelsesstrofen og endelig Jørgen Lorenzen om Danmarks gamle Folkeviser ved udgavens afslutning. Denne gennem mere end 70 år erhvervede forpligtelse over for folkeviseforskningen vil også være DANSKE STUDIERs efter Erik Dals fratræden. Nært sammenhørende med dette område er de store nekrologer og samlende artikler om forskere, der har ydet væsentlige bidrag til viseforskningen: Piø om Svend Grundtvig, Bengt Holbek om Axel Olrik, Dal om Grüner-Nielsen. Også en værdifuld samlet oversigt over dansk folkemindeforskning 1953–73 ved Piø, Gustav Henningsen og Birgitte Rørbye har tidsskriftet bragt. Et enkelt folkehistorisk specialområde ved siden af viseforskningen har også i nyere årgange fundet plads i tidsskriftet: etnobotanikken, repræsenteret af V. J. Brøndegaard, der bl. a. har skrevet om gøgeurter, pesttjørne og St. Hansurter.

At folkemindevidenskaben er kommet til at spille en stadig mindre rolle i DANSKE STUDIER kan ikke bare forklares ud fra redaktionens sammensætning. Det hænger også sammen med en udvikling i folkemindefaget, der har fjernet det fra dets traditionelle berøringspunkter med filologi og litteraturhistorie. Og endelig er en

række nye publikationsmuligheder blevet skabt, fx. FOLKEMINDER og FOLK OG KULTUR.

Samtidig har den voldsomme stigning i antallet af forskningsforpligtede inden for dansk sprog og dansk litteratur betydet en kraftigt voksende tilgang af bidrag fra disse fag, og redaktionen har fået en øget styringsmulighed og styringsforpligtelse. Man har valgt både at tilgodese områder, som har været repræsenteret gennem alle årene, fx. runologi (Harry Andersen, Bæksted, Karl Martin Nielsen) og den ældre litteraturs historie (Mogens Brøndsted, Schiøtz-Christensen, Helge Toldberg) og at give plads til nye områder, fx. betydningsanalyse som adfærdsanalyse (Klaus Kjøller), studiet af mellemsprog i en emigrantsituation (Kjær og Baumann Larsen) og strukturanalyse af samtidige digterværker (Steffen Hejlskov Larsen).

DANSKE STUDIER udkom de første mange år med fire hefter om året. I en periode i 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne kneb det med at overholde regelmæssig publikation, og i to tilfælde måtte to årgange (1946–47 og 1949–50) ligefrem slås sammen for at fylde hullerne i rækken ud. Siden Erik Dals tiltræden i 1952 har der ikke været slinger i valsen. I begyndelsen af 1950'erne ophørte man med heftevis publikation og overgik til årbogsform med et tilsvarende antal ark (normalt 9, og i et jævnt stigende oplag, som i dag er på ca. 900). Hermed svækkedes klart den mulighed for aktuel debat og aktuelle anmeldelser, som havde været udnyttet i de tidlige årgange. Det polemiske element forsvandt dog ikke helt fra tidsskriftet. Størst gny stod vel fra den metriske tvekamp mellem Arnholtz og Kabell. Sidstnævnte havde allerede i tidligere årgange indskrevet sig blandt Braavallakæmperne, dengang gjaldt det Th. Lind og poesiens mission. Hvad anmeldelserne angår, søgtes det aktuelt orienterende erstattet af det dybtgående og omfattende. Anmeldelserne er overladt til forskere med særlig gode forudsætninger for at placere og vurdere det pågældende arbejde. Som mønstereksempel kan her gælde Lindegård Hjorths anmeldelse af Brink og Lunds bog om dansk rigsmål. Det er også sket, at arbejdet med bedøm-

melsen af en bog er blevet til en selvstændig afhandling og et værdifuldt bidrag til forskningen. Der tænkes på Paul Diderichsens store afhandling om udtalen af dansk rigssprog, som bygger på Aage Hansens bog om udtalen i moderne dansk.

Lægger man de tidlige årgange af DANSKE STUDIER ved siden af de sene, er hovedindtrykket, at de første års engagement og dominerende præg af national og folkelig meningsfylde er vejet for mangfoldige uforbundne former for akademisk lærdom. Legen er blevet skoleridt. De første årganges olrikske træenighed af folkeminder, sprog og litteratur har i dag næppe gyldighed for nogen forsker eller nogen læser.

Kan det da have mening fortsat at lade tidsskriftet være åbent over for de mange fag? Jeg mener ja. Nye discipliner og ideologier har skabt sig deres egne ofte snævert afgrænsede tidsskrifter, undertiden af sekterisk art. DANSKE STUDIERS forpligtelse over for traditionen og et bredt spektrum af fag og metoder kunne atter give tidsskriftet en central placering, hvis en form for fællesskab kunne genskabes. Det synes, som om visse fællestræk i folkemindevidenskabens, filologiens og litteraturvidenskabens vidt differentierede aktuelle udvikling igen kunne bringe dem nærmere hinanden. Her tænkes specielt på to fælles tendenser: den omfattende udvidelse af tekstbegrebet, og den voksende vægt på teksternes sociale funktion. I denne sammenhæng kunne DANSKE STUDIERS tilsyneladende absurde, og i alt fald anakronistiske, bredde igen få mening. Men det kræver en opsøgende og ikke blot arkiverende virksomhed. Som et trin på vejen kan man se den form for gensidig orientering, der opnås ved fyldige forskningsrapporter over metoder, resultater og tendenser. Sådanne har tidsskriftet bragt siden 1973 (navneforskning, folkemindeforskning, litteraturhistorisk forskning, dialektforskning – skrevet henholdsvis af Bent Jørgensen o. a., Piø o. a., Jørgen Breitenstein og Poul Andersen) og vil fortsætte med at bringe i de kommende årgange (sproghistorisk forskning, litterær analyse).

Legen er ikke så god, som den har været, men der er svage tegn til, at den

kan blive det igen. Derfor er tidspunktet ikke til at bryde af men til at bygge op.

Iver Kjær.

Torben Witt: Hvad med museerne?

Udgivet af Forlaget Wormianum, Højbjerg. 104 sider, illustreret. Pris kr. 42,-.

Indenfor dansk museumsverden har der gennem det sidste tiår været livlig debat om museernes mål og virke i samfundet. Denne meningsudveksling er foregået på møder, kurser og seminarer, og selv om den undertiden har været heftig, er det alligevel ikke meget af debatten, der er sluppet udenfor museernes egne mure. Dette har været og er stadig en af museernes største vanskeligheder: at inddrage det omgivende samfund som diskussionspartner.

I 1976 gennemførtes den nye museumslov, som betyder omstrukturering af museumsverdens organisationsform. At det ikke er mange af de sidste års nye museumstanker, der har vundet indpas i lovgivningen, skyldes vel til en vis grad de forringede økonomiske konjunkturer, men vel også netop at mange af museumsfolkene betragtninger ikke er kommet tilstrækkeligt frem i den offentlige debat. Et problem som ikke kun skyldes manglende sans for PR hos museerne, men også i høj grad mediernes ringe interesse for museumsstof.

Når der endelig er sluppet brudstykker af den interne debat ud, har manglen på sammenhæng ofte bevirket, at misforståelserne har blomstret frodigt. Det må derfor hilses velkommen, at der nu endelig foreligger en samlet oversigt over de væsentligste problemstillinger, som alt for længe har været unddraget offentlighedens, og især den styrende del af offentlighedens – politikernes og embedsmændenes – indsigt.

Anledningen til Torben Witt's bog er altså den nye museumslov, men årsagen er nok erkendelsen af nødvendigheden af at få udvidet diskussionskredsen om museernes fremtidige placering i samfundet til at omfatte også andre end museumsfolkene selv.

Bogen blev oprindeligt skrevet som et forord til lokalt brug i det nordjyske. Torben Witt leder Ålborg historiske museum og har gennem årene deltaget aktivt i museumsdebatten og været blandt dem, der udadtil i forhandlinger med offentlige myndigheder har følt behovet for en større forståelse for museumsverdenens problemer. Men det lille forord kunne selvfølgelig ikke rumme blot tilnærmelsesvis nok af den nødvendige information, hvis læseren skulle have en chance for virkelig at sætte sig ind i problematikken, så forordet voksede og blev til den bog, som for længst burde have været skrevet. Denne baggrund præger selvfølgelig bogen, som i høj grad anskuer problematikken ud fra et nordjysk provinsmuseums synsvinkel.

I sit forord til bogen skriver Torben Witt blandt andet: »Det er en af bogens hovedpåstande, at interessen for historien vokser, når kriserne melder sig, for den enkelte som for samfundet som helhed. Det bliver af betydning at kende forudsætningerne, når de pludselig synes ikke længere at slå til.« Ved en gennemgang af museums væsensnets opståen og vækst afsløres det, i hvor høj grad der er overensstemmelse imellem de fremherskende ideer/ideologier i samfundet og den retning, som museums væsensnet tager.

Museerne voksede frem samtidig med de nationalromantiske ideer i midten af forrige århundrede. I dette århundrede var en grundlæggende ide foruden den nationalromantiske søgen efter identitet i historien – også evolutionstanken, ideologien om udviklingen som det bestandige fremskridt. Det var den begyndende teknologiske tidsalders brydninger, tanken om at man kunne bringe det herlig vidt, parret med en nostalgisk fastholden af det, som man netop ved hjælp af den nye teknologi var ved at miste.

Idag er det tømmermændene ovenpå den teknologiske udvikling, der får os til at sætte »fremskridt« i gåseøjne, og som i stadig højere grad får de museumsaktive i befolkningen til at være identiske med de grupper, som sætter spørgsmålstegn ved vækstsamfundets velsignelser og mere revolutionært – ved dets nødvendighed.

Det vil sige, at hvad enten museumsfol-

kene kan lide det eller ej, er de dybt involveret i samfundsdebatten. At udskille museumsdebatten som en særlig debat virker derfor så meget desto mere unødvendigt og farligt. Det er ikke et spørgsmål om, hvorvidt museerne vil lade sig bruge politisk eller ej, for det bliver de under alle omstændigheder, og de er altid blevet det. Men det er et spørgsmål om, at museerne tager udfordringen op og erkender, at de altid vil være et spejl af det omgivende samfund.

Det betyder, at hver periode stiller op med hver sin forklaring. Alle forklaringer er baseret på de samme udsagn – genstandene – måske med forskellig vægt (pragtting tidligere, daglige, fattige ting idag – endog affald), ligesom det kan være forskellige dele af de samme genstande man hefter sig ved.

I dette billede, hvor museernes udsagn ikke længere kan opfattes som objektive og entydige, opstiller Torben Witt en målsætning for museerne: »Hvis museerne afstår fra at bruge kræfterne på at fortælle, at verden er af lave – hvad mange sikkert har en mistanke om i forvejen – og koncentrerer sig om at forklare, hvordan det gik til, vil der næppe blive tale om uovervindelige samarbejds vanskeligheder mellem institutionerne og de bevilligende myndigheder.«

Forfatteren er her nok lovlig optimistisk. Nærgående forklaringer på en negativ samfundsudvikling vil sikkert få »kærligheden« at føle ligeså meget som den direkte fremlægning af, at »there is something rotten in the State of Denmark«.

Man kan i øvrigt være enig eller uenig med Torben Witt i hans mere politiske betragtninger, det vil afhænge af læseren. Nogen vil juble, når han langer ud efter såkaldte marxistiske terminologier og helige køer, andre vil føle, at han er en anelse paranoid på dette område. Men det ændrer ikke ved det væsentlige, at der her for første gang foreligger en oversigt over museumsverdenen, der er velskrevet, morsom og derfor let læst – så let læst, at man må håbe, at selv de offentlige myndigheder kan komme igennem den.

Inger Sorgenfrei.

**Henrik M. Jansen & Otto Jonassen:
Fattiggården**

Træk af fattigforsorgens historie i Svendborg. Udgivet af Svendborg og Omegns Museum, Svendborg 1976. 36 s., ill. Kr. 15,-.

Den sociale lovgivnings og forsorgs historie er ikke særlig velopdyrket i Danmark, og på museerne er det normalt ikke tilværelsens skyggesider, der gives mest plads. Det er der mange forklaringer på, bl. a. den, at fattigdom og trange kår ikke materielt efterlader sig ret meget, og da museernes udgangspunkt nu engang er bevarede genstande, bliver det oftest de mere velstillede miljøer, der skildres.

Nu har Svendborg fået en enestående chance for at råde bod på denne skævhed. I 1974 overtog byens museum den gamle fattiggård og arbejdsanstalt »Viebæltegård« fra 1872, og museet var vel at mærke så heldigt, at det kunne overtage de velbevarede bygninger med inventar, redskaber og arkiv umiddelbart efter institutionens nedlæggelse. Det gav undersøgelsesmuligheder, som ikke blev forsømt, og et synligt bevis på, at museet har taget opgaven op, er publikationen »Fattiggården«, som netop er udsendt.

Det er et veltilrettelagt og smukt illustreret hæfte, der giver et overblik over socialforsorgen i Svendborg, varetaget i Middelalderen af Franciskanerklosteret og St. Jørgensgården, efter Reformationen af private stiftelser og i forrige århundrede af det offentlige. Skildringen af de ældste perioder er klar og kompetent, men man kunne have ønsket sig, at den overgang til den offentlige/kommunale epoke, som er så afgørende i hele historien, havde været trukket stærkere op (i litteraturlisten savnes da også Harald Jørgensens bog om det offentlige fattigvæsens udvikling i Danmark i det 19. årh.). Skildringen af forrige århundrede bygger – forståeligt nok – på smagsprøver fra »Viebæltegårds« store arkiv, og det indblik, vi får, er løfte- rigt for den videre udforskning.

Der er bevaret meget om fattigvæsenet i Svendborg. Bl. a. har det været muligt at bringe billeder fra alle institutionerne lige fra Franciskanerklosteret over det private hospital til arbejdsanstalterne fra 1834 og

1872. Og for en museumsmand er det perspektivrigt at konstatere, at museet i Svendborg, samtidig med at det overtog fattiggården »Viebæltegård«, fra 1972 foretog udgravninger af den middelalderlige »forgænger«, Franciskanerklosteret. Der er grund til at ønske museet i Svendborg til lykke og lykke til, vi er mange, som venter os meget.

Else-Marie Boyhus.

Jørgen Haagen: Kolonihaven

Gyldendal, København 1976. 186 s., ill. Kr. 85,00.

I 1975 afholdtes på Københavns Rådhus en udstilling om kolonihaver i Norden. Gennem brudstykker af kolonihavebevægelsens historie skulle udstillingen skabe debat og give nye ideer til bevægelsens videre udvikling.

Arkitekt Jørgen Haagens varme og levende bog Kolonihaven er blevet til dels på grundlag af arbejdet med udstillingen, dels ved samtaler med kolonihavefolk. Forfatterens ønske er først og fremmest at tale kolonihavernes sag, men også at skildre et stykke spændende arbejderkultur og give ideer til nye bomåder. Siden middelalderen kender man til, at købstædernes borgere havde haver udenfor voldene. Det er også forekommet, at man har givet havejord til byernes fattige som en slags hjælp til selvhjælp. Kolonihavebevægelsens store udbredelse i slutningen af 1800-tallet skal dog ses i forbindelse med de ændrede produktionsforhold, industrialiseringen og den deraf følgende vandring fra land til by. Kolonihaverne blev for mange en kompensation for små og usunde boliger og dårlige arbejdspladsforhold, og de var af stor økonomisk betydning. Presset på arbejdspladsen kunne glemmes for en tid – gennem hårdt arbejde i fritiden skabte kolonihavefolkene sig en rimelig tilværelse, og – fortsætter Jørgen Haagen – der var desuden tale om en reel frigørelse, som åbnede op for en folkebevægelse, hvis frodige fantasi blev billedliggjort i huse og haver, og som kendetegnedes ved et stærkt sammenhold.

Bortset fra kolonihavebevægelsens egne festskrifter er Kolonihaven den første samlede beskrivelse af bevægelsens historie.

Den giver en bred og letlæselig fremstilling af hele perioden fra den begyndende industrialisering over mellemkrigstidens kriser og arbejdsløshed, 60'ernes velfærdssamfund og 70'ernes store byudvidelser, der nu truer mange kolonihavers fortsatte beståen.

Bogen indeholder 84 illustrationer, der på glimrende måde viser udviklingen fra nyttehaver til fritidshaver og skildrer livet i haverne før og nu.

Hovedvægten er lagt på kolonihavebevægelsens opståen og naturligt nok på nutiden og dens problemer. Jørgen Haagens udgangspunkt er arkitektens. Mange udmærkede eksempler på husenes udformning trækkes frem. Men heldigvis er forfatterens felt bredere end det arkitektoniske. Bogen er samtidig præget af forfatterens engagement og vilje til at søge bag om de ydre udtryk.

Man kunne måske have ønsket, at ældre tiders kolonihavefolk var kommet til orde, således som nutidens kommer det, ligesom man savner en omtale af kolonihaver i provinsen. På den anden side er bogens sigte at fokusere på nutiden, og den er et godt aktstykke i kampagnen for at få kolonihaverne bevaret og sikkert placeret i byplanlægningen.

Bogen er først og fremmest et udmærket indlæg i den løbende debat om samfundsplanlægning og livskvalitet. Den henvender sig derfor til et publikum, der er meget større end kredsen af kolonihavefolk.

Også fagfolk, herunder museumsfolk, der beskæftiger sig med nyere tid og samtiden, vil kunne hente inspiration i bogen. Til trods for at begrebet kolonihaver umiddelbart synes endimensionalt, inspireres man her til at beskæftige sig med så forskellige emner som f. eks.: Kan kolonihaverne tages som udtryk for en særlig arbejderkultur. Hvad er karakteren af det fællesskab, som findes i kolonihaverne og bør museerne gå aktivt ind i bevaring af enkelte haver og huse eller af hele kolonier.

Inger Tolstrup.

Janne Heigaard: Familien

Gyldendal 1975. 88 s., ill. Kr. 37,50.

Har du nogensinde tænkt over, hvorfor folk bor i familier?

Har du tænkt over, at det måske ikke behøver være sådan?

Hvad er familien egentlig for noget?

Hvor kommer den fra?

Sådan indledes Janne Heigaards bog om familien, der egentlig er beregnet til skolebrug. På en forbilledlig måde problematiseres temaet familien i det indledende afsnit, og emnet knyttes an til elevernes egen erfaringsverden. Målet er, at eleven skal få perspektiv på sin egen familiesituation og derved bedre kunne bearbejde familiemæssige problemer.

Når bogen skal omtales her, er det især p. g. a. dens pædagogiske kvaliteter. Efterhånden produceres der meget godt materiale til undervisningsbrug, som også etnologer kunne tage ved lære af i formidlingsarbejdet. Et sådant eksempel er Heigaards bog. Det er spændende og engagerende læsning, og i fremstillingen er der hele tiden indføjede synspunkter, der kan danne udgangspunkt for diskussion. Efter hvert af hovedafsnittene er der forslag til arbejdsopgaver, og bogen afsluttes med forslag til videre læsning, hvor litteraturen er opført efter emne og sværhedsgrad.

Bogen indledes med en historisk gennemgang af familien set i lyset af samfundsstrukturen fra 1600-årene op til nutiden. Hovedafsnittet behandler imidlertid familien i dag, og den historiske indledning tjener fremfor alt til at sætte de aktuelle forhold i perspektiv og vise ændringer i familien som resultat af samfundsændringer. På trods af familiens centrale betydning er vores viden om dens udvikling stadig meget mangelfuld, og det bærer bogen naturligvis også stærkt præg af.

Til sidst har jeg nogle indvendinger mod forfatterens brug af billeder, som jeg finder både ukritisk og upædagogisk. Selvom billederne ikke bruges som kilder, men udelukkende som illustrationsmateriale, er det forkert, synes jeg, at de fleste illustrationer til det historiske afsnit bringes uden andre oplysninger end hvor de er hentet fra. Det er utilfredsstillende for læseren ikke at få en nøjagtig angivelse af, hvad de forestiller, samt en tidsmæssig og geografisk placering. Eleverne må også få nogle ejendommelige forestillinger om dansk kultur, når f. eks. omtalen af gården

som bolig- og produktionsfællesskab illustreres med et billede, som antagelig er svensk, og hvor man ser et knudetømret hus i baggrunden (om billedet oplyses kun, at det er lånt på Nordiska Museet), eller når kvindearbejde belyses med et stik fra Olaus Magnus, der forestiller fladbrødsbagning i Nordskandinavien, og det foregår over åben ild midt i beboelsesrummet.

Marianne Therkildsen.

Kristian Hvidt: Danske veje vestpå

– en bog om udvandringen til Amerika. Politikens forlag. København 1976. 336 sider, illustreret. Kr. 55,00.

Flemming Lundahl (Red.):

Drømmen om Amerika (1–11)

Munksgaard (alfa-bøger). København 1976. Ialt 858 sider, rigt illustreret. Priser mellem kr. 39,75 og 49,75.

Kristian Hvidt er en af den slags videnskabsmænd, man for tiden efterlyser så kraftigt – en der kan »formidle« sin viden-skab, som det hedder med et modeord: han kan fortælle om sine resultater, så alle kan forstå det. Det gælder både hans hovedværk, disputatsen »Flugten til Amerika« fra 1971 og de to bøger, der her skal omtales (han er nemlig også forfatter til bind 3 i Munksgaards serie).

I »Danske veje vestpå« får vi hele historien: hvorfor man udvandrede fra Europa, hvorfor man udvandrede fra Danmark, hvem der udvandrede, hvorfra i Danmark man især udvandrede, hvordan man udvandrede – og hvordan man klarede sig, og hvor man slog sig ned. Alle disse spørgsmål skal – og kan – ikke besvares her, men allerede på side 17 rejses et spørgsmål og antydes et svar, som bør nævnes: »Adskilte dansk emigration sig fra andre landes? De, der læser denne bog til ende, vil opdage, at der virkelig var særlige træk ved den danske udvandring, træk der måske kan bidrage til noget karakteristisk for os. En sammenligning med vore nordiske brødrefolk er nok til at vise vort særpræg!« Og man læser bogen til ende, for den er spændende og velskrevet.

Der udvandrede forholdsvis færre fra Danmark end fra Norge og Sverige, men ser man på religiøse udvandrere, ligger vi højest: mormoner og baptister. Næst efter englænderne var danskerne den største gruppe i mormonstaten. Også erhvervs-mæssigt adskiller de danske udvandrere sig fra de andre skandinaviske: danskerne var især landbrugsmedhjælpere, arbejdere og håndværkere, og der var, i modsætning til Sverige-Norge, kun få selvstændige bønder. Dette faktum analyserer Hvidt, og han kommer til det resultat, at det skyldes landbrugets omlægning: medens man andre steder fastholdt det gamle kornlandbrug, som blev ramt af en krise, der bl. a. skyldtes de tidligere udvandreres eksport af billigt korn til Europa, lagde man i Danmark om til kvægbrug med forædling af produkterne. Det danske landbrug forblev derfor rentabelt, og bønderne var ikke motiverede for at rejse. Og de, der ønskede at starte for sig selv, fik mulighed på den jyske hede.

Når der i det hele taget rejste færre herfra, mener Hvidt, at det skyldes, at byerne i Danmark ligger tættere og derfor trak overskudsbefolkningen fra landet – bl. a. de hastigt voksende stationsbyer – medens man på den skandinaviske halvø boede så spredt, at man ofte ikke havde naturlig tilknytning til nogen by.

Også den tabte krig i 1864 bidrog voldsomt til den danske udvandring: af de ca. 150.000 danskere syd for Kongeåen udrejste over en trediedel, men det opdagede man først for alvor efter 1920, da man rekonstruerede udvandringen. Ty-skerne havde nemlig hemmeligholdt tallene – af »folkepædagogiske årsager«. Men de var i øvrigt ganske tilfredse med, at et besværligt mindretal frivilligt forlod hertugdømmerne.

Dette er kun smagsprøver. Og for øvrigt giver Hvidt en masse smagsprøver ved at citere bl. a. en række charmerende breve fra danske udvandrere, noget, der bringer læseren i mere direkte kontakt med be-givenheder og mennesker: god historie-skrivning.

Munksgaard-serien »Drømmen om Amerika« tager naturligvis de samme del-emner op. Titlerne er: Svend Skovmand:

Europa og flugten til Amerika, samme: Amerikafeber, Kristian Hvidt: Rejsen mod vest, Bent Evold: De kom til Amerika, Erik V. Krustrup: Porten til Amerika: New York City, Søren Koustrup: Joe Hill – en svensker i USA, samme: Irland på flugt, Anette Johansen og Jørgen Johansen: Flugten til Amerika – en antologi, Lisbeth Steenstrup og Søren Koustrup: Udvandrerange, Bent Evold: Danske udvandrere fortæller og Flemming Lundahl (seriens redaktør): The American Dream. Til den første og den sidste hører der AV-materialesæt af lyd-bånd, overhead-transparenter og lysbilleder. Der er altså tale om et skolebogssæt (til de ældste klasser i folkeskolen), men det skal ikke afholde personer over skolealderen fra at læse bøgerne. Når man ser bort fra, at lange og sammensatte ord er delt op ved binstreger (f. eks. middelklassen, damp-plov, arbejds-kraft), er det almindelige bøger. At der er glosser og ordforklaringer er kun en fordel, også for voksne. Kun kan man ærgre sig over, at der er forholdsvis mange fejl i dem: svenske ord er forkert oversat og gammeldags begreber unøjagtigt forklarede.

De fleste titler taler for sig selv, men måske bør det nævnes, at Joe Hill (bind 6) var en svensk-amerikansk fagforeningsmand, som blev henrettet for et mord, han måske ikke havde begået, en organisator, kampsangsforfatter og »fagforeningshelt«, som endnu ikke er glemt. Bind 8, antologien, er en række uddrag af skandinavisk skønlitteratur. Det er måske i noterne til dette bind, fejlene er de værste. Mange af dem kunne have været undgået ved opslag i Svensk-dansk Ordbog. Men det er til gengæld de eneste, der bringer litteraturhenvisninger (det havde nok også været svært at undgå). Udvandrerangene (bind 9) er skandinaviske og amerikanske, og de er forsynet med noder – ligesom der til dem findes et lydbånd. Danske udvandrere fortæller (bind 10) er tekstbogen til et bånd, der er klippet sammen af en lang række samtaler, Bent Evold i 1973 førte med dansk-amerikanere på en reportage-rejse for Danmarks Radio. Båndet er skrevet ordret af, og der gives i bogen såvel en introduktion om de enkelte interviewede som ordforklaringer og kommentarer til selve sproget: blandingen med

amerikansk, indefrosne danske dialekter, det specielle dansk-amerikanersprog.

Bind 11 er det tyndeste – hvad sidetal angår, men måske det mest interessante. Anmelderen oplever det som 24 billeder, man skal tale sammen om (på engelsk) i klassen: The American Dream. Der er pigen, der er faldet i søvn over sytøjet hjemme i Norge i 1885, maleri af Chr. Krogh: »Will her American dream come true?« Der er avisdrøngen, der drømmer om at blive millionær. Der er ham det lykkes for: Andrew Carnegie, ham, der tjente 500.000.000 dollars og er mest kendt for redningsmedaillen. Der er John F. Kennedy (og mordet på ham), og Albert Einstein og den første mand på månen. Men der er også Martin Luther King og Black Power, Women's Liberation og den hjemvendende Vietnam-soldat (Welcome home soldier. USA is proud of you).

I Flemming Lundahls hefte om den amerikanske drøm er der også seriens eneste virkelige indgang til det moderne indianerspørgsmål, Wounded Knee: Den lokalitet, hvor 370 indianere blev slagtet ned i 1890, og som blev det sted, hvor den moderne indianer i 1973 tiltrak sig verdens opmærksomhed, hvor han demonstrerede mod den undertrykkelse, landets oprindelige befolkning blev udsat for. Deres drømme bristede, for at andres kunne gå i opfyldelse.

Der er et billede til, der kunne handle om indianerne. Det hedder Iwo Jima og er verdensberømt. Det viser fire amerikanske soldater, som rejser Stars and Stripes på øen Iwo Jima under stillehavskrigen. I teksten står der: »At the end of World War Two an American soldier was looked up to as a hero in the fight for freedom.« Billedet findes i øvrigt også som et meget kendt amerikansk frimærke, men der er ikke ret mange, der ved, at en af de fire soldater fra U.S. Marine Corps var pima-indianer og hed Ira Hayes. Han var en eksemplarisk soldat, en god kristen, en »good boy«. Han blev en helt, blev feteret og dekoreret – og glemt. Der var ikke brug for ham mere. Han var hverken indianer eller »hvid«, hørte ingen steder hjemme. Begyndte at drikke, blev »fulde Ira Hayes« og endte sine dage ved at drukne i en lavvandet grøft i en vandløs ørken i Ari-

zona. Han blev symbolet på den indianske krigsveterans nederlag.

For ikke at gøre den samme fejl som Munksgaards forlagsredaktion: konsekvent at undlade litteraturhenvisninger, bør jeg nævne, at disse sørgelige oplysninger stammer fra: Stan Steiner: *The New Indian*, New York (Delta Books) 1968.

Hvis denne ekskurs fra anmeldelsen skulle efterlade det indtryk, at Munksgaards 858 siders værk om »Drømmen om Amerika« er en dårlig serie, er det utilstøttet. Den er god – letlæst og meget fint illustreret (og for øvrigt forsynet med nøjagtige billedhenvisninger i alle bind).

George Nellemann.

»Det var dengang ... Danske hjem i tyverne og trediverne«

Redigeret af Margrethe Spies

Vintens forlag, København 1976. 236 s.

»Det var dengang ...« kan opfattes som en slags efterfølger eller fortsættelse af det nu snart 20 år gamle værk »Danske Hjem ved Aarhundredskiftet I-IV«. Foreløbig foreligger der imidlertid kun et enkelt bind af »Det var dengang ...«, men redaktøren antyder i forordet, at der er mulighed for flere. Det ville være glædeligt, om denne tanke blev realiseret, fordi det muliggør en noget bredere repræsentativitet i erindringsstoffet end det er tilfældet i det foreliggende bind, hvor repræsentanter for den brede mellemklasse i nogen grad savnes. Det gælder f. eks. den mindre erhvervsdrivende i byerne, men måske i særlig grad nogle beskrivelser af livet på landet i tyverne og trediverne. Hvordan var det eksempelvis at være statshusmand i denne periode? Hvordan indrettede en sådan familie sig i den nybyggede ejendom, og hvordan skabte den lille jordbruger balance mellem indtægter og udgifter? Hvordan var hans sociale tilpasning i lokalmiljøet o. s. v.?

Man får tit en fornemmelse af noget tilbageskuende ved »Det var dengang ...«, hvilket i sig selv ikke er så mærkeligt, når det drejer sig om en erindrings-samling. Men det er ligesom forbindelsen bagud til forrige århundrede understreges mere end det måske er rimeligt. Tyverne og trediverne var ikke blot efterklange af klunketiden,

men snarere en tid, hvor en række nyheder, tekniske og idémæssige, prægede livsformerne. Socialismen blev en politisk magtfaktor. Kvinderne skaffede sig af med de fodlange skørter, og motorkøretøjer af forskellig art blev så populære, at det havde været rimeligere, om et sådant var blevet afbildet på omslaget i stedet for Des Asmussens klunketidsassocierende hestevogn.

»Det var dengang ...« er imidlertid en velkommen bog med mange interessante og morsomme indlæg, spændende fra kunstnerkredse til det københavnske bourgeoisie og fra et frisindet miljø med rod i det radikale venstre til et velhavende indremissionsk handels- og gårdmandsmiljø på Herningegnen.

Der har i de senere år fra forskellig side været en stigende interesse for at udgive kildestof, omhandlende almindelige menneskers tilværelse i en ikke alt for fjern fortid. Foruden den her omtalte bog kan nævnes »Københavnere fortæller« (red. P. Strømstad), som er udgivet af Københavns kommune.

Erindringsstof kan læses som ren underholdning, og det er der intet ondt i, men det kan også, anvendt med passende kritisk sans, levere viden om en svunden tids livsformer og ændringerne deri.

Poul Balle-Petersen.

Irene Engelstad: Fortellingens mønstre. En strukturell analyse av norske folkeeventyr

Oslo/Bergen/Tromsø, Universitetsforlaget, 1976. 224 s.

For en gangs skyld en bog der holder mere end titlen lover. Engelstad giver to slags strukturanalyse, og i tilgift et forsøg på dybdepsykologisk analyse. I slutningen sammenholdes de tre metoder.

Norsk litteraturvidenskab har åbenbart kastet sin kærlighed på folkeeventyr ligesom dansk, fransk og russisk. Engelstad gennemgår den obligatoriske række af strukturalister: Propp, Lévi-Strauss, Greimas, Bremond, Dundes m. fl., samt vor hjemlige Peter Madsen (Det integrerede normbrud, »Poetik« 3, 1970), og det er vel passende for en magisteropgave; men hun burde nu have omtalt Bertel Nathorst:

»Formal or Structural Studies of Traditional Tales« (Stockholm 1970), Børge Hansen: »Folkeeventyr. Struktur og genre« (Kbh. 1971) og Jens Berthelsen m. fl.: »Fortælle teori. Forudsætning og perspektiv« (Århus 1974), som alle gennemgår samme materiale. Det havde tilført hende interessante synspunkter.

Engelstad lægger hovedvægten på en praktisk efterprøvelse af Propps og Greimas' teorier (i modsætning til de her nævnte titler). Bogens første halvdel indeholder en analyse af 23 norske eventyr efter Propps model, hvorpå dennes værdi drøftes. I den forbindelse omtales også Lévi-Strauss' og Brémonts kritik af Propp. Det vises, at modellen stort set er anvendelig på norsk materiale, men har nogle svagheder. Afsnittet virker noget formelt og ufrugtbart, som en skolastisk øvelse. Betydeligt mere levende finder jeg det følgende afsnit, hvor Greimas' aktantrelationsmodel iklædes kød og blod i en analyse af seks tekster. Den er måske heller ikke fuldkommen, men det er tydeligt, at den trænger dybere ind i eventyrenes handlingsskabende betydningsstrukturer end Propps, hvad Engelstad udmærket formår at vise. Alene dette afsnit er bogen værd. Sluttelig forsøges en freudiansk tydning af to tekster. Det påpeges, at der er lighedspunkter mellem denne metode og de to foregående, men man mærker at Engelstad føler sig på usikker grund. Det hænger formentlig sammen med, at man i strukturanalyserne forholder sig til eventyrteksten som helhed, mens man i den freudske metode samler opmærksomheden om bestemte symboler som fikspunkter, mens forløbet begribes mindre klart. Dens største svaghed finder jeg i den entydige udlægning af symboler: »Per suger av bjørnelabben. Her har vi et fortettet uttrykk for morens bryst og farens penis. Dette forstår vi når vi vet at moren i amme-perioden ofte oppleves som fal-lisk« osv. (s. 212). Den tydning er slet ikke særlig sikker. Der findes intet bevis for, at symboler, hvis indhold aldrig bliver manifest, tydes på samme måde af forskellige mennesker. Dette punkt strejfer Bruno Bettelheim i indledningen til sin »The Uses of Enchantment. The Meaning and Importance of Fairy Tales« (New York 1976,

s. 15–17), hvor han gør det klart, at børn kan opfatte et og samme eventyr meget forskelligt alt efter deres situation, hvad han har kunnet konstatere i sin praksis som børne-psykoanalytiker. Desværre udvikler han ikke dette perspektiv, men falder tilbage i den generaliserende symboltolkning, som karakteriserer både freudiansk og jungiansk eventyranalyse – men det er en anden snak. Engelstads fortjeneste er at vove forsøget med to af sine tekster for at få et sammenligningsgrundlag. Hun kommer til det resultat, at man kan have stort udbytte af at anvende de tre analysemetoder sammen, fordi de er fælles om bestræbelsen på at afdække et latent betydningsindhold. De er ikke kommensurable og har dybest set ikke samme mål, men de kan belyse hinanden.

Bogen kan anbefales. Den er tankevækkende og – efter omstændighederne – ret let at læse.

Bengt Holbek.

Nils-Arvid Bringéus: Årets festseder
Stockholm 1976. 267 s., ill., paper back.

Årets festseder er en indføring i de til årets højtider og mærkedage knyttede traditionelle skikke, hvad man gjorde, hvad man gør, hvornår og hvorfor det stammer. Bogen er lavet som en lærebog til faget etnologi ved universitetet i Lund og er således en introduktion til en del af dette fag, såvel som en introduktion for den interesserede almenhed.

Bogen kan læses på to planer, det almene indholdsplan og det teoretiske og metodiske overbygningssplan.

På det almene indholdsplan er Årets festseder en spændende bog, den er, som den er tænkt, en virkelig medrivende præsentation af de årligt tilbagevendende fester i Sverige. Læseren føres fra advent over jul og nytår til påske, pinse og St. Hans for at ende ved Alle helgen og Morten, via alle de mellemliggende mærkedage, hvoraf flere i dag er glemte. Talrige illustrationer gør læsningen afvekslende. Ofte begejstres man over de valgte detaljer og de mange første kendte beskrivelser af skikkene, og man glædes over de nøgterne bemærkninger om frugtbarhedskult og døde kult. For kulturelt interes-

serede danske har bogen det ekstra plus, at den er noget sydsvensk orienteret, således at den ofte beskriver traditionen i de gamle danske områder, og forfatteren henviser i øvrigt jævnligt til danske forhold. For den der i forvejen kender J. S. Møllers: Årets højtider, Feilbergs: Jul eller tilsvarende værker, giver bogen hyppigt anledning til sammenlignende overvejelser over ligheder og forskelle. Og bogen har frem for de tilsvarende danske bøger den fordel, at den tager moderne skikke med, traditioner som f. eks. julehæfter, jule- og nytårskort, mors dag og lignende dage samt førstamajblommans dag (herhjemme »høstblomsten«), traditioner som vi skal finde spredt i oversigtsværker og opslagsbøger.

På den anden side synes jeg også at indholdsplanet har mangler. Julelege nævnes og en enkelt beskrives, men derudover forbigås de, uden at det er til at gennemskue, hvorfor denne fra Danmark og andre lande så kendte del af juleforlystelserne ikke har fået et afsnit. Luciatraditionerne har et kapitel for sig, men lussegubber nævnes ikke med et ord. Skal en grundbog som den foreliggende være til nogen nytte for en forståelse af fester og festsikke, må den behandle dem allesammen under et, og hullerne føles overraskende.

På det teoretiske og metodiske plan præsenterer forfatteren sine læsere for mange nye opfattelser af skikkernes betydning, specielt i indledningen »feståret og dess förutsättningar« og slutningen »festsederna och forskningen«. I indledningen står behovet for adspredelser som drivfjeder til det universelle fænomen fest; i slutningen beskrives nogle af skikkene både som social institution, socialisering, social forsyning, statusmåling, gensidighedssystem og symbolsk inversion samt tiggeri. Også i nogle af afsnittene om de enkelte skikke kommer socialt orienterede tolkninger til udtryk, og helstøbte afsnit i bogen er om de skikke, hvor forskningen har forsøgt at tolke skikkene funktionelt, i deres sociale eller social-psykologiske betydning. Men bemærkningen side 255: »Skikkens funktion er endnu alt for lidt udforsket« gælder mange af afsnittene og er betegnende.

De fængende ideer hænger kun alt for sjældent sammen med behandlingen af skikkene selv, vi præsenteres ikke for fuldførte udlægninger, der gennemsyret af en indre logisk konsekvens giver interpretationerne den uafviselige vægt, som man f. eks. finder hos forskere som Marcel Mauss, Edmund Leach, Claude Lévi-Strauss, Victor Turner og Mary Douglas. Det vækker derfor til indsigelser, når en ny lærebog om skikke ikke for alvor tager de nye teoretiske og metodiske landvindinger i besiddelse og giver dem videre.

Gennem en mangeårig beskæftigelse med maskeringssikke og andre traditioner, der indebærer vandring fra hus til hus, og hvoraf der er mange i årets traditionelle fester, er jeg uophørligt stødt på optegnere og forskere, der kalder disse skikke for tiggeri. Denne betegnelse har altid stødt mig som uvidenskabelig, og som regel har den været følelsesmæssigt eller moralsk begrundet, eller skikken har overlevet samfundsendringer, som gør den unormal eller uforståelig. Jeg opfatter derfor betegnelsen som en hindring for en fordomsfri, rationel forskning, og Årets festseder har givet mig anledning til at formulere mine synspunkter. Jeg vil derfor tage udgangspunkt i denne bog.

Både i indledning og slutning nævnes funktionen tiggeri eller maskeret tiggeri, og betegnelsen hæftes i øvrigt på følgende skikke: »Julspökerna . . . våldgästade gårdarna i skydd av sin förklädnad«, »stjärngossarna tiggde penningar«, julbrudar er »ett eget sätt att bedriva tiggeri«, »blomsterbrudar eller pingstbrudar . . . gick omkring och teggde pengar«, tranutklädsel var »en form av maskerat tiggeri«, »när skolgossarna i städerna under sedens slutskede korade majgreve, omformades seden till et vanligt tiggartåg«, »att klä pingstbrud eller blomsterbrud . . . var . . . liksom pojknarns majsjungning en form av tiggeri«, lövgubbarna »framträder . . . som en form av maskerat tiggeri«. Ni skikke er således tiggeri under en eller anden form. Men der er både inkonsekvenser og de karakteristiske fordomsfulde kilder, når skikkene her er blevet betegnet som tiggergang.

Både de sydsvenske julspöken og de värmlandske knutgubbar (og de finske

nuuttipukit, de norske julebukke og de danske helligtrekongersløbere) er fra mange synsvinkler den samme skik. Af de to ens svenske skikke er det imidlertid kun julspöken som voldgæster gårdene i ly af deres maskering. I tre tilfælde accepteres kildernes tiggerstempling af henholdsvis stjernedrenge, julebrude og pinsebrude, endskönt én kilde helt tydeligt er direkte imod skikken og to angiveligt ikke anvender tiggere uden en vis moralsk betoning. Julebrude, pinse- og blomsterbrude er indholds- og interaktionsmæssigt samme sag, det er blot datoen for deres optræden som er forskellig. Alligevel får påskebrudsskikken ikke betegnelsen tiggeri. Den bemærkelsesværdige optegnelse om, at folk blev knotne og mange gange vrede, hvis ikke påskebrudene havde besøgt dem, tyder bestemt heller ikke på, at der er tale om tiggeri, men hvorfor er de andre brudeoptog det så?

En grundig analyse af de resterende skikke ville afsløre lignende inkonsekvenser, idet de alle på grundplan ligner de nævnte traditioner. Skikkene må forklæres på en anden måde, og af hensyn til pladsen må det i denne sammenhæng blive meget kort.

Set i lyset af Mauss' gave-gengaveteori og andre reciprocity studies kan man opfatte besøget med eller af udklædte, deres sang eller optræden, som en symbolsk gave. At gengaven ikke er symbolsk, men reel nok, og at der derfor tilsyneladende består et misforhold (der ligner tiggeri) berettiger ikke til betegnelsen tiggeri – så skulle 1. maj-blomman også fortjene den, for det lille mærke sælges jo netop symbolsk. Misforholdet symbolsk contra reel gave findes hos mange folkeslag og i et væld af forskellige sociale og religiøse sammenhænge og skal antagelig betragtes i lyset af, at udvekslingen foregår i løbet af en undtagelsestilstand. I denne tilstand bliver det usædvanlige at klæde sig ud en indirekte og symbolsk bekræftelse på den normale sociale orden. Det er de unge, besiddelsesløse (eller andre marginalpersoner), som agerer, de bryder en række normer, deres gave er primært en æstetisk eller dramatisk oplevelse – denne dag i året kan de gøre det, de andre kan det ikke, og de bekræfter således tin-

genes tilstand. I den homogene landsby, hvor skikke som disse havde deres naturlige plads, var det nærmest en hån eller straf, som folk tog sig meget nær, hvis de ikke fik lov til at give, når landsbyens unge morede sig. Ved at forære de unge penge eller mad bekræfter man, at dette er undtagelsen, for det ville man aldrig gøre til hverdag. Og de unge husker til næste år og i fremtiden, hvem der har været rundhåndet.

Tiggeri er således en ganske vildledende benævnelse for skikke som de anførte, og når visse af skikkene skulle kunne degenerere til tiggeri, må det fremhæves, at dette ikke er umiddelbart indlysende: Den der i dag kører rundt i en høj, gammel Ford regnes for en normbryder (det være sig helt eller særling), på trods af at bilen er den samme som for 50 år siden og ikke spor degenereret. Statistisk skal der imidlertid altid være én, der er den sidste, selv om konteksten er forandret.

Sammenfattende er »Årets festsedere« en god og læseværdig populærvidenskabelig bog og den hidtil mest ajourførte introduktion til de årligt tilbagevendende festsikke, skönt savnet af et rigtigt index på den baggrund føles påtrængende. På indholdsplanet er bogen dog en træffer, omend i yderkanten af pletten, og på det teoretisk-metodiske plan strejfer den alt det nye og indsigtstudvidende som i fremtiden vil give forskningen profil.

Carsten Bregenhøj.

Harold A. Hansen: Heksens urtegård

København, Gyldendal, 1976. 103 sider, ill.

Denne smukke lille bog vil være mange bekendt i forvejen. Den blev nemlig omtalt i en TV-udsendelse med forfatteren, som blev bragt i påsken 1977 i serien »Det forskes der i«. Af en eller anden grund havde man sat Kristian Hvidt på som konsulent, men det betød på ingen måde en borgen for den videnskabelige kvalitet; Harold A. Hansen fik uantastet lejlighed til at fremføre sine af Margaret Murray inspirerede teorier om, at heksene på de store forfølgelses-tid var organiserede. Nu kan man jo ikke forhindre nogen i at mene som Murray, de må blot være klar over,

at de herved sætter sig selv i bås med inkvisitorer og andre hensynsløse hekseforfølgere, som mente det samme. De seneste års intense forskning har ellers gjort så grundigt op med Murray, at man kan andre sig over, at hun stadig har tilhængerne (udover rødstrømperne, der kan bruge hende politisk). Men Harold A. Hansen vil ikke slippe hende: »Kritikken har været et nyttigt korrektiv . . . På den anden side er det uberegtiget at betvivle, som nogle af dr. Murrays ivrigste angribere har villet, at selve hekseroderne har eksisteret: deres realitet fremgår med al mulig tydelighed af en lang række grundige undersøgelser,« skriver han s. 10 f. Påstanden fremsættes uden en eneste litteraturhenvisning, men jeg vil antage, at forfatteren tænker på en række ikke alment accepterede autoriteter som f. eks. Pennethorne Hughes, for generelt må det slås fast, at ingen til dato har leveret fulgyldige beviser for hekserodernes eksistens.

Men ligesom rødstrømperne har Harold A. Hansen også brug for Murray, blot til noget helt andet. Det er hendes teori, der holder sammen på hans bog om de narkotikaholdige planter, som voksede på forskellige steder i Guds fri natur. Disse voksesteder udgjorde, hvad forfatteren kalder hekstens »urtegård«. Her fandt hun ingredienserne til sin heksesalve, når hun ønskede at tage sig et Bloksbjerg-»trip«. Forfatteren har udvalgt seks hekseurter, som hver får et indgående kapitel spændende fra den klassiske oldtid til vor hjemlige folkeminderverden. Det drejer sig om: Alrune (dragedukken), bulmeurt, galnebær (belladonna), pigæble, skarntyde og stormhat. Hvert af disse kapitler er et spændende lille stykke kulturhistorie skrevet med stor veloplagthed og fodret med et væld af realoplysninger fra forfatterens vidtspændende læsning. Her er Harold A. Hansen i sandhed på hjemmebane. Hans begejstring for emnet og hans frodige evne til at kombinere sine data har resulteret i nogle inspirerende causerier om nogle planter, der ned igennem tiderne har været omgivet af så megen tradition, at man kunne fristes til at kalde dem »fabelplanter«. Det må håbes, at forfatteren vil samle sin rige viden om andre planter i kommende publikationer, der ikke nød-

vendigvis behøver at gærnes med hekseteori for at virke tiltrækkende.

Bogen afsluttes med et kapitel om hekseenes flyvesalver og et tillæg om heksebrygget i Macbeth. Det sidste er skarp-sindigt og vidner igen om forfatterens store viden på det etnobotaniske område. Det første, om flyvesalven, er mindre vellykket og tager ikke hensyn til den seneste litteratur på området, som f. eks. den amerikanske etnofarmakolog Michael Harners arbejde om heksesalverne. Harold A. Hansen går ud fra som noget givet, at recepterne er autentiske, og at salverne er blevet brugt, noget som andre forskere langt fra er overbeviste om. Men forfatteren er ligesom pisket til at holde fast ved tanken om heksen, der går rundt til voksestederne og samler narkotikaplanter til gruppens Bloksbjergtrip, for ellers går rammen til »Hekstens urtegård« helt fra hinanden. Undervejs er han dog, vistnok ubevidst, kommet til at bidrage med endnu en pind til Murrays ligkiste. Han fastslår, at selve det at blande plantegiftene og give de rigtige doseringer var en så kompliceret affære, at almindelige landsbyhekse uvægerligt ville slå sig ihjel. Tilberedelsen krævede specialister – »sande pulverhekse, kan man sige – som så nøje kendte deres planter, at enhver risiko på forhånd var udelukket« (s. 80). Det er her efter ikke nok, hvis nogen skulle gå i brechen for Murray og forsøge at påvise en autentisk hekserode, at vi får dokumenteret de 13 medlemmer, vi må kræve endnu et bevis, for at gruppen kan betragtes som havende været funktionsdygtig: pulverheksten!

Gustav Henningsen.

Birgitte Rørbye: Kloge folk og skidtfolk
Politikens forlag 1976.

En bog om dette emne vil altid blive modtaget med interesse. Også i vor oplyste tid er interessen for »kloge folk« meget stor, og der er ingen tvivl om, at mange af de gamle og utraditionelle behandlingsformer endnu finder udstrakt anvendelse.

Bogen er i 2 afsnit: »Kloge folk og skidtfolk« og »Fra kvaksalveriets historie«. Birgitte Rørbye har studeret kloge folk i man-

ge år, og det er et godt initiativ, hun har vist med sin bog. Men lad det være sagt straks: den må ikke tages som et udtryk for forfatterens viden indenfor emnet, og dette har næppe heller været hensigten.

I sin indledning siger Birgitte Rørbye selv, at hun har lagt vægt på at fortælle om de kloge folk som mennesker, mindre om deres behandlingsmetoder og de sygdomme, de behandlede. Man møder de forskellige typer fra de mest primitive til de utvivlsomt store personligheder, – fra de oplagte svindlere til de ærlige og menneskekærlige, som i visse tilfælde end ikke skelede til økonomisk vinding.

De godt 100 »kloge folk« er udvalgt blandt mange, hvilket også fremhæves i indledningen. Kildematerialet er på en undtagelse nær hentet i »Dansk Folke-minde-samling«. Flere af de åbne spørgsmål ville nok kunne være blevet besvaret igennem mindre, supplerende undersøgelser »i marken«, og man savner en enkelt meget kendt »klog mand« i galleriet (Laust i Auning).

Man vil nok undre sig over at læse, at en mand som Mads Weis (1764–1839) havde bevilling til at behandle ikke blot benbrud, men også til »at skære for kræft-skader og operere for hareskår« (!) (s. 167). Nu var Mads Weis ganske vist en af de store blandt »kloge folk«, og i 1822 oprettede han et helt lille hospital med indlagte patienter.

Det er vistnok en almindelig opfattelse, at læger principielt er modstandere af »kloge folk«. Dette er forkert, hvilket da også fremgår af flere eksempler i bogen.

Bogens 2. afsnit »Fra kvaksalveriets epoke« er meget interessant og lærerigt med mange og righoldige oplysninger. Sammen med det lille leksikon sidst i bogen gør det den til en god lille håndbog. Den er let læselig og vil kunne læses af et stort publikum, hvilket nok er tilsigtet, idet man ligesom fornemmer en opfordring til læserne om at hjælpe med i arbejdet med at indsamle yderligere materiale om »kloge folk« – (er det måske endda hovedformålet med bogen?).

Ejnar Hovesen.

Kristen Bjørnkjær: Barn og barn imellem. Børns sange og rim samlet af ...
København, Borgen, 1976. 103 s.

Kristen Bjørnkjær blev landskendt i 1976 for en kronik i Politiken og en TV-udsendelse, hvor han præsenterede frække børnesange. Det indbragte ham adskillige vrede læserbreve, bl. a. et hvor det blev dybt beklaget, at en sådan utvivlsomt venstreorienteret »pædagog« havde kunnet lokke uskyldige børn fra Gladsaxe til at synge den slags. Læseren var ikke i tvivl om, at Finn Holten Hansen, som medvirkede i udsendelsen, var ilde tilpas ved det.

Nu foreligger så materialet fra Gladsaxe skoles 4.a og andre klasser, udvidet med hvad Bjørnkjær har kunnet skaffe fra voksne – desværre, som sædvanligt når litteratur »gør« i folkeminder, uden kildeangivelser. Skolebørn er hovedkilden, men er de alle fra Gladsaxe, og hvor og når er det øvrige stof blevet brugt? Nogle kunne hævde, at det er den fordærvede storbyungdom der digter den slags, børn af dårlige forældre (det blev antydnet i de nævnte læserbreve). Alene af den grund havde en kildebeskrivelse været nyttig.

Men i alle fald: ægtheden kan ikke anfægtes. Erik Kaas Nielsen fremlagde lignende sager i »Det lille folk« (1965), måske knapt så frimodigt, men der er en del gengangere. Fra min egen barndom husker jeg også et par af de mindre stuerene rim. Tydeligvis er børnedigtningen fortsat i samme baner som før i tiden. Nuomstunder prægtes den af TV med politiske figurer, sports- og filmhelte osv., ligesom melodier fra populære TV-serier figurerer (for øvrigt: mange tekster mangler desværre melodiangivelse, og om i hvert fald nogle af dem ved jeg, at de ikke blot siges); men det gennemgående træk er stadigvæk oprør: mod lærere og forældre, mod »pænhed«, mod alt det man skal kunne – der er en mængde fordrejelser af sange og salmer, selv af fadervor; og Vorherre, Jesus, Santa Lucia og kongen må holde for. Alt i nydeligste overensstemmelse med de tanker, Sigmund Freud allerede gjorde sig i »Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten« (1905).

På den baggrund er der noget udsigtsløst i Bjørnkjærs erklærede intention, at få

de voksne til at tage mere afslappet på tingene. For hvis børnenes oprørskhed begravnes i forståelse, mister de et vigtigt udtryksmiddel.

Bengt Holbek.

Margit Brandt: Vintergæk og sommernar

Gækkeri for 100 år siden. Strandbergs forlag 1975. 80 s., ill.

Gækkebreve er i dag et lille krydderi på tilværelsen, specielt for børn, deres forældre og lærere. Men sådan har det ikke altid været, og om gækkevers, gækkebreve og andre skikke af samme slags kan man læse i denne kulturhistoriske skitse af Margit Brandt.

Vintergæk og sommernar er i sit udstyr en pysset sag, en oplagt gaveidé til den kulturnostalgiske som har alt. Imidlertid har den foruden en præsentation af udvalgte vers fra to gækkebrevssamlinger en kort men tankevækkende fremstilling om vintergækken i skik, digtning og sociale relationer. Forfatteren får sat gækkebrevsskikken i relation til mange relevante og undertiden overraskende kulturtræk i fortiden, men den forskningsmæssigt vigtigste forbindelse knyttes til bindebrevene.

Bindebrevet er kendt i Danmark fra omkring 1600, og skikken at give bindebrev var knyttet til navnedagen eller tamperdagene. Forfatteren mener, at traditionen kan føres tilbage til en konkret binding af navnedagspersonen. Udviklingen går derfra til, at bindebrevet indeholder en uløselig knude og derfra igen til andre former for symbolsk binding for eksempel i gåder. Den eneste løsning fra bindingen var at holde et gilde, at give en konkret gengave for den symbolske gave.

Gækkebrevet har overtaget træk fra bindebrevet, og ved de tidlige gækkebreve var der ikke tale om, at giveren skulle skjule sin identitet og give endnu en gave, hvis modtageren gættede vedkommendes identitet. Denne udvikling fra bindebrev til gækkebrev begrundes med spændende iagttagelser i de sociale forhold. Til gengæld er udviklingens svage led netop forklaringen på, at giveren i dag skal give chokoladeæg eller lignende, hvis han bliver gættet. Tentativt kunne man imidlertid foreslå følgende forklaring:

Når anledningen flyttes fra navnedag til foråret, forsvinder motivationen for, at det klart er modtageren, som skal løse sig fra en binding – modtager og giver står i udgangsposition lige. Tilmed udvikles bindingen fra at være gådeløsning til at være en identificering af giveren. På et tidspunkt i gækkebrevsskikkens udvikling kunne man løse sig ved at gække igen, og så stod det 1–1, symbolsk gave og symbolsk gengave. Men i og med at symbolsk gave-reel gengave ikke er en realistisk mulighed mellem ligemænd, bliver et gækkebrev under de nuværende sociale forhold en opfordring til at sætte en indsats på spil; løser modtageren rebussen, har han vundet indsatsen, løser han den ikke, har han tabt den.

Margit Brandts bog er veloplagt skrevet, og den er mere seriøs, end man umiddelbart får indtryk af. Den er ikke blot til pynt, men fortjener at blive læst – også af fagfolk.

Carsten Bregenhøj.

Lars Friis: Gemmemøbler

Kister, skabe, skuffemøbler og chatoller på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Nationalmuseets forlag 1976. 126 s., ill., tysk resumé. Indb. pris 46 kr.

Afstanden til »Den førindustrielle Bondekultur« er idag blevet så stor, at ingen mere har umiddelbare forudsætninger for at sætte de bevarede bygninger, møbler og redskaber ind i en forståelig sammenhæng. Resultatet bliver derfor ofte, at møblerne ses som noget eksotisk, og en sværmerisk, æstetiserende vurdering af dem er nærliggende. Dette stiller særlige krav til den, der ønsker at formidle stof med tilknytning til denne kultur.

Museumsinspektør Lars Friis, Frilandsmuseet, har med sin bog fortsat en tradition for, med udgangspunkt i museernes genstandsamlinger, at beskæftige sig med bondekulturens indbo. I modsætning til flere tidligere arbejder omhandlende denne genstandsgruppe har han imidlertid i sin fremstilling valgt at koncentrere interessen omkring møbler med en bestemt fællesfunktion: Opbevaring.

Dette er utvivlsomt en pædagogisk fordel for et publikum uden førstehånd-

kendskab til den pågældende kultur. Bogens disposition vil virke i samme retning.

I indledningsafsnittet gøres der kortfattet rede for nogle af de kildegrupper, der står til rådighed, når vi ønsker viden om gemmemøbler i 1600-, 1700- og 1800-tallet. Boopgørelser vil kunne fortælle, hvilke typer møbler der var i brug, men de er behæftet med usikkerhed og mangler, og for udformningen af de enkelte møbler er vi henvist til de bevarede eksemplarer. Forfatteren understreger her rigtigt den store slagside, der indtil de sidste årtier har været i museernes indsamlingsarbejde. Denne slagside lader sig næppe rette op.

Huset og dets indretning og de enkelte møblers placering gennemgås med støtte i udmærket valgte illustrationer, der, ligesom samtlige genstandsillustrationer, er hentet fra Frilandsmuseet. – Som selv-kritik af museets interiørpstillinger bringes et billede af øverstestuen i Fløng Møllegård, og betegnelsen »skatkammer« for dette rum bliver pludseligt klar.

Huset og møblerne får yderligere perspektiv gennem redegørelse for det økonomiske system, »forrådshusholdningen«, som de også var et produkt af, og et udtryk for.

Efter i indledningsafsnittene at have behandlet de økonomiske og funktionelle rammer møblerne indgik i, gennemgår forfatteren de enkelte møbeltyper i afsnit om kister, skabe og et om skuffemøbler og kombinerede møbler. Tidsperspektivet går her fra den sene Middelalder og til omkring 1900, så karlekammerskabene og pigernes kommoder kommer også med. – Det havde i disse afsnit været en fordel, om de underrubrikker, der i indholdsoversigten er anført under de enkelte afsnit, også havde været brugt i selve teksten. De godt 40 sider, som afsnittet om kister omfatter, kunne med fordel brydes op i flere markerede underafsnit.

I behandlingen af de enkelte møbeltyper redegøres der for formvariationer og konstruktioner, ligesom stilelementer og nogle egnspræg behandles. Det er herved mærkbart, at forfatteren har været bundet af den foreliggende forskning. Enkelte egne er således sparsomt dækket eller helt udeladt. Denne skævhed gælder tillige billed-

stoffet, bundet som det er af Frilandsmuseets samlinger, uden at det dog føles som en afgørende skævhed, blot som enkelte huller i mønstret.

Ved sin gennemgang af stilelementer og egnspræg kommer forfatteren flere gange ind på den rolle økonomiske konjunkturer kan have spillet for accept af og fastholden ved bestemte stilelementer og møbeltyper. Den ældre antagelse af en sammenhæng mellem indførelse af skorstene og brugen af at male møblerne berøres også med en bemærkning om, at tiderne netop bedredes for den danske bonde ved midten af 1700-tallet. – Det var således snarere de økonomiske forhold, der betingede de to innovationer, hvis der da overhovedet var tale om en innovation hvad angår de malede møbler. – Det bevarede genstandsmateriale fra før 1750 er meget begrænset.

Det samme gælder imidlertid ikke materialet fra efter dette tidspunkt, og forfatteren peger her på muligheden af, at et grundigt studium af bevarede møbler med sikre oplysninger om oprindelsessted og alder vil kunne besvare spørgsmålet, om der har været tale om egnspræg i farvevalget. – Denne påpejning af et muligt undersøgelsesområde følger efter gennemgangen af de farver, der stod til rådighed i 1700- og 1800-tallet, og kan stå som et eksempel på den måde, stoffet er behandlet.

Meget er kommet med på den begrænsede plads, og dog har forfatteren valgt ikke at springe over de mange områder, hvor vor viden endnu er usikker og mangelfuld. I stedet fremhæves de, og der rejses spørgsmål. Læseren gives derved fornemmelsen af at følge et arbejde, på vej mod nye sammenhænge, og man spørger uvilkårligt: Kommer der snart mere?

Det er ikke rimeligt at bruge megen plads til at fremhæve mindre fejl og mangler, blot må man andre sig over, at ikke alle viste genstande er daterede. Ligeledes kunne man efterlyse en omtale af den omfattende bestand af hylde, småskrin, linbakker og andet, der også brugtes til opbevaring. – Dette skal dog ikke overskygge det positive, at vi med Gemmemøbler har fået en god introduktion til en væsentlig del af inventaret i Frilandsmu-

seet, og i 1600–1800-årenes bondehjem. At lay-out og udstyr desuden virker tiltalende og prisen rimelig burde sikre den stor udbredelse.

Lars Holst.

H. Nørgaard Pedersen: Limfjordssjægten

Udg. af Fiskeri- & Søfartsmuseet, Esbjerg, og Limfjordsmuseet, Løgstør, 1976. 99 s., ill.

Knud Tophøj: Fra Peder Rimmens Tid

Udg. af Fiskeri- & Søfartsmuseet, Esbjerg, og Vendsyssels Historiske Museum, Hjørning, 1976. 134 s., ill.

Gennem de sidste år har Fiskeri- & Søfartsmuseet i Esbjerg udgivet en lang række bøger om fiskeri og søfart. Materialet til disse er enten blevet indsamlet og bearbejdet af museets medarbejdere, eller det har været primært erindringsstof, nedskrevet eller indtalt på bånd af meddelelsen selv. De to bøger, som museet nu har udsendt i samarbejde med henholdsvis Limfjordsmuseet og Vendsyssel Historiske Museum, repræsenterer imidlertid en anden genre. Begge forfatterne er amatører, forstået på den måde, at de ikke gennem deres uddannelse har fået teknikker i hænde til beskrivelse og fortolkning af de erhvervskulturelle sammenhænge, som de ønsker at belyse. Genren er ingenlunde ny; man kan nævne kredslæge J. S. Møllers udmærkede værker »Mor og Barn i dansk Folkeoverlevering« og »Fester og Højtider i gamle Dage«, ligesom flere af Dansk Folkemindesamlings ældre udgivelser. Man må imidlertid kunne tillade sig at stille samme krav til en amatørs arbejde som til en fagmands, nemlig at han evner at finde relevant stof og fremlægge det i en veldisponeret form med en fyldestgørende redegørelse for kilderne til de forskellige oplysninger.

Betænkeligheder ved genren melder sig i vekslende grad ved læsningen af de to bøger, Knud Tophøjs »Fra Peder Rimmens Tid« og H. Nørgaard Pedersens »Limfjordssjægten«. I begge tilfælde har den væsentligste kilde været forfatterens fader, der selv har været udøver af det i bogen beskrevne erhverv. Desuden har

forfatterne indsamlet supplerende materiale hos andre, fortrinsvis ældre folk med førstehåndskendskab til de behandlede emner. Nørgaard Pedersen bringer således i sin bog en meddelelsesliste på 25 navngivne personer, af hvilke kun et par enkelte ikke enten er fiskere eller bådebyggere. Der er desuden benyttet et mindre udvalg af trykte kilder, anført i noter og litteraturfortegnelse bag i bøgerne; og endelig har Tophøj anvendt det utrykte materiale i »Journal for Faresignalstationen Hirtshals«.

Hvorledes har forfatterne da behandlet deres kildemateriale? Først H. Nørgaard Pedersens bog »Limfjordssjægten«. Forfatteren anfører her i begyndelsen af bogen, at »formålet med disse optegnelser skulle . . . være at bevare nogle kendsgerninger vedrørende vore forfædres færden på fjorden som fiskere, men med sjægten som midtpunkt, og på en sådan måde, at der skulle blive en beskrivelse af sjægten som limfjordsfiskernes fartøj ud af det.« Bogen er opdelt i otte hovedafsnit: Limfjorden, hovedafsnittet Sjægte og andre bådtyper, Kapsejlsads, Reguleringer og kontrol, I fremmede farvande, Sjægtens afløsere, De sidste sjægte, og endelig Et glimt fra gamle dage. Afsnittene er af meget uens længde, og de er underopdelt i småafsnit med særskilt tekst i margenen. Denne underopdeling nærmer sig sine steder det paradiske, som i afsnittet »Fiskende fokkeskøder«, der fylder 3¼ linie. Underopdelingen har desuden fremmet den springende og anekdotiske fortællestil.

Hovedafsnittet, der fylder ca. halvdelen af bogen, rummer en gennemgang af bådtypens mulige herkomst fra Sydnoen, dens videre lokale udvikling, dens indretning og tilbehør, sejlføring og sejlteknik, af havne og ankerpladser, bådebyggere og sejlmagere og endelig af andre beslægtede bådtyper i Limfjorden. Desværre er de enkelte afsnit i nogen grad blandet mellem hinanden uden naturlig rækkefølge, og kendsgerninger er der for lidt af. Læseren får hverken noget indtryk af »sjægten som limfjordsfiskernes fartøj« eller af den mangeartede brug af fartøjet, som forfatteren selv nævner i begyndelsen af bogen. Afsnittet om typens herkomst og

udvikling er præget af gisninger, og det burde have været stærkt forkortet, når det ikke har været muligt at finde mere konkret materiale. Man kunne også have ønsket sig en langt mere grundig gennemgang af bådebyggernes virksomhed end det tynde afsnit om A. P. Andersen, der for en udenforstående er et uforståeligt forsvar for en enkelt bådebyggers arbejder.

Det følgende afsnit om kapsejladis optager forholdsvis for megen plads i bogen. Sjægten var dog i første række et arbejdsredskab, ikke et lystfartøj. Afsnittet fylder lige så meget som det noget vigtigere emne: I fremmede farvande, der skulle belyse sjægtens plads i de arbejdsvandringer, som limfjordsfiskerne tog på ud i andre farvande for at få årets indkomster til at nå sammen. Desværre er det heller ikke her lykkedes forfatteren at få stoffet til at bære. Der er langt mellem kendsgemningerne, og det kan undre, for netop om dette emne findes både litterære belæg og en rig mundtlig tradition. De øvrige afsnit virker påklistede for at få bogen op på et rimeligt sidetal. Med forfatterens meddelelse in mente er det forbavsende, at der ser ud til at være tale om stofnød.

Så vidt vides er det første gang, der udgives en samlet beskrivelse af en enkelt dansk fartøjstype, og forfatteren har således hverken haft gode eller dårlige forbilleder at gå ud fra. Kritikken af bogen retter sig derfor ikke alene mod forfatteren, men i lige så høj grad mod de to museer, der står som udgivere. Hvis dette skal være bogen om sjægten, burde udgiverne sammen med forfatteren have arbejdet på en tilvejebringelse af yderligere solidt kildemateriale og på en stramning og frem for alt en bedre disponering af den foreliggende tekst. Det ikke særlig spændende billedvalg falder vel også i nogen grad tilbage på udgiverne.

Hvad angår Knud Tophøjs bog »Fra Peder Rimmens Tid«, så er den – bortset fra den uforståelige titel og en indholdsfortegnelse, der absolut ikke giver nogen oversigt over indholdet – et noget mere vellykket eksempel på et samarbejde mellem to museer og en lægmand. Forfatteren har i hovedtræk koncentreret sig om at give en skildring af de fartøjer og red-

skaber, der var i brug i fiskeriet ved Hirtshals omkring 1900. Man får således en fylldig gennemgang af den særlige Hirtshalspram, af sejlløjer, havbåde, fladbåde og snurrevodsjøller. Også fragtskuder, hjemmehørende i Hirtshals, og den lokale roredningsbåd får et afsnit, skønt disse bådtyper må siges at være noget i periferien af bogens emne. Af redskaber omtales hestevod, landdragningsvod, snurrevod, garn, makrelnot, hummerring og -tejner, bakker og enkelte mindre redskaber samt tilbehør til fiskeriet som ankere, bøjer, tovværk m. v. Beskrivelserne er ledsaget af mange udmærkede fotografier og tegninger.

Forfatterens skildring efterlader dog læseren med mange spørgsmål. Således får man kun et meget vagt begreb om fiskeriets årsrytme, om de enkelte fiskeriers økonomiske betydning, om de nævnte bådtyper antal og anvendelse til forskellige fiskerier, om fordelingen af redskaber mellem bådelaerne, om bådelaernes sammensætning og økonomiske vilkår o. s. v. Var det sådan, at hvert bådela ejede alle de nævnte redskaber og flere forskellige både til et fiskeri, der varierede efter årstiden, eller var der tale om en vis grad af specialisering mellem bådelaerne indbyrdes? Eller blev visse fiskerier drevet af voksne arbejdsduelige mænd, andre af drenge og gamle fiskere? Spørgsmål, der tilsyneladende kunne være blevet besvaret ved en nøjere udspørgen af forfatterens meddelere.

Forfatteren indleder og afslutter bogen med spørgsmålet om, hvorvidt Hirtshals' befolkning omkring 1900 var »fattige fiskere«. Spørgsmålet synes ikke at have megen sammenhæng med bogens indhold. Det er ingen socialhistorie, og heller ikke – hvis ordet »fattig« skal tages i mere overført betydning – nogen åndshistorie. Bogens værdi ligger i gennemgangen af de lokale bådtyper og i det store udvalg af detaljerede illustrationer.

Kildekritisk har begge bøger svagheder. Særlig i Nørgaard Pedersens bog er det meget vanskeligt at skelne mellem forfatterens egne ræsonnementer, oplysninger fra trykte kilder og optegnet traditionsstof; men også i Tophøjs bog kunne man have ønsket sig en fyldigere redegørelse for

kildematerialets tilvejebringelse og udnyttelse. De få biografiske noter om hovedkilden, forfatterens fader, er langt fra tilstrækkelige.

Ellen Damgaard.

Morten Lundbæk (red.):

Dansk fiskeri før industrialiseringen

Nationalmuseet, Kbh. 1975. 100 s., ill.

George Nellemann: Ålejern og andre lystre

Nationalmuseet, Kbh. 1975. 48 s., ill.

Nationalmuseet har i 1975 udgivet to bøger om dansk fiskeri. »Dansk fiskeri før industrialiseringen«, som er redigeret af Morten Lundbæk, rummer følgende bidrag: en indledning ved Holger Rasmussen, afsnit om lysterfiskeri ved George Nellemann, om brejl, glib og kranje ved Ole Højrup, om voddiskeri ved Holger Rasmussen, om krogfiskeri ved Peter Ottosson, om garnfiskeri ved Morten Lundbæk, om fiskegård og ruse ved Ole Højrup samt en litteraturoversigt.

Et af afsnittene herfra, George Nellemanns om ålejern, genfindes i udvidet form under titlen »Ålejern og andre lystre« i Nationalmuseets lille håndbogsserie. Fra NEU's arkiv har forfatteren hentet et udvalg af ålefiskernes egne beretninger og illustreret dem med fotografier og tegninger af de redskaber, der blev brugt ved fiskeriet med lyster. Sammenstillingen er ganske upretentiv, men illustrativ; og bogen kan, som forfatteren siger i forordet, bruges som en håndbog i lysterfiskeri, når man vel at mærke gør sig klart, at hovedparten af de beskrevne redskaber i dag er ulovlige. Som en orientering for lysterfiskere er der derfor bag i bogen anbragt et udvalg af de nugældende fiskerivedtægter. En håndbog som denne vil dog også kunne glæde samlere af ålejern, ligesom den vil kunne gøre god nytte på museerne ved bestemmelse af de enkelte redskabers navn og brug. Desværre skæmmes bogen af en kedelig lay-out; sammenhobningen af forskellige illustrationer, skrifttyper og skriftstørrelser på samme opslag forvirrer blikket.

Anderledes nydelig er bogen om »Dansk fiskeri før industrialiseringen«. Teksten er

sat tospaltet, og det brede format levner plads til illustrationer af en ordentlig størrelse. Titlen lader én forvente en bredt anlagt sammenhængende skildring af dansk fiskeri før – som det siges i indledningen – motorbådene, havneanlægene og de forbedrede afsætningsforhold, som jernbanerne gjorde mulig. Holger Rasmussens indledning lover da også godt. Her opridser han i korthed det førindustrielle fiskeris særegenskaber: dets bundethed af sæsoner, hvor fisken stod nær ved kysten, dets rige variation mellem forskellige fangstmåder og de dertil hørende redskaber, og dets udøveres skiftende erhvervscombinationer. »De folk, der driver fiskeri, nærer sig tillige af liden jordbrug og avling samt går i dagløn, når vejret ej tillader dem at bruge søen«, som det citeres fra Svaneke.

Resten af bogen præges imidlertid af en iøjnefaldende mangel på en fast redaktionel hånd og af en svigtende evne hos flere af forfatterne til at udnytte og formidle det foreliggende kildemateriale. I de fleste afsnit taber man totalt fiskerbefolkningen, arbejdsårets rytme, husholdningsøkonomien og fangstens afsætning af syne, mens til gengæld den rent tekniske beskrivelse af redskaberne tager overhånd i en grad, så man på sine steder aner museets kartotekskort som eneste kilde til forfatterens viden om fiskeri. Man må også beklage, at kun Holger Rasmussen i sin indledning og i afsnittet om voddiskeri benytter sig af den tidskolorit, som citater fra 1700- og 1800-årenes kilder giver. De øvrige bygger tilsyneladende så godt som udelukkende på NEU's materiale, der er udmærket, men som med den givne tidsbegrænsning må siges at ligge vel sent.

Bogens største svaghed er imidlertid disponeringen af stoffet. Holder man sig titlen for øje, må man undre sig over, at redskaber med uhyre begrænset udbredelse i tid og rum har fået lov at brede sig over flere sider, mens f. eks. bundgarnet spises af med 11 linier! Begejstringen for det sære udarter i enkelte afsnit til filologiske og kulturhistoriske pedanterier. Også temmelig private vurderinger vinder indpas; når det påpeges, at skullergårdsfiskeriet »gav livet indhold og spænding

på en isoleret ø«, er det tydeligt set fra landliggerens synsvinkel.

Man kunne således have ønsket sig en redegørelse for de principper, der har ligget til grund for bogens disposition. Det er ganske tydeligt ikke en afvejning af de enkelte redskabers betydning i økonomisk, geografisk eller social henseende, men snarere et tilfældighedens princip, hvor den enkeltes interesse har fået lov at overordne sig helheden. En strammere redaktionel linie kunne have hindret dette, ligesom man også fra redaktionens side kunne have tilstræbt en mere egal sprogtone. Det er blot en detalje, men betegnende, når en af forfatterne blandt andre dialektale udredninger ikke kan beslutte sig for, om han skal skrive »en« eller »et« brejl. Ellen Damgaard.

Hanne Poulsen: Galionsfigurer og ornamenter på danske skibe og i danske samlinger

Rhodos, Kbh. 1976. 207 s., ill.

Med udsendelsen af Hanne Poulsons bog har forlaget for en pris af 278,- kr. givet interesserede lejlighed til at »se sig møt« i en maritim specialitet fra grænseområdet mellem stilhistorie og skibsbygning.

På de 207 sider får vi beskud om, hvordan galionsfigurer og andre ornamenter er blevet til og har set ud på orlogslådens og handelsflådens skibe. Der er et væld af fine fotografier i farve og sort/hvid.

Hovedvægten i bogen ligger på orlogslåden, som får 53 sider, og på en typologisk oversigt over galionsornamenter i handelsflådens skibe. Orlogsskibenes fremtrædende placering forekommer rimelig, da udsmykningen især blev brugt i flådens skibe, og da det rige kildemateriale i Søetatens kort- og tegningssamling samt de bevarede galionsfigurer på Holmen kun er kendt af relativt få. I denne sammenhæng kunne Hanne Poulsen også godt have udnyttet Orlogsmuseets fine samling af voksmodeller af galionsfigurer.

Den detaljerede typologiske oversigt over galionsornamenter i handelsskibe er måske knap så rimelig, for, som Hanne Poulsen også gør opmærksom på, så viser Skibsregistret, at i tiden 1860–90 havde kun 8 % af skibene denne udsmykning.

Endvidere har bogen et afsnit om galionsbilledhuggerne H. J. og W. E. Møen, som giver et levende billede af faderens og sønnens arbejdsform og -vilkår.

Michael Malling har givet værket en pæn og klar lay-out.

På smudsomslagets bagside påstår forlaget, at »Alt væsentligt kildestof til denne bog er her for første gang trykt og publiceret«. Det er nok lidt flot sagt, da Hanne Poulsen i Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1974 s. 75–118 og 1975 s. 42–83 har skrevet to artikler, der med små redaktionelle ændringer er indgået i bogen, hvor de udgør 82 sider.

Alt i alt: En flot bog – måske især for dem der holder af maritime antikviteter. Hans Jeppesen.

Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed

En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard, J. Exner og F. Vermehren. 256 sider, rigt illustreret. Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling nr. 6.

Det er et skarpsindigt stykke oprydningsarbejde, Marianne Zenius har udført i sin bog »Genremaleri og virkelighed. En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard, J. Exner og F. Vermehren«. Hun har omsat den voksende usikkerhed overfor disse maleres værd som sandhedsvidner til omhyggelig undersøgelse. Og hun kommer, som man kunne vente det, til, at »genremaleriernes kildeværdi som beretning i mange tilfælde er tvivlsom. Som hovedregel må man i hvert fald gå ud fra, at et billede er et sammenstykket atelierarbejde, indtil andet er bevist.« Nu skal man huske på, at disse romantiske malere aldrig gav sig ud for at være realister i nøjeregnende forstand. De fulgte professor Høyens bud fra 1844 om at gå ud i landet og finde de sørgelige rester af det nordiske kæmpeliv. Hvad de fandt var en virkelighed, der ikke helt passede til forventningerne, men så pyntede de på den. De forædlede resterne, gav de grimme bønder et lag sminke. Høyens parole var et led i den historisk-romantiske graven heltelivet i Norden frem. Det var ikke virkeligheden

disse malere søgte, det var en poetisk virkelighed, de havde med hjemmefra; at der så skete det for flere af malerne, at de »opdagede« den virkelige virkelighed, da de først kom ud, – det er en anden sag, og en interessant sag. Nogle af dem fik endda sympati for de fremvoksende demokratiske kræfter.³

Usikkerheden over for bl. a. Dalsgaards, Exners og Vermehrens skilderier er kommet, fordi de skrupelløst er blevet brugt til at illustrere utallige værker om dansk folkeliv, dansk bondeliv eller hvad man nu har kaldt det. Efter Marianne Zenius' bog kan man ikke – i hvert fald ikke i såkaldt videnskabelig sammenhæng – bruge disse billeder uden nøje at gøre rede for omstændighederne ved dem. At man fremdeles skal bruge disse billeder er en anden sag. Hvis man holdt op med det, ville det svare til, at folkemindeforskere holdt op med at bruge et værk som Danmarks gamle Folkeviser! Det er i sit anlæg og udførelse en parallel til genremalerierne. – DgF og de andre poetiske fremstillinger af folkelivet skal bruges med den begrænsning, som ophavsmændenes poetiske formål indebærer.

Set som en helhed er det et forløjet billede, genremalerne har lavet af de danske bønders tilværelse. Det er befolket af søndagsbønder. Her tantes og fjases og sukkes og elskes. Helt fremragende er Marianne Zenius' sammenstilling af glansbillederne med Fanø-boen Anders Sørensens beskrivelse af sin bedstemors sidste arbejde. Exner malede som bekendt mange hyggelige og lavendelduftende kerner i folkedragt på Fanø: »Sidste Gang jeg saa hende i Arbejde, var en raakold Dag i Slutningen af September. Det ene af Byens Bagerier var brændt, og Slagteren havde købt Ruinerne for at anvende de brugbare Sten til en Nybygning. Stærke Mænd havde væltet Murresterne og nu var min Farmor og nogle andre gamle Kvinder i Færd med at rense Stenene for Cement og Kalk. De sad i deres mørke Enkedragter mellem de sodsværtede Ruiner som en Flok sorte forpjuskede Fugle. Dette Billede, sort i sort som en Kultegning, er en af de skarpeste Erindringer fra min Barndom, dybt præget af mine Følelser af Kærlighed og Skam og med en

social Baggrund som jeg dengang kun dunkelt anede.

Jeg saa dem først da jeg gik i Skole om Morgen, og de sad der stadig, da jeg gik til Middag . . . Det var et trøstesløst Syn at se min Farmor ved dette anstrengende og snavsede Arbejde i det kolde Vejr. Hendes Hænder var sorte af Sod, som hun ogsaa kom til at tvære ud i Ansigtet. Hun havde slaaet sine Fingre paa Stenenes skarpe Kanter, saa Blodet piblede frem, ganske langsomt – som var der ikke meget Blod tilbage i de magre Hænder . . . Hendes Ansigt var forpint, og hun flyttede sig ustandselig, fordi det øjensynligt gjorde ondt at sidde paa Murbrokkerne, selv om de sad paa Sække. Hendes Nevø, som var Postbud, inspicerede ogsaa Arbejdet, og han sagde det, jeg havde tænkt:

– Er det ikke svært for dig, Ann Most?«

Marianne Zenius er omhyggelig i sine enkeltanalyser af billederne. Hun kritiserer dem ved hjælp af sin saglige viden om boligindretning og byggeteknik og ved hjælp af breve, skitsebøger og andre udgaver, der kan belyse den pågældende kunstners arbejdsform. Sommetider er hendes udtryksform lidt underlig, som når hun om mennesker på Vermehrens billede, der ikke laver ret meget, siger, at »Deres aktivitetsniveau er ringe.« (!!). Et enkelt spørgsmål rejser sig ved læsning – jeg ved slet ikke noget om det – men er der ingen af d'herrer, der har brugt fotografi?

Bogen munder ud i nogle antydninger om, at dette oprydningsarbejde bør gribe om sig. De billeder, vi har lavet af folkelivet, bl. a. dem museerne bruger, skal undersøges og korrigeres. Et sådant arbejde er i gang på flere områder. Men det rører også ved det åbenlyse behov, der er for en videnskabshistorisk beskrivelse af etnologien, folkemindvidenskaben og tiliggende fag og discipliner. Det er nødvendigt at få trukket frem i lyset, hvor nøje etnologien afspejler de herskendes forestillinger om »folket«. Skal i al fald folkemindvidenskaben ud af det umiskendelige dødvande, hvori faget befinder sig, må der foretages en omhyggelig kritisk gennemgang af fagets historie set i forhold til samfundets udvikling. Opgøret

med den æstetisk-romantiske arv må drives i bund!
Eske K. Mathiesen.

Dansk folkeliv skildret af kendte danske forfattere

Udvalgt af Claus Brøndsted. Kbh. 1976. 176 s.

Forlaget Forum har som led i en antologiserie udsendt et udvalg af folkelivsskildringer i dansk litteratur. Ideen er god nok, men vanskelig at realisere, for hvor skal man begynde, og hvor skal man ende i det vældige stof, der står til rådighed. Man har tilsyneladende haft en dobbelt målsætning: dels så vidt muligt at komme hele kompasset rundt i de forskellige sociale miljøer, dels at medtage de vigtigste af de danske forfattere, som udmærker sig som miljøskildrere. Bogen rummer da også en række klassiske godbidder fra fiktionsprosaen som f. eks. Goldschmidts Tømmerpladsen og Johs. V. Jensens A. Conradsen. Hertil følger sig enkelte bidrag af anden art. Folkelivsforskningen er repræsenteret med H. F. Feilbergs skildring af jul i bondegården, H. P. Hansens artikel om renlighed i gamle dage og uddrag af etnologerne Moustgaard og Damgaards bog om en apotekerfamilie på Vesterbro.

Den dobbelte målsætning har givet bogen som helhed et noget tilfældigt præg. Det er f. eks. rimeligt at Blicher er medtaget, men der findes på den anden side langt bedre herregårds- og præstegårdsskildringer end dem, der er sakset fra hans forfatterskab. Endnu en indvending: Hvis bogen skal være appetitvækker og introduktion til det væld af miljøbeskrivelser, der findes i den danske litteratur, så burde den have været forsynet med ordentlige henvisninger til de værker, hvorfra uddragene stammer. De få oplysninger, der er givet, er mildest talt utilstrækkelige.

Bjarne Stoklund.

Per-Olof Johansson:

Bonde-Practica eller Veyr-Bog

Folkelæsning i 300 år. Privattryk 1975. 90 + 100 s., ill.

Landbrugets ve og vel afhænger som bekendt af vejrguderne. Sådan er det i dag,

og sådan har det altid været. Der var derfor også en bog, som var ret uundværlig, og som fandtes i de fleste bondehjem ved siden af biblen og salmebogen, nemlig almanakken. I den kunne bonden følge med i månens og stjernernes stilling, og han kunne indtil et godt stykke op i 1800-årene tillige få at vide, hvordan vejret ville blive i de enkelte måneder. Der var imidlertid også en anden bog, som gav svar på sådanne vigtige spørgsmål, og den lod sig i modsætning til almanakken bruge år efter år. Den kaldtes bondepraktika eller vejrbog og har tildels de samme historiske forudsætninger som almanakken. Den indeholder en ikke særlig stringent ordnet blanding af anvisninger på at tage vejrvarsler, »skønne bonderegler« for, hvornår forskellige arbejder bør udføres samt detaljerede regler for, hvor og hvornår man bør årelade sig. Indholdet er blevet sammenstykket i Tyskland engang i løbet af 1500-årene, og den første danske udgave kom i 1597. Siden er bogen blevet udsendt i talrige nye udgaver, men næsten uden ændringer i tekst og illustrationer.

Mens man i Sverige, takket være Sigfrid Svenssons omfattende undersøgelser, ved ganske god besked om bondepraktikaens udbredelse og dens betydning for svensk folketradition, så ved vi herhjemme meget lidt om denne ejendommelige folkebog. Det er derfor fortjenstfuldt, at Per-Olof Johansson har ønsket at gøre opmærksom på bogen. Præsentationen er udført som en lille kassette, der indeholder to små bøger. Den ene er en facsimileudgave af en bondepraktika fra 1744. Den anden indeholder udgiverens meget personligt formede refleksioner over og kommentarer til folkebogen. Den indeholder tillige fyldige, transskriberede uddrag af teksten, som udgiveren har sammenstillet på sin egen måde. Blandt de oplysninger, som gives, må særlig fremhæves en detaljeret fortegnelse over kendte danske udgaver af bondepraktikaen samt fyldige litteraturhenvisninger.

Bogen er udsendt som privattryk, men et antal eksemplarer er stillet til rådighed for boghandelen gennem foreningen Danmarks Folkeminder, hvis medlemmer i øvrigt kan købe den til særpris.

Bjarne Stoklund.

Inger Sorgenfrei: Byer er ikke ens
Gyldendal 1976, 63 s., illustreret. Kr. 45,-.

Bogens ide er helt oplagt og klart pædagogisk valgt: på baggrund af et meget langt, generelt, tidsperspektiv på byudviklingen i Danmark fra 700-tallet til i dag, følges den konkrete udvikling i 4 danske byer, hvis forskellige udvikling følges i parallelle afsnit: byer er ikke ens, de har forskellig baggrund og bliver derfor forskellige. Sigtet er tilsyneladende at give baggrund for diskussion af de mange og store problemer, som byernes situation i dag rummer.

Det er en ambitiøs ide, og forehavendet er i mine øjne desværre ikke rigtig lykkedes, det kniber med at få baggrund og nutidig/fremtidig situation koblet sammen, og mange sammenhænge bliver ikke rigtig interessante eller frugtbare. Bogen kan ses som et eksempel på, at tværfagligt arbejde nok fungerer bedre, hvis flere fags udøvere kombinerer deres særlige viden og synsmåde, end hvis »alle skal kunne alt«. Som arkitekt med kendskab til generel byudvikling og byplanlægning kunne Inger Sorgenfrei tilføre gennemgangen af det historiske forløb frugtbare og væsentlige perspektiver, som en faghistoriker ikke ville få øje på. Kun i de små, ikke altid lige givende kortskitser, der illustrerer de 4 byers udvikling, røber byplanlæggerens synspunktet sig imidlertid. I de 6 kapitler, hver på 2 sider, der hver omhandler ca. 150 år af danmarkshistorien som baggrund for de 4 byers udvikling i den samme periode, har Inger Sorgenfrei nærmere valgt at give et stærkt sammentrængt rids af danmarkshistorien i almindelighed, omend med særligt henblik på byernes udvikling. I betragtning af hvor begrænset pladsen er, er det lykkedes ganske godt – omend lige lovlig hurtigt – at redegøre for nogle af de lange linier i historien, og vægten er helt rimeligt lagt på produktionsforholdene, den elementære sammenhæng mellem fødevarerproduktion og byudvikling. Men fremstillingen skæmmes af, at den tydeligvis i meget høj grad er baseret på andre stærkt sammentrængte, lignende, fremstillinger (hvilke kan ikke konstateres, der er ingen henvisninger til den anvendte litteratur). Mangelen på førstehåndskendskab bevir-

ker, at de mange forklaringer på sammenhænge bliver for enkle og for upræcise, fremstillingen er til tider ret springende, af og til selvmodsigende. For eksempel hævdes det s. 25, at Erik af Pommern ved et simpelt magtbud var i stand til at fratage de ellers så mægtige hanseater alle deres handelsprivilegier i Danmark. Til skade for vor nationale stolthed er det jo en mildt sagt lidt utilstrækkelig forklaring, men dertil en temmelig forbavsende forklaringsmåde for en forfatter, der i øvrigt lægger vægt på de store økonomiske sammenhænge bag politiken.

Lige så forbavsende – men traditionel – er forklaringen på 1700-tallets jordreformer: dyrkningsmetoderne under godsdriften er ikke »rationelle«, men hvor bønderne er selvejere, dyrkes jorden med større lyst og udbytte. »Enkelte godsejere ser i praksis, at frihed er bedre end tvang« (s. 37).

De 4 byer, der er valgt som eksempler, er: Ribe (købstaden), Esbjerg (stationsbyen), København (hovedstaden) og Ballerup (forstaden/sovebyen). De parentetiske karakteristikker er forfatterens egne. Det må nok siges at være et noget problematisk valg. Vil man endelig tale om købstaden som bytype (ordet dækker jo blot nogle førhen eksisterende formelle, juridiske rettigheder, fælles for en række i øvrigt højst forskellige bytyper) er Ribe næppe den mest typiske danske agrare købstad, dertil er dens udvikling for stærkt præget af helt specielle geografiske og politiske forhold, og dens præg af embedsmandsby for stærkt. At sætte netop denne by som modstykke til Esbjerg er næppe rimeligt. Den anden naboby, Varde, havde været et langt bedre eksempel på den agrare købstad overfor industrialismens by. Netop afsnittene om Esbjerg afslører i øvrigt svagheden i bogens klare, men meget stramme disposition: 1 side pr. by for hvert tidsafsnit. Derved bruges 5 af 7 sider om Esbjerg på en noget sejpint beskrivelse af tiden, før byen kom til, da der på stedet kun var 1, siden 2 gårde – selv i det spredtbebyggede Vestjylland ikke nogen typisk bebyggelse. Til gengæld giver Sorgenfrei tilsyneladende helt op overfor alt det stof om byen Esbjerg, der så skal stoppes ind på de sidste to sider,

som da også er blevet så summariske, at resultatet er ret uinteressant.

Det er muligvis bevidst, at man ikke gør det klart, om bogen er en skolebog, eller den henvender sig til et voksent publikum. Den er næppe særlig velegnet som skolebog, der mangler f. eks. komplet kildehenvisninger, og teksten i by-afsnitene er for lidt konkret, dvs. den er upædagogisk. Den danner derved ikke det supplement til de generelle afsnit, som den er tænkt til. Bogen giver i det hele taget ret lidt konkret information, det er prisen for de lange linier, når den viden, der ligger bag, er ret overfladisk.

Men bogen kan måske – som det ifølge bagsidenoterne er hensigten – virke som en igangsætter til, at man begynder at sætte sig lidt nøjere ind i sin egen bys udvikling set i en større sammenhæng. Det vil jo ikke være så ringe i disse samtidshistoriske tider, men det vil til undervisningsbrug kræve et meget stort forarbejde fra lærerens side.

Dorte Haahr Carlsen.

Peter Skautrup: Dansk sprog og kultur
Udvalgte afhandlinger og artikler 1921–1971. 1976. 234 s., ill.

I anledning af Peter Skautrups 80 års dag 21.1.1976 har hans forlag Gyldendal med støtte fra G. E. C. Gads Fond, Aarhus Stiftsbogtrykkerie og Dansk Sprognævn udsendt en samling udvalgte afhandlinger og artikler gennem 50 år under titlen »Dansk sprog og kultur«, der dels minder os om »hans« Institut for jysk sprog og kultur ved Århus Universitet og »hans« tidsskrift Sprog og Kultur, dels om at hans virkefelt gennem et par generationer hverken er begrænset til jysk eller er snævert sproghistorisk. Hans hovedværk, Det danske sprogs historie I–IV (1944–68 + registerbind 1970), som snart bliver tilgængeligt på et verdenssprog, kunne med nogen ret have båret samme titel.

De 26 afhandlinger og artikler, der er udvalgt og redigeret af Allan Karker i samråd med forfatteren, skal ifølge forordet »markere spændvidden i forskerens emnevalg og fremstilling fra det danske sprogs tilblivelse i den tidlige middelalder til sogndialektens socialt betingede forvandling

i nutiden, fra opstillingen af den videnskabelige hypotese til den almentilgængelige sammenfatning i kronikkens eller foredragets form.« Det er tillige en god idé at samle og optrykke værdifulde artikler, der er spredt og gemt rundt om i talrige årbøger, tidsskrifter og aviser, og især i festskrifter – ikke færre end 11 af stykkerne er festskriftbidrag.

Hovedhensigten med udvalget er virkelig nået; man får et klart indtryk af spændvidden i Skautrups forfatterskab, selv om en emneopdeling i stedet for den valgte kronologiske ordning nok havde gjort det endnu klarere, og selv om store og vigtige arbejdsfelter som tekstudgivelse (bl. a. tre store bind i Danmarks gamle Landskabslove), leksikografi (henimod 1000 spalter i Ordbog over det danske Sprog, i tyverne, Et Hardsysselmål 1927–30 og nu hans hjertebarn, Jysk Ordbog), stednavneforskning og topografi (Traps Danmark) kun er svagt eller slet ikke repræsenteret. Sprog-historie og dialektologi er tilgodeset med velvalgte eksempler, således den tidlige afhandling om folke- og sprogblending i et vestjysk sogn (1921), der foregriber moderne socio-lingvistiske studier, diskussionen om dialektkriterier og deres værdi (1937), den dialektgeografiske undersøgelse af kostaldens navne (1949) og »skitsen« om suffixet -ele, -elig (langele, sildele, villele etc.) i vestjysk (1971). Almindelige sprogproblemer og forholdet mellem rigssprog og dialekt er repræsenteret med afhandlinger som Sprogskiftet i dansk i 14. årh. (1929) og artikler og foredrag som Undervisningens indflydelse på sprogudviklingen i Danmark (1956) og foredraget Sproget og kulturen (1948–1958). En af Skautrups »mærkesager«, interessen for og arbejdet med retskrivningsproblemer, der førte til oprettelsen af Dansk Sprognævn 1955, er næsten overrepræsenteret med hele 7 kronikker og artikler.

Det siger sig selv, at Skautrups »kongstanke« mht. sprogudviklingen: at én bestemt forandring i udtale eller ordføjnig har sat hele serier af ændringer i gang, at der er en gennemgående kausalsammenhæng mellem hele rækker af forskellige sproglige novationer, kommer til orde flere steder, bl. a. i et par korte festskriftartik-

ler, og de dertil hørende grafiske fremstillinger med koncentriske cirkler er benyttet som illustrationer på bogens omslag. I »Hvorledes dansken blev til« (1944) er det accentforskydningen fra en udtale med omtrent lige megen vægt på alle stavelser i ordet til en udtale med stærktryk på første stavelse og svagere og svagere tryk på de følgende, der skulle være årsag til (næsten) alle de lydudviklinger, som skiller dansk fra de øvrige nordiske sprog: svækkelsen af endelsesvokalerne -a, -i og -u til -e (og til totalt bortfald i udlyd i jysk), svækkelsen af de oprindelige klusiler p, t, k i indlyd (baka kaka til bage kage, bawe kawe, bæe kae, båg kåg, bach kach etc.), forskydningen af de gamle spiranter (åbne lyd) b, d, g i indlyd og udlyd til w, j eller bortfald, forskellige kvantitetsudligninger og endelig det danske støds fremkomst. I »Sammenhænge i dialektal udvikling« (1952) er det den vest- og sønderjyske artikelbrug (æ mand), der skulle være årsag til ikke bare den vestjyske genusforenkling (alt tælleligt er fælleskøn: en hus, en får etc.), men også til det specielle vestjyske stød (en hat, to ha't) og en vestjysk lydlukning (i ord som hyw' høj, yw'

øje etc.). Ikke alle Skautrups fagfæller er dog overbevist om så vidtgående årsags-sammenhænge.

Af ikke decideret sproglige ting er der vigtige artikler om herredstinget og dets funktion indtil enevælden (1938), om reformationsbiblens tilblivelse og forudsætninger (1950), en kronik om den jyske poesi og dens kritikere (1964), et par gode universitetstaler (1933, 1953) fra Skautrups rektorperioder ved Århus Universitet og en turistårbogsartikel om jyske mål og jyske sind (1955), der minder læseren om hans yndlings-foredragsemne (jfr. bogen Bondesind 1950).

Bihensigten med bogen, genoptrykket af spredte artikler og festskriftbidrag, er desværre i et par tilfælde delvis spoleret ved udeladelse af det dokumentariske materiale, således at den, der vil benytte og citere disse stykker, alligevel må ty til originaltrykket. Det gælder navnlig afhandlingen om kostaldsnavne (1949), hvor tolkningerne og udbredelseskortet i nogen grad kommer til at fremtræde som postulater uden dokumentation.

Christian Lisse.

Indsendt litteratur

- ANTONIEWITZ, M.: VALLØ GODS OG DETS EJERE INDTIL 1461. Lokalhistorisk Afdeling, Florsgade 4, Kbh. N. 1976. Kr. 29,35.
- BEDAL, KONRAD: LÄNDLICHE STÄNDERBAUTEN DES 15. BIS 17. JAHRHUNDERTS IN HOLSTEIN UND IM SÜDLICHEN SCHLESWIG. Wachholtz, Neumünster 1977. DM 85,-. ISBN 3-529-02450-3.
- CHRISTIANSHAVNS AVIS, Avertissementstidende for Christianshavn og Amagerland. Jul. Strandbergs Forlag 1977. Kr. 59,50. ISBN 87-872-0038-4.
- DAHL, P. CHR.: STRANDINGER OG STRANDINGSGODS. Livet på Gml. Bjerregård II 1923-1963. Fiskerimuseets forlag 1974. Kr. 39,50. ISBN 87-87453-08-8.
- DAL, ERIK: SAMLET OG SPREDT OM FOLKEVISER. Odense Universitetsforlag 1976. Kr. 40,- + moms. ISBN 87-7492-188-6.
- DANSK-SKAANSK FORENINGS MÆRKE- OG PLATTE-KATALOG. Foraar 1977.
- DANSK TIDSSKRIFT INDEX. Systematisk fortegnelse over indholdet af ca. 360 danske tidsskrifter. Udgivet af Bibliotekscentralen København 1975. ISBN 87-552-0326-4.
- FOSSEN, ANDERS B.J. m. fl. (red.): NORGE UNDER ENEVELDET 1720-1800. Håndbok i Norges Historie Bind 6, del 2 1976. Kr. 28,00. Universitetsforlaget Bergen-Oslo-Tromsø. ISBN 82-00-01600-5.
- HILFELINGS SKAANSKE TEGNINGER. Dansk-Skaansk Forening. København 1977. Kr. 96,50.

- HJORTH, PETER, MARIANNE ERTBERG, HENRIK VENSILD: L. HJORTH: EN KERAMISK VIRKSOMHED I RØNNE. Bornholms Museum, Rønne. Kunstindustrimuseet, Kbh. 1977. Kr. 16,00. ISBN 87-87075-04-0.
- JACOBSEN, HANS HENRIK: FRA LANDSBY TIL FORSTAD. Odense Universitetsforlag 1977. Kr. 92,00. ISBN 87-7492-206-8.
- JYSKE HISTORIER OG VERS 1. Genoptryk af gamle jyske historier og vers på jysk. København 1977. Kr. 14,95.
- JÖNSSON, TOMAS: JORDSTUGOR I SYDSVERIGE. Folklivsarkivet i Lund 1976. ISBN 91-40-04353-3.
- KOCH-NIELSEN, INGER: ÆGTESKABETS FREMTID. Socialforskningsinstituttets pjece 7. 1977. Kr. 9,00. ISBN 87-7487-126-9.
- KOMOROVSKY, JÁN: TRADICNÁ SVADBA U SLOVANOV. Univerzita Komenského, Bratislava 1976.
- MADSEN, STEPHAN TSCHUDI: RESTORATION AND ANTI-RESTORATION. A study in English restoration philosophy. Universitetsforlaget Oslo-Bergen-Tromsø. ISBN 82-00-01501-7.
- MONSEN, MARIT: HØVRER AV TRE. Universitetsforlaget Bergen-Oslo-Tromsø. 1977. Kr. 69,00. ISBN 82-00-01613-7.
- NIF NEWSLETTER nr. 1/1976-2/1977. ISSN 0355-0206.
- OPLYSNING AF FRIMURERIETS HEMMELIGHEDER, dets Skikke, Ceremonier, Love, Kjendetegn, Løsen, Murernes hemmelige Arbejde i Logen, deres Formaal o. s. v. Strandbergs Forlag. 1977. Kr. 20,00. ISBN 87-872-0036-8.
- RÖNDAHL, UNO: STORMAKTSTIDENS SVENSKA PLUNDRINGSTÅG. Dansk-Skaansk Forening. København 1976. Kr. 15,00.
- SCHOU-CHRISTENSEN: SYV KERAMIKERE. TRE GENERATIONER. Bornholms Museum, Rønne. Kunstindustrimuseet, Kbh. 1977. Kr. 6,00. ISBN 87-87075-06-7.
- 1600-TALSVISER. Eit Handskrift frå Røldal. Norsk Folkeminnelags Skrifter 118. Utgitt av Reimund Kvideland i samarbeid med Helge Johnsen. Bergen 1976.
- STUDIER I HISTORISK METODE NR. 10. Sentrum og periferi i historien. Red. av Per Maurseth og Sivert Langholm. Kr. 30,-. Universitetsforlaget 1975.
- TAYLOR, ARCHER: SELECTED WRITINGS ON PROVERBS. FF Communications No. 216. Academia Scientiarum Fennica. Helsinki 1975. 38,- Fmk. ISSN 0014-5815. ISBN 951-41-0257-6.
- UNIFOL. Årsberetning 1976. Institut for Folkemindevidenskab. Københavns Universitet 1977. ISBN 87-87421-10-0.
- VILLADSEN, KJELD: PEST, SKATTER OG PRISER. Befolkningsudviklingen i Køge 1629-72. Historisk Institut ved Københavns Universitet. Lokalhistorisk afd. ISBN 87-7423-058-1.
- VÅRT SKÅNELAND. Tidskriften för jär där ude o voss här himma. Utges av Föreningen Skånska Flaggans Vänner. 30. Årg. 3, nr. 1-3, Malmö 1976.